

Dialektblanding i medelnorskan

*Språket i de norska landsvist- och
gridsbreven 1345 – 1567*

Carl Oliver Blomqvist

Masteroppgave ved Institutt for lingvistiske og nordiske
studier/Det humanistiske fakultet

Handledare: Jon Gunnar Jørgensen

UNIVERSITETET I OSLO

10.5. 2011

© Carl Oliver Blomqvist

2011

Dialektblandning i medelnorskan

Carl Oliver Blomqvist

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Förord

Alku aina hankala, lopussa kiitos seisoo.

Som student på en såpass liten studielinje som Norrøn filologi har jag haft den oerhörda lyxen av att vara enda deltagare på inte mindre än tre kurser. Det säger sig självt att den undervisning och uppmärksamhet man då får är av ett annat slag än den som ges i stora auditorier inför tiotals åhörare. Jag vill därför tacka alla dem som jag har gått på kurs hos under min tid vid UiO och som bidragit positivt till detta arbete med inspiration och kunskap.

Jag vill särskilt tacka min handledare Jon Gunnar Jørgensen, som gett mig lagom fria händer och lösa tyglar i arbetet. En avhandlingsidé som han gav mig våren 2009 har genom flera omvägar och mutationer resulterat i denna uppsats. Dessutom vill jag tacka Karl G. Johansson, som läst genom delar av min avhandling och gett nyttiga och uppmuntrande kommentarer till arbetet.

Tack också till familj och vänner i Finland och i Norge, ert bidrag till fullbordandet av denna avhandling kan inte överskattas.

Och till sist, ett tack till Cinemateket i Oslo och Habibi Take-away på Storgata, två institutioner som har höjt min livskvalitet avsevärt under min tid som studerande i Tigerstaden.

Oliver Blomqvist

Oslo, maj 2011

Innehållsförteckning

1	Inledning.....	1
1.1	Hypoteser	4
1.2	Metod	6
1.3	Avhandlingens disposition	7
2	Nordiska 'språk' i medeltida Skandinavien	8
2.1	Termen <i>språk X</i> , Le Page & Tabouret-Keller (1985).....	8
2.2	Språk versus dialekt (Chambers & Trudgill 1998)	10
2.3	Termbruket <i>språk X</i> i norsk språkhistoria	11
2.3.1	"Folket fylgde hovdingarne sine ogso paa dei unorske vegar" – Hægstad (1902) 11	
2.3.2	"kunskapen om at norsk er til" – Indrebø (1951)	13
2.3.3	Gränszoner och blandningsspråk	13
2.3.4	Vad säger källorna? Seip (1954), Karker (1977) och Ottosson (2002).....	15
2.4	Sammanfattande diskussion	16
3	Teoretisk bakgrund.....	20
3.1	Sociolingvistik.....	20
3.1.1	Den breda definitionen	20
3.1.2	Den snäva definitionen.....	21
3.2	Historisk sociolingvistik.....	23
3.2.1	Presentation	23
3.2.2	Den historiska sociolingvistikens problem och möjligheter	25
3.2.3	Mørck (1999): Sociolingvistik och norska diplom	28
3.3	Dialektkontakt	30
3.3.1	Dialektkontakt, Trudgill (1986)	30
3.3.2	Jahr: Dialektkontakt i norsk språkhistoria.....	31
3.4	Teoretisk utgångspunkt för avhandlingen	33
4	Materialet	36
4.1	Urval.....	36
4.1.1	Diplomatarium Norvegicum	37
4.1.2	Transkriptioner eller facsimiler?	38
4.2	Brevtyperna – landsvist- och gridsbrev.....	40

4.2.1	Allmänt.....	40
4.2.2	Skrivarmiljö.....	43
4.2.3	Inseglare	44
4.2.4	Tradering och förvaltning.....	46
4.3	Form och innehåll.....	47
4.3.1	Skriftmaterial.....	47
4.3.2	Brevformeln och skrivarna.....	47
4.3.3	Textuell utformning.....	49
4.3.4	Indelning av brevet enligt diplomatariska principer	49
4.3.5	DN I 417.....	50
4.3.6	Inskott och fritt formulerade delar	51
5	Analys.....	53
5.1	Metod och problem	53
5.1.1	Analytiska frågeställningar:	54
5.1.2	Hjälpmedel	55
5.1.3	Disposition	56
5.2	Nominativmarkering	57
5.2.1	Personnamn	58
5.2.2	Ord med efterledet <i>-maðr</i>	58
5.2.3	Övriga subjekt och subjektspredikativ	59
5.2.4	Pronomen	60
5.2.5	Sammanfattning	61
5.3	Ackusativmarkering	62
5.3.1	Strukturellt ackusativ.....	62
5.3.2	Lexikalt ackusativ	67
5.3.3	Sammanfattning	69
5.4	Genitivmarkering	69
5.4.1	Genitivattribut.	69
5.4.2	Partitivt och deskriptivt genitiv	73
5.4.3	Lexikalt genitiv, prepositionsstyrning.....	75
5.4.4	S-genitivet	81
5.4.5	Sammanfattning, genitiv	82
5.5	Dativmarkering.....	83

5.5.1	Markering av indirekt objekt.....	83
5.5.2	Adverbiellt dativ.....	95
5.5.3	Lexikalt dativ.....	96
5.5.4	Sammanfattning, dativböjning	112
6	Diskussion	114
6.1	Uppsummering	114
6.2	Kommentar om arbetet.....	114
6.3	Skrivarens förhållande till förlagan.....	115
6.3.1	Skarpa brott	116
6.3.2	Gemensamma fel.....	117
6.3.3	Sammanfattning	117
6.4	Diffusion och admixture i landsvist- och gridsbreven	117
6.4.1	Ackomodation	118
6.4.2	Utgjämning och förenkling	123
6.5	Sammanfattning	124
6.6	Slutsatser	127
	Litteratur.....	130
	Bilagor.....	137

1 Inledning

De norska landsvist- och gridsbreven får ofta ett särskilt omnämnande i språkhistoriska avhandlingar över Norge, eftersom de inte följer den övriga språkliga utvecklingen i landet under senmedeltiden, utan bevarar drag som är betydligt mera arkaiska än det som är normalt i övrig skriftproduktion i medelnorsk och tidig nynorsk tid. Landsvistbreven omnämns också som de mest formelfasta av alla medeltida skriftliga rättsakter i Norge, och är därför av speciellt intresse för studier i språkförändring. Dessutom har de fått en viss nationell innebörd hos norska språkhistoriker, då det ofta påstås att de är de sista rättsdokumenter som utfärdades från det norska rikskansliet i Oslo på norskt språk efter det danska maktintagandet efter Reformationen, så här enligt Indrebø (1951: 297):

"Landsvist-brevi var utfyllningsbrev med éin fast formular for gridsbrevi og éin for dei endelege landsvist-brevi. Ikkje anna av innhaldet enn namni skifte (konge, kanslar, dråpsmann, den daude), og stundom vilkår for dråpsmannen. Etter innhaldet er dei difor sers lite merkjelege. Men symbolsk var det eit vende då dei òg skifte mål. Dei var då siste dokumenti som riksmakti sende ut på norsk"

Det ökande danska inslaget i Norge under senmedeltiden och efter Reformationen gör sig alltså i mindre grad gällande i dessa brev, vilket gör att de står som undantag till en allmän tendens i språket i Norge under sistnämnda tidsperiod. Tidigare avhandlingar om det norska språkets utveckling under senmedeltiden har ofta haft ensidig fokus på "danskans intrång" i det norska språkrummet, det norska skriftspråkets död, eller en allmän kulturell nedgångstid (Hagland 2005: 104). Med min avhandling vill jag se utvecklingen i ett nytt ljus, och istället framställa den som fall av språklig diffusion till följd av dialektkontakt, med utgångspunkt i ett skriftligt material med konstanta sociala och geografiska ramar, men en tidsmässig räckvidd på över 200 år (1345 –1567). Jag ställer följande frågor för mitt arbete: kan de förändringsmönster som uppstår i ett litterärt, skriftligt material relateras till dialektkontaktsmönster i talat språk, och vad kan dessa utvecklingsmönster säga om den omgivande språkliga kulturen?

Mitt material, som utgörs av 37 landsvist- och gridsbrev, visar framför allt på en motsättning mellan en ålderdomlig brevförlaga och ett levande omgivande språk som förändras i snabb takt. Denna motsättning resulterar i konkreta språkvittnen som är intressanta kompromisser mellan dessa två språk som möts, och därför har jag valt att granska materialet med utgångspunkt i teori om dialektkontakt och historisk sociolingvistik. Dialektkontakten sker

primärt mellan förlaga och skrivare, men det faktum att brevinseglarna (och eventuellt också andra delar av kanslistaben) i flera tillfällen inte var norska, utan var inflyttade från Danmark, tillför en ytterligare dimension i materialet: geografisk variation. Den dialektkontakt som sker vittnar alltså också om mötet mellan en gammelnorsk skrifttradition och olika skrivare med både varierande skriftvanor/skriftupplärning och regional härkomst.

Bruket av den dialektkontaktsteori (främst Trudgill 1986) som jag har valt som utgångspunkt för mitt arbete kräver ändå en särskild diskussion, eftersom den inte är anpassad till ett historiskt skriftmaterial utan till ett samtida talspråk. Jag argumenterar alltså med min avhandling också för att liknande tendenser som sker i talspråket också sker i litterära, skriftspråkliga kommunikationssituationer, vilket har en innebörd för synen på skriftspråket som källa för historisk språkforskning och som ett studieföremål i sig, inte bara som en källa till äldre talspråk. Det kunde också ur filologisk synvinkel vara nyttigt att problematisera uppfattningen om att skrivare under medeltiden var fria att utforma sina brev hur de ville språkligt sett, oberoende av skriftuppgiften och mottagaren, en åsikt som bland annat framförts av Egil Pettersen som en slutsats ur sitt arbete med ett senmedeltida västnorskt diplommaterial:

"Det er heller ingenting som tyder på at skriveren rettet språkformen sin etter oppdragsgiveren eller arten av brev [...]. Tvertimot har vi kunnet påvise at den enkelte skriver følger sin egen ortografi og språkform ellers, ikke bare når han skriver for ulike utstedere, men også når han bygger på forelegg." (Pettersen 1975: 415)

Observationer som jag har gjort i mitt material visar faktiskt motsatta tendenser. Skrivare som arbetar med formelfast material, skriver av en förlaga eller tar upp diktat, ställer sig inte helt suveräna inför materialets språkliga utformning då brevet utarbetas enligt en ytterst strikt formel. Det sker förändringar mellan förlaga och slutresultat som varken går att föra tillbaka på former som förekommer i förlagan, eller på konkurrerande former som det finns övriga belägg på i samtiden (vilket kunde tyda på att skrivaren har använt en form ur sitt talspråk). Som exempel på detta citerar jag en fast fras ur två olika landsvistbrev utfärdade vid Mariakyrkan i Oslo den 13 augusti 1382 och den 14 juni 1525 (upplösta abbreviaturer markeras med kursiv):

- (1) <En fulkomligha *firirbioðom* wer *huorium* manne vandræðe at auka æda auka lata vider han hedan af vm þetta maal> (Oslo, 13.8 1382 DN I 473)

- (2) <En fulkommelighenn forbiodhuum wer hwariom manum vandrada atawcka eder atawcka latha wider han hedom aff om thette maal> (Oslo, 14.6. 1525 DN XVI 442)

Meningen följer en fast formulering som uppträder i poenadelen av landsvist- och gridsbreven, och är här återgiven i två olika landsvistbrev med en tidsintervall på ca 150 år. Vi ser att det första utdraget har en syntaktisk och semantisk koherens, samtidigt som det senare har flera drag som kunde karakteriseras som fel, utgående från modellformuleringen i det tidigare brevet. Böjningsändelsen *-um* förekommer i nomenet <manum>, som i tidigare och senare brev i samma grupp står i dativ singularis i enlighet med klassisk norrön syntax. Adverbet *hedan* har fått formen <hedom>, och infinitivmärket *at* har skrivits ihop med verbet *auka* och upprepats där det i det äldre brevet bara skrivits en gång, möjligen på grund av en omtolkning av infinitivet som en verbpartikel. En sökning på ordformen "hedom" i Diplomatarium Norvegicum i detta uttryck ger endast träffar ur landsvistbrev som utfärdats i Oslo 1525 – 1541, sammanlagt 5 belägg i samband med prepositionen *af*. Detta visar att formen inte har någon utbredning i diplomspråket i övrigt, utan verkar vara en idiosynkratisk ordbildning i just denna skriftmiljö, brevtyp och tidsintervall. Formen <manum> (dat.pl.) i samband med pronomenet <hwariom> finns det belägg på i övrigt, och Egil Pettersen tolkar fall där *hverjum* står före ett substantiv i pluralis, på följande sätt: "skriverne ikke hadde levende kjensle for språkformen i de formelne de overtok fra tradisjonen" (Pettersen 1975: 443). Om den här tolkningen stämmer har vi alltså i exempelmeningen åtminstone två ordformer som varken hör till den traditionella formeln för brevet, eller till någon levande dialekt i tiden. Hur ska vi då redogöra för dessa språkformer, och hur kan vi med dylika fynd påstå att skrivare i senmedeltiden inte rättade sin egen språkform enligt mottagare och brevtyp?

Jag föreslår därför att man ser former av detta slag som utslag av det som i dialektologin kallas för *ackomodation*. I denna bemärkelse avser termen språklig anpassning mellan samtalsparter som talar olika dialekter, även om termen också används i samband med icke-språkligt beteende inom socialpsykologin (Trudgill 1986: 1 – 2). Det finns inom dialektologisk forskning rikliga belägg på att ackomodation kan resultera i alldeles nya språkuttryck, i *interdialektalismer*, *hyperdialektalismer* eller *hyperkorrektioner*. Peter Trudgill anför i sitt verk *Dialects in Contact* (1986: 39-82) rikligt med fallstudier. Dessa termer ska jag behandla närmare i kapitel tre, och redovisa för hur de kan tillämpas på språkändringarna i mitt material. Genom att tillämpa dem på nya språkformer av detta slag i diplommaterialen, kan man ge en förklaring på ordförekomster som i traditionella

avhandlingar med strukturalistisk teoriram avfärdas som avvikelser, fel eller ortografiska säregenheter, och på så sätt också få en insikt i den sociala kontext där brevet har uppkommit.

1.1 Hypoteser

Jag ställer hypotesen att utvecklingen i landsvist- och gridsbreven breven visar tecken på *admixture* och *diffusion*, två kännetecknande processer som uppstår vid dialektkontakt. Dessa termen redovisar jag för närmare i kapitlen 2 och 3. Kort sammanfattat leder processerna till att kontaktspråket blir mera varierande, mindre konsekvent och att medvetenheten kring språkformen blir svagare hos språkbrukarna. Tecken på diffusion och admixture är formmässig variation (inte allomorfi, utan formvarianter, det vill säga varierande former som har samma distribution, till exempel *vi* och *vér* som varianter för nom. av pluralis majestatis), syntaktisk och semantisk omtolkning av språklig input, ackommodation – som får utslag genom traditionalism och hypertraditionalism hos skrivarna – samt till slut utjämning och förenkling av språkformen. En del av denna hypotes är också att ovannämnda kontaktspråksfenomen också kan skönjas i ett historiskt, formelpräglad och skrivet material, även om den teoretiska referensramen kring dialektkontakt är anpassad ett samtida muntligt språk. Ifall hypotesen är fruktbar har detta positiva följder för synen på skriftspråk som material för historisk sociolingvistik. Detta argumenterar jag vidare för i kapitel 3.

Eftersom det i mitt material finns exempel på att det också är danska och svenska skrivare som har producerat breven, är det också av intresse att notera i vilken riktning språkförändringarna i breven går. Ifall det förekommer traditionalism och hyperkorrektion gentemot den norska kanslistilen hos dessa skrivare, tyder detta på ett prestigemönster som motsäger den traditionella bilden av skriftspråkets utveckling i senmedeltiden och den postreformatoriska perioden i Norge: att först svenskan och sedan danskan blev prestigepåskat (så till exempel hos Rindal (1993), se fotnot 18) och därför utkonkurrerade den norska skrifttraditionen (mera om detta i st. 2.3.2). Min hypotes är att regionala och dialektala skillnader, till exempel mellan en dansk och en norsk skrifttradition, i kungskansliet i Oslo fick mera av en stilmässig innebörd och representerade framför allt olika stilistiska och situationella register, och inte hade en lika stark regional eller nationell innebörd. Detta är i enlighet med de fynd Hagland (1988) har gjort om språkvariationen i brev av svenska skrivare i det norska kungskansliet 1360–1380 och den stilistiska variation som finns i olika översättningar av Birgittas uppenbarelser i Vadstenaklostret under 1400-

och 1500-talen (Wollin, 2004). Hagland (1988) argumenterar för att svenska skrivare i Oslo 1360 – 1380 var kapabla att variera mellan en norsk traditionell kansliform och en svensk skriftform då de skrev brev åt olika mottagare, vilket enligt honom (sid. 69 – 70) tyder på att den norska kanslitraktionen både var relativt fast och enhetlig, och hade en prestige som gjorde att svenskar anammade den i sin skriftliga verksamhet vid kungskansliet i Oslo beroende på vilken mottagare breven hade. Wollin (2004) anser att man under senmedeltiden anpassade översättningar av Birgittauppenbarelserna enligt mottagargrupp, något som var utslagsgivande i de olika språkformerna som manuskript av de svenska översättningarna av uppenbarelserna har. I dem som var riktade åt en profan, folklig mottagargrupp var språket mera arkaiskt, det klassiska fornsvenska böjningssystemet mera intakt, och den latinska interferensen mindre. I uppenbarelsetexten som var avsedd för kyrkliga läsargrupper, var den latinska påverkan i syntaxen och ordböjningen mera påfallande, och den övriga språkdräkten mindre flekterande och mera präglad av ”’slappare’ former av språkbruk i samtida skrivande” (Wollin 2004: 94), något som Wollin tolkar som en medveten språklig moderniseringssträvan.

Dessa två fallstudier visar på att språkvariationen i senmedeltida skriftmiljöer hade en starkt social och stilistisk funktion, och användes för att anpassa skriftdokumenten enligt mottagare och kommunikativ situation. Min andra hypotes är den, att ändringar i mitt material visar på social värdering av den gammelnorska kanslistilen, även hos danska skrivare i tiden efter 1536. Jag vill härmed också ifrågasätta de strikta linjedragningarna mellan *danska*, *svenska* och *norska* under senmedeltiden, och ställer hypotesen om att mitt material tyder på en att det under skandinaviska senmedeltiden har rådit en *diffus* språkuppfattning utan ovannämnda skiljelinjer i språk. Det gör jag för att ifrågasätta påståendet som Indrebø (se citatet ovan) och andra (till exempel Hægstad (1902), se citatet på sid. 40) för fram om att landsvist- och gridsbreven var de sista juridiska dokument som utfärdades "på norska". Den konsekvens som dessa linjedragningar har fått i språkhistorien, är antagandet hos norska språkhistoriker att man kan granska den norska språkutvecklingen under medeltiden och framåt separat från den som sker i grannspråken, genom att sälla bort källor som bär för stor dansk- eller svenskspråkig interferens (se exempel i fotnot 15). Detta är enligt Jahr (2008: 206 – 207) ett

direkt samband med det nationsbyggande syfte som den norska språkforskningen traditionellt har tjänat.¹

Sammanfattningsvis vill jag alltså arbeta med två olika målsättningar: att ta i bruk formelfast diplommaterial som data för historisk sociolingvistik, och att se vilka implikationer den stilistiska variation och språkliga utvecklingen som vi bemöter i landsvist- och gridsbreven har för synen på *språk* i senmedeltida Norge. Den första hypotesen är att ett skriftligt material, till och med ett som är väldigt formelfast, också kan granskas ur samma synvinkel som talat språk när det gäller språkkontaktstudier, eftersom samma slags mönster kan skönjas i utvecklingen hos bägge. Den andra hypotesen är att det senmedeltida Norge var en del av en *diffus* nordisk språkgemenskap, där de nuvarande gränsdragningarna mellan nordiska språk inte hade den relevans som de ofta tillskrivs i norsk språkhistorieskrivning.

1.2 Metod

För att undersöka de hypoteser jag ställt upp i mitt brevmaterial har jag valt att avgränsa mitt språkliga fokusområde till den nominala böjningen och dess utveckling i materialet. Detta är givetvis ett godtyckligt val, och flera andra språkliga variabler hade säkert också varit tänkbara. Jag har ändå gjort detta val, dels för att jag kan dra nytta av den stora mängd kvalitativa och detaljerade undersökningar som gjorts på området (främst Grøtvedt 1954, 1969 och 1974, Pettersen 1991 och Wetås 2008) för att jämföra mina fynd med den mera genomgripande morfologiska utvecklingen i senmedeltida Norge, dels för att nominalsystemet i fastlandsskandinaviskan bevisligen genomgick en enorm typologisk förändring under den tidsperiod som mitt material täcker. Att brevskrivarna således befinner sig "i korselden" mellan en pågående drastisk språkförändring, hög formvariation, och en ålderdomlig fast förlaga som är förankrad i gammelnorsk kanslistil, gör att just nominalböjningen kan vara särskilt avslöjande med tanke på de hypoteser jag vill utforska: huruvida dialektkontakt och sociolingvistiska mekanismer kan observeras i ett skriftligt material, och huruvida språkformen i breven (och *by extension* den rådande språkkulturen som omger skriftverksamheten) kan karakteriseras som *diffus*. Således granskar jag alltså utvecklingen i bruket av flektionsmarkörer i olika syntaktiska omgivningar, både i nominaler

¹ Jahr (2008) skriver att den "nynorska språkforskningen" skulle tjäna till att etablera en obruten länk mellan nynorskan (skriftspråket), de nynorska dialekterna och gammelnorskan, vilket skulle tjäna som en nationsbyggande åtgärd och betona det norska språkets egenart: "Programmets mål var å behandle norsk som et helt ut eget språk uavhengig av de nordiske grannespråka".

och i kongruensböjda element. Särskild uppmärksamhet kommer att ägnas faktorer som tyder på språklig ackommodation hos skrivarna, nämligen *traditionalismer*, *hyperkorrektioner*, *omtolkningar* och *felskrivningar*.

1.3 Avhandlingens disposition

I kapitel 2 för jag en diskussion över begreppet *språk x* genom att företa en kritisk granskning av framställningar nordiska språk under medeltiden inom norsk språkhistroeskrivning. Jag argumenterar med utgångspunkt i Chambers & Trudgill (1998) och Le Page & Tabouret (1985) att norska forskare tenderar att transponera språkattityder och -konflikter från sin egen samtid på medeltida Skandinavien, vilket gör att tolkningen av historien blir politiskt färgad och missrepresenterar källmaterialet. Jag försöker också därmed demonstrera hur språkklimatet i Norden under senmedeltiden var gynnsamt för utbredd språklig diffusion, vilket vi ser i medelnorska källor.

I kapitel 3 presenterar jag teoriramen för den språkliga analysen: sociolingvistik, historisk sociolingvistik och dialektkontaktsteori. Materialet för avhandlingen, landsvist- och gridsbrev, presenterar jag i kapitel 4, jämte principiella frågor om bruket av diplomfacsimiler och transkriptioner (i detta fall Diplomatarium Norvegicum) som källmaterial för språkforskning.

I den språkliga analysen i kapitel 5 har jag valt att koncentrera mig på morfosyntaktisk markering av nominalfraser. Jag försöker i analysen finna tecken på dialektkontakt genom att granska förändringarna i morfosyntaxen i ljus av de observationer som gjorts av Peter Trudgill (1986) och Ernst Håkon Jahr (1999, 2007) över mekanismerna som är verksamma då två ömsesidigt förståeliga språkvarianter kommer i kontakt.

I kapitel 6 uppsummerar jag fynden i den språkliga analysen och för en diskussion om dem med utgångspunkt i frågeställningarna i inledningen och den teoretiska litteraturen.

2 Nordiska'språk' i medeltida Skandinavien

"It is essential that we do not project current concepts and perceptions of 'language' as a standardized linguistic unit onto the Hanseatic period. [...] It is better to view the Scandinavian region at the time as a large common-language area rather than an area divided into two or three languages (Danish and Swedish, or Danish, Swedish and Norwegian)." (Jahr 1999: 128)

I detta avsnitt företar jag översikt över hur termen *språk x*, till exempel *norska*, används i olika avhandlingar om norskt språk i medeltiden, med sikte på problematiken kring språkavgränsning och -definition. Det är inget täckande urval, men ett som består av ofta citerade verk inom fältet och sådana verk som alltså varit riktgivande även för den nyare forskningen. Texterna jag citerar behandlar alla på sitt sätt problematiken kring vad som utgör ett suveränt språk och vad som är en dialekt under medeltiden i Norden (i synnerhet Norge). På det hela är det anmärkningsvärt att detta sakförhållande inte fått större uppmärksamhet i forskningen, utan att den indelning i språk som vi har i dagens Norden, stort sett har fått fungera som modell för äldre förhållanden. Här diskuterar jag Indrebø (1951) och Hægstad (1902) som exempel på begreppsbruket och synen på nationalspråk under den skandinaviska medeltiden. Dessutom tar jag upp ett återkommande problem i litteraturen, som jag kallar för *gränszons- och blandspråksproblematiken*, och anför bland annat Rindal (1997) som exempel på detta. Jag tar också upp Seip (1954), Karker (1977) och Kjartan Ottóson (2002), som utrett språkattityder och uppfattningar om språk i det medeltida Skandinavien utgående från lingvonymer och andra explicita uttalanden i skriftliga källor. I diskussionen speglar jag dessa mot den definition av *språk* i motsats till *dialekt* som ges av Trudgill & Chambers (1998) och *språk X* som ges av Le Page & Tabouret-Keller (1985).

2.1 Termen *språk X*, Le Page & Tabouret-Keller (1985)

I boken *Acts of identity* (1985) av Robert Le Page & André Tabouret-Keller behandlas problemet kring identitetsbildning och dess koppling till språk i flerspråkiga samhällen – processer som *kreolisering*, *pidginisering*, *diffusion* och *fokusering* av folkgrupper och språkvarianter används för att beskriva samhällen där inte språket är normerat och institutionaliserat, och följaktligen där medvetenheten om språkformen är låg och dess

koppling till nationell identitet inte är etablerad. Forskarna är intresserade av hur uppfattningen om ett språk föds, och hur den är med på att avgränsa folkgrupper mot varandra i etniska och kulturella enheter. De har genom en studie av fransk- och engelskbaserade kreolsamhällen i Karibien lyckats abstrahera en process, genom vilken språksamfund föds, i den bemärkelse att de identifieras av sig själva och av andra som en avgränsad enhet. Denna process kallas *fokusering*, vilket innebär att en språklig situation där hög variation mellan system och former råder, blir enhetlig och regelbunden över tid. Och i takt med att en enhetlig språkform föds, växer också en identitet kring denna fram. Processen kan också gå i motsatt riktning, då den kallas för *diffusion*. Det kan till exempel uppstå sådana situationer i gränsområden mellan länder där olika språk talas (Peter Trudgill (1986): nämner gränsområden mellan Uruguay och Brasilien som exempel på ett fall där fokuserade språkvarianter, spanska och portugisiska, har övergått i diffusa blandvarianter), eller i sådana fall där det sker en migration till ett visst område från flera olika språkområden, som just i Karibien. I det fallet sker en diffusion av flera olika fokuserade språkvarianter, och leder till en situation med hög variation i språkbruket och oklara gränser mellan etniska och nationella grupper. Ur denna undersökning kring språk och identitet och om språkliga beteendemönster i ett språksamhälle som saknar normerat skriftspråk och kännetecknas av hög variation och oklara gränser, anser jag man kan överföra flera begrepp och observerade processer på det senmedeltida Norge. Det kan argumenteras för att både pestens förödande verkan och de politiska unionerna som ägde rum efter 1350 mellan de nordiska länderna, samt kontakten med lågtyskan genom Hansahandeln ledde till en högre mobilitet i Norden, en ökad språk- och dialektblandning och därigenom en diffusion av äldre språkmönster som hade uppnått en viss stabilitet och fokusering, i synnerhet den gammelnorska kanslitraditionen. Begreppen *diffusion* och *fokusering* hos LePage & Tabouret-Keller (1985) kan vidare direkt relateras till de dialektologiska begreppen *admixture* och *koinéisering* ("koinéization") som används av Peter Trudgill (1986) för att beskriva de verksamma processerna vid dialektkontakt.

För att kunna diskutera språk som ett socialt fenomen, opererar Le Page & Tabouret-Keller (1985: 188-193) med fyra olika betydelser av termen *språk X* ("four meanings of the term Language X") enligt fyra olika slags bruk av termen som författarna observerat i facklitteratur och i vardagligt språkbruk, och som identifieras och problematiseras utgående från sociolingvistisk teori och empiri. Denna indelning har de företagit eftersom de menar att termen *språk X* ofta används i vetenskaplig litteratur, utan att det är klart för forskarna själva i vilken bemärkelse det sker. På grund av liknande tendenser jag anser mig ha observerat i

norsk språkhistoria, ska jag i korthet presentera Le Page & Tabouret-Kellers termdiskussion, och illustrera den med egna exempel där jag anser det för nödvändigt. Detta för att kunna relatera diskussionen till termbruket språk X (till exempel "norska", "svenska", "danska" osv.) i norsk språkhistorisk litteratur.

Den första betydelsen är *språk* som 'en inneboende egenskap hos varje individ'. Antagandet är att alla har ett *eget förstaspråk* (inkl. dialekter eller stilregister) eller ett *modersmål*, som fungerar som individens mest basala uttryckssätt, och färgar av sig på alla andra yttringar som han producerar även om det sker på andra språk eller lekter. Ordet "talemål" i bemärkelse 1 används till exempel i följande citat (jag har kursiverat belägget): "[...] dels konstruerer han hypertradisjonelle former, som han ved uriktig slutning fra *sitt eget talemål* mener hører hjemme i den 'korrekte' kansellitradisjon" (Seip 1927: 33). Språk X i bemärkelse 2 syftar till faktiskt beteende, till konkreta språkakter eller yttringar hos individer, alltså till språk som handling och till faktiskt språkmaterial. Följande utlåtande tjänar som exempel på språk i bemärkelse 2, där "språket" syftar på en konkret skriftyttring, diplommet DN III 722: "Språket er sterkt muntlig" (Grøtvedt 1954: 141). Språk i bemärkelse 3 används i vetenskapliga, systemiska beskrivningar av språk, gjorda av lingvister och lexikografer med utgångspunkt i konkreta språkyttringar ('språk' i bemärkelse 2) och i uppfattningar a priori om hur språk ska se ut. En beskrivning som "I norrønt skil vi mellom eit trykktungt og eit trykklett system" (Haugen 2009: 15) är ett bruk av språk X (här: "norrønt") i bemärkelse 3. Språk X i bemärkelse 4 syftar till språk som ett system eller mönster som antas vara inneboende i det språkliga beteendet och i litteraturen (muntlig eller skriftlig) hos en särskild grupp människor. Språk i bemärkelse 4 innefattar också standardspråk eller språknormer, och språk som en definierande faktor hos en nation eller etnisk grupp. Det är bruket av språk X i bemärkelse 4, som jag anser problematiskt i avhandlingar om skandinaviska språk under senmedeltiden, och ska nedan ge exempel på detta termbruk i norsk akademiska prosa om ämnet.

2.2 Språk versus dialekt (Chambers & Trudgill 1998)

Frågan om huruvida de nordiska språken under medeltiden bör uppfattas som skilda språk, eller som dialekter av ett gemensamt språk, är aktuell i detta sammanhang, och som

utgångspunkt för denna diskussion använder jag mig av följande gränsdragning mellan "språk" och "dialekt" som ges av Chambers & Trudgill (1998: 4-5):

" [...] we have to recognise that, paradoxically enough, a 'language' is not a particularly linguistic notion at all. Linguistic features obviously come into it, but it is clear that we consider Norwegian, Swedish, Danish and German to be single languages for reasons that are as much political, geographical, historical, sociological and cultural as linguistic. It is of course relevant that all three Scandinavian languages have distinct, codified, standardised form, with their own orthographies, grammar books, and literature; that they correspond to three separate nation states; and that their speakers consider that they speak different languages."

En väsentlig punkt i denna definition är frågan om talarna själva anser att de talar olika språk. Att det är fallet i dagens Norden är otvetydigt, men huruvida samma situation redan gällde under medeltiden och senmedeltiden, det vill säga att man kan tala om *norska*, *svenska*, *danska* och *isländska* som språk i denna bemärkelse, eller i bemärkelse 4 enl. Le Page & Tabouret-Keller (1985) är diskutabelt. Det närmaste man kan komma är studier i explicita uttalanden om nordiska språk under medeltiden, och om detta finns det bland annat studier gjorda av Seip (1954), Karker (1977), och Ottósson (2002). I dessa diskuteras lingvonymer ('benämningar på språk') och metaspråkliga uttalanden om nordiska språk i skriftliga medeltida och senmedeltida källor med frågeställningen i vilken grad enhet eller splittring i det nordiska samspråket kan utläsas ur dem. I stycket nedan ska jag ge några exempel på begreppet *norsk* i norsk språkhistoria, och granska detta begreppsbruk utgående från Le Page & Tabouret-Keller (1985).

2.3 Termbruket *språk X* i norsk språkhistoria

2.3.1 "Folket fylgde hovdingarne sine ogso paa dei unorske vegar" – Hægstad (1902)

Marius Hægstad (1902) har behandlat språkformen i de norska kungabreven i tidsperioden 1200-1520 ur en diakron synpunkt, det vill säga han kartlägger förändringar som inträffar i kungabrev från de tidigaste till de senaste på olika språknivåer: fonologi, morfologi, syntax och lexikon. Han har delat in avhandlingen i två större tidsperioder, *Gamalnorsken* 1200 – 1350 och *Millomnorsken* 1350 – 1520. I synnerhet i de senare avsnitten ägnar Hægstad mycket tid åt den svenska och danska påverkan i materialet. Han skiljer mellan brev som är skrivna på norska, svenska, danska samt på blandvarianter, och nämner till och med

svårigheter det har vållat honom att fastställa språkformen i ett enskilt brev, DN V 436, som han karakteriserar som "dansk-svensk". Om detta brev skriver Hægstad vidare: "Dette er det fyrste riksbrev - eg har funne - fraa norsk kongsmagt til nordmennerne paa anna maal enn norsk" (ibid.). Hægstad har också skrivit de första stora avhandlingarna om dialektskillnader i gammalnorsk tid på basis av den språkliga variationen som finns i diplommaterialet, till exempel *Vestnorske maalføre fyre 1350* (1906), och därför är det naturligt att han koncentrerar sig på att stadfästa dialektformen i enstaka textvittnen. Men som flera andra av Hægstads samtida norska språkhistoriker och filologer antar han också en normativ inställning till materialet och språkformen. Han kommenterar ett hövdingsbrev till den opplandska allmogen (1.12.1449, DN X 201), skrivet på "svenska" med "norska målmärken" (1902: 39). I brevet klagar en hövding över det ökande danska maktinslaget i landet, och Hægstad fäller följande dom över språkbruket:

"Den tidi saag annarleis paa dette enn me. Folket fylgde hovdingarne sine ogso paa dei unorske vegar, og dei forstod ikkje at vanvyrdnad for maalet hev den djupaste samanheng med vanvyrdnad for den som talar maalet."

Hægstad ser det som en kränkning mot den norska befolkningen att man använt ett främmande språk för att tilltala dem istället för att skriva på "landsens eige maal" (sid. 40). Han anför också hypotesen att ifall danskan inte i den medelnorska perioden hade utkonkurrerat den svenska påverkan, hade Norge blivit "ein svensk provins i maalvegen" (sid. 40). Det är lätt att se hur Hægstad överför språklig antagonism från sin egen samtid, en tid som präglades både av kampen mellan landsmål och dansk-norskan och av politiska konflikter med unionspartnern Sverige, på sin språkhistoriska analys och gör en anakronistisk politisering av språkvittnet i fråga. Han gör också ett skilje mellan nationaliteter och språk under senmedeltiden i Norge på ett sätt som bär en tydlig prägel av nationalromantik och det norska språkets pågående emancipationsrörelse, något han inte var ensam om i den dåtida norska språkvetenskapen².

Om *svenska* och *norska* i Hægstad (1902) ska uppfattas i bemärkelse 2 ('sättet man talade på i Sverige/Norge under medeltiden') eller i bemärkelse 4, som "landsens eige maal", en definierande egenskap hos nationerna Sverige och Norge, är oklart. Det rimliga är att Hægstad anser svenska och norska år 1449 för att vara distinkta nationalspråk, även om inte språkbrukarna har insett det själva.

² Jahr (2008) ger en god översikt och kritik av denna anda i norsk språkhistoria och dialektologi.

2.3.2 "kunskapen om at norsk er til" – Indrebø (1951)

I *Norsk målsoga* (1951) skriver Indrebø i kapitlet "*Dansk fær prestigen, kunskapen um at norsk er til, minkar*" (236 – 330) om hur det danska språket under senmedeltiden tar över i Norge och vinner terräng på alla områden, samtidigt som kunskapen om det norska språket avtar. Enligt honom *mister* norrmännen under senmedeltiden och den postreformatoriska tiden kunskapen om att de talar *ett eget språk*. Under den kommande tiden skjuter också enligt Indrebø danskarna fram en bild av norskan som en slags fördärvad dansk dialekt. Indrebø anför olika ämbetsmanna- och filologutlåtanden om språket i Norge från den danska perioden 1536 – 1814 som stöd för sin uppfattning. Eftersom Indrebø själv visar till otaliga källor som just demonstrerar kunskap om sättet att tala i Norge, och på att talmålsskillnader nog var uppmärksammade i tidsrummet han behandlar, måste kapitelöverskriften tolkas som att kunskapen om norskan som ett separat nationalspråk från danskan är den som försvagas, det vill säga som ett språk i bemärkelse 4. Han skriver ”Samstundes *minka kunnskapen* um at bondemålet og målet åt dei lægre klassone i byane var noko serskilt mål, med onnor historisk rot enn dansk. Den vanlege trui vart etter kvart at målføri i Noreg berre var vanskapa undergreininger av dansk.” (Indrebø 1951: 326).

Indrebø rekonstruerar en medeltida språkuppfattning om *norskan* som ett särskilt språk, som han menar utviskas under den danska tiden. Med andra ord går han ut från en medvetenhet om norskan i bemärkelse 4 under medeltiden, något som senare försvunnit och övergått till en uppfattning om norskan som ett språk i bemärkelse 2 ("vanskapa undergreiningar av dansk", med andra ord 'sättet de talar danska på i Norge'). Denna uppfattning om norskan dyker för övrigt upp i ett ofta citerat uttalande av den danska biskopen Erik Pontoppidan år 1730, som då ansåg att "den renaste danskan talades i Kristiania" (Seip 1954: 29).

2.3.3 Gränzoner och blandningsspråk

Magnus Rindal (1997) undersöker huruvida fyra diplom från Jämtland och Härjedalen är skrivna på svenska eller på norska. Med stöd i äldre auktoritativa avhandlingar om svensk och norsk språkhistoria ställer han upp binära motsatspar för svenska och norska språkdrag, med vilka han till slut konkluderar om diplomerna i fråga är svenska eller norska. Hans konklusion är att det antagligen är diplomskrivaren, inte utfärdaren, som kommit att påverka språkformen och ”kor vanskelegt det er å skilje mellom svensk og austnorsk i skrifter frå mellomalderen” (sid. 157). Detta är ett exempel på något jag har valt att kalla för

"gränzonsproblematiken" i forskningen kring äldre skandinaviska språkformer. Med det menar jag den svårighet att fastställa huruvida en dialekt i ett gränsområde har tillhört den ena eller den andra sidan gränsen (språkligt sätt). Denna problematik finns till viss grad kvar i modern nordistik, då det kommer till klassificeringen av moderna nordiska dialekter, exempelvis bornholmskan, som enligt Ethnologue³ är en svensk dialekt, det vill säga listas upp under språket "Swedish", men i Danmark ofta anses för att vara en östdansk dialekt⁴. En liknande problematik finns att skåda i fenomenet "birgittinernorsk", ett förment blandspråk i skriftliga källor från birgittinermiljöer i Vadstena, Munkaliv och Hovedø kloster under 1400-1500-talen (se Seip 1956b). Då vissa forskare omnämner birgittinnorskan som en blandvarietet av norska och svenska, (till exempel Schulte (2002), "a mixed ONw and OSw variety", och Sandvei (1938)) är det andra som anser att det inte är annat än ett resultat av "skrivfel" som begåtts av munkar, som kopierat handskrifter på en dialekt som avvikit från deras egen, och därigenom kommit att färga språket med sina egna dialektmärken.⁵ Gemensamt för bägge fallen, Rindal (1997) och forskningen kring "birgittinernorsken" är att den centrala problemställningen är huruvida språket är "svenskt" eller "norskt". För att frågeställningen ska vara meningsfull är det förmodligen bland- och gränsvarianternas status som "svenska" eller "norska" i bemärkelse 4, som åsyftas i diskussionerna. Men hur meningsfullt är det egentligen att försöka fastställa en språkform som antingen det enda eller det andra, då *språk*, såsom Trudgill & Chambers definierar begreppet, inte enbart går att etablera enligt lingvistiska kriterier? Det att operera med diskreta enheter inom ett dialektkontinuum, speciellt i en tid innan språkvarianterna är kodifierade och standardiserade,

³ "When Sweden obtained Scånia from Denmark in 1658 this dialect began to lose its status as a separate language. It is called 'Southern Swedish' in Sweden, and 'Eastern Danish' in Denmark." http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=swe, hämtat 9.3. 2011.

⁴ Så klassas bornholmskan av lektor Inge Lise Pedersen i "Bornholmsk", ett avsnitt av radioprogrammet "Ud med sproget" den 19.8.2007 på DR, <http://www.dr.dk/P1/udmedsproget/Udsendelser/2007/07/05144922.htm>, hämtat den 19.1.2011)

⁵ För faktiska exempel, se Wessén (1968), Sandvei (1938) och Moberg (1998) om textvittnen med Heliga Birgittas uppenbarelser på fornsvenska med norska inslag. Dessa tolkas av samtliga författare som svenska texter som i hast kopierats av norska munkar, medan Sandvei också för fram tolkningen om en talad blandskandinavisk jargong hos munkarna i birgittinkloster i Norge. För en motsvarande observation om skriftspråklig interferens i Norge, se också inledningen till Munkelivs brevbok (Munch 1845: III – IV), där P.A.Munch skriver att språket innan 1350 är "bonus et purus" medan det i brev efter 1400 är "valde depravatus". Han lägger skulden till detta på danska och svenska skrivare som flyttade in då klostret övergick till birgittinerorden.

utgör ett olösligt problem.⁶ Karl G. Johansson (2002: 135 – 136) menar att den nationalromantiska avgränsningen mellan nationalspråken i Norden under 1800-talet har lett till att detaljerade studier i språkvariation i medeltida språkvittnen har uteblivit, samtidigt som det på objektiva grunder är "omöjligt att tala om en fast etablerad norsk, svensk eller dansk skriftnorm" under senmedeltiden.

2.3.4 Vad säger källorna? Seip (1954), Karker (1977) och Ottosson (2002).

Ottosson (2002: 789 –790) ser att det omedelbart efter vikingtiden skulle ha existerat en situation med fyra distinkta språkformer i Norden: svenska, norska, danska och gutniska. Dessa kom sedan att reduceras till tre i början av medeltiden: svenska, norska och danska. Enligt honom stöds denna bild, som rent språkligt framgår ur de skriftliga källorna, också i uppfattningarna om de nordiska språken i den form man kan härleda dem eller rekonstruera dem ur dåtida skriftliga vittnesmål. På Island ska man länge ha talat om *dǫnsk tunga* som ett samlingsbegrepp på alla nordiska språk, men sedan övergått till termen *norrønt mál*, som enbart betecknade de västnordiska dialekterna, även om termen sporadiskt också används för hela Norden (Karker 1977: 484 – 485). Termen *islenskr* ska inte ha dykt upp förrän reformationen. Stefán Karlsson påpekar detta om termen: "Selv om man kunne bruge adjektivet norrøn i modsætning til izlenskr når det gjaldt skelnen mellem norske og islandske personer [...] så er denne modsætning ikke til stede når man kommer til sproget" (Karlsson 1979). I Sverige ska termen *svenska* ha dykt upp på 1300-talet och i källorna vara det sista av de nordiska språken som benämns med eget namn (Karker (1977: 486). Ottosson ger en bild som motsvarar den uppfattningen vi har om de nordiska språken idag, men med förbehåll om att källorna är få och inte kan anses för heltäckande eller entydiga. Han stöder sig också på Karker (1977), som visar att belägg på explicit differentiering mellan de skandinaviska språken blir allmännare efter mitten av 1300-talet med enstaka belägg dessförinnan, men framför allt på att det inte går att utläsa en enhetlig uppfattning om de nordiska språken, varken under tidig medeltid eller under senmedeltiden. Karker menar att det nordiska

⁶ Karl G. Johansson (2002) har konstaterat detta i samband med studier i bohuslänsdialekten, där han under frågeställningen "Den bohusländska dialekten – fornsvenska eller gammelnorsk?" argumenterar för att "riksgränsernas värde vid avgränsningen av regionala varianter" inte borde vara avgörande "under större delen av de nordiska språkens historia". Dessa gränsdragningar är fortfarande högt aktuella i norsk språkhistorisk forskning, jfr Wetås (2008: 91-97) som ställer sig frågan om de morfologiska ändringarna i hennes material är "norskspråklege utviklingar" eller "interferens" från svenskt och danskt skriftspråk.

samspråkets "disintegration" nådde sin kulmen under 1500-talet i och med Bibelöversättningarna till nationalspråken svenska, danska och isländska, med undantag för att norskan på 1800-talet etablerade sig som ett distinkt nationalspråk jämsides de andra nordiska språken (Karker 1977: 489). Seip (1954) diskuterar "Noen gamle opplysninger om nordiske språk" och konkluderar att "nordboene selv i gammel tid [Seip syftar rimligen här på medeltiden, OB] regnet med at det var forskjellige dialekter innenfor Norden, men at de likevel kunne poengtere sin språklige felleskap like overfor andre folk" (sid. 10). Dessutom är Seip av den åsikten att det danska språket fick en expansion genom dansk politik under senmedeltiden, och att denna politik mötte motstånd av varierande omfång på svenskt och norskt område (sid. 13).

Sammanfattningsvis ser vi att källorna innehåller få men motstridiga uppgifter om uppfattningen om de nordiska språken under medeltiden i Skandinavien. Då vissa forskare som Seip tenderar att läsa in väldigt mycket i enskilda och tvetydiga uttalanden, sker det lätt att den medeltida situationen i allt för hög grad identifieras med den nuvarande: "Det syns som det i middelalderen har vært som nå; de nordiske språk har hatt dialekter, som nordboene selv tydelig har oppfattet som forskjellige dialekter" (Seip 1954: 11). De försiktigare översikterna av skriftmaterialet, Karker (1977) och Ottosson (2002), visar framför allt att många olika slags uppfattningar rådde, och att uttalanden om språk är svåra att tolka utifrån en modern kontext. Om medeltida lingvonymer ska uppfattas i bemärkelse 2 ('sättet de talar på i Norge/Sverige/Danmark') eller i bemärkelse 4 ('nationalspråket norska/danska/svenska') är svårt att fastställa från fall till fall.

2.4 Sammanfattande diskussion

I detta stycke har jag sökt visa på vissa tendenser inom forskningen i norsk språkhistoria, allmänt talat tendensen hos forskare att transponera nyare språkhållningar och gränsdragningar på en medeltida verklighet. Jag har också diskuterat avhandlingar om det faktiska källmaterialet som kan ge oss direkt vittnesbörd om dessa språkuppfattningar. Denna tendens gör sig gällande då man (i synnerhet i Norge) diskuterar det norska språkets "undergång" och inlemmande i det danska språkområdet. Dels finns det en bild om en systematisk språklig imperialism från Danmarks sida hos äldre språkhistoriker (Hægstad, Indrebø, Seip), en som riktar sig mot norskan. I samband med detta förebrår Hægstad (1902) och Indrebø (1951) de medeltida norrmännen för att inte ha tagit vara på sitt eget språk. Då

forskare diskuterar svårigheten mellan att fastställa språkformen som antingen svensk/norsk eller dansk i tvetydiga fall, är det också ett tecken på ett strikt blocktänkande inte nödvändigtvis existerade under medeltiden. Språkhistoriker antar ändå att den koppling mellan nationalitet och språk som föddes under 1800-talet även fanns under medeltiden, eller åtminstone opererar de utifrån detta språk-nation-axiom då de skildrar norsk språkhistoria (i synnerhet Hægstad och Indrebø, implicit även andra). Seip (1959) fäster uppmärksamhet vid detta sakförhållande, men tar ändå till orda för att en medveten språklig imperialism från Danmarks håll skulle ha funnits under unionstiden.⁷ Som bevis för detta anger han det starka och målmedvetna *svenska* motståndet mot en dansk skriftnorm. Mera specifik är han inte, men förmodligen åsyftas de parallella översättningarna av Nya testamentet till svenska och danska under första halvan av 1500-talet. Men ända upp till utgivningen av *Thet nya Testamentit på Swensko* år 1526 hade det faktiskt skett en betydlig konvergens mellan svenskt och danskt riksspråk, där det var innovationer inom det danska skriftspråket som fick inpass även i svensk skrift (Haugen 1976: 327 – 328). Dessutom finns det vittnesbörd om att biskopen Hans Brask i Västerås varit av den åsikten att man lika bra kunde använda den danska översättningen av Nya testamentet i Sverige (Barödal et al 1997: 88), något som den danska översättaren Christern Pedersen också själv antyder i förordet⁸ till *Det Nye Testamente paa ret Danske* (1529). Däremot finns det i Olavus Petris skrifter stark vittnesbörd om en medveten svensk språknationalism⁹, samt hos kungen Gustav Vasa, vars namn Nya testamentet 1526 och den svenska Bibeln 1541 utgavs i. Det som dessa vittnesbönder ändå berättar om är en medveten, ovanifrån implementerad språkpurism och språknationalism som inte vuxit fram organiskt eller varit ett rådande tillstånd i tiden innan,

⁷ ”Selvsagt har ikke oppfatningen om tungemål eller skriftmål som nasjonalt kjennemerke den gang vært så sterk som den er nå. Men at dansk imperialisme omkring 1500 også har hatt ett språklig program, ser vi av det kraftige og beviste svenske mottrykk i reformasjonstiden.” (Seip 1959: 29)

⁸ ”Naade och fred aff gud vaar Fader och aff vaar herre Iheso Christo vaar frelsere vere met alle Danske/ Svenske oc Norske/ och met alle andre cristne menniske”. Denna hälsning till nordborna måste ha implicerat den nya Bibelns tilltänkta bruksområde, och därmed en bekräftelse på att denna språkform i översättarens ögon varit kurant också i Sverige och Norge. Hälsningen förekommer i en kontext där Pedersen motiverar behovet av en Bibel som är förståelig för folket, för att alla församlingsmedlemmar ska kunna ”och lære hans hellige sande rene ord oc Ewangelia paa vaart eget twngemaal”, *Christiern Pedersens danske skrifter, Tredie bind* (1852): III, från <http://runeberg.org/pedersen/3/0015.html>, hämtat den 20.4.2011.

⁹ Till exempel följande utdrag ur *Orsack hwar före Messan böör wara på thet tungomål som then menighe man forstondelighit är* (från 1531): ”Ja j fortijden war ther intit twiffuel vthi at Christi natwardh eller messa iw motte skee j allahanda tungomål, Ther före brukade the Hebreer theres tungomål, och the Greker theres och the Latiner theres, som the alle än nw bruka hwar j sin stadh ther Christenheeten är blijffuen stondande, Ty må wij Swenske och wel haffua messo på wordt eeghit modhermål”, ur *Samlade skrifter af Olavus Petri*, elektronisk version på: <http://runeberg.org/opetri/messosak.html> [hämtat den 20.4.2011]

åtminstone inte i alla befolkningsskikten. Denna språkliga nationalism anser Haugen (1976: 326) vara en följd av den politiska separationen mellan länderna.

Att det finns belägg på olika lingvonymer för de nordiska språken under medeltiden, behöver alltså inte tyda på att man i medeltiden opererade med så skarpa gränsdragningar som man gör i dagens Norden. Både Karker (1977) och Ottosson (2002) visar visserligen att olika lingvonymer för de nordiska språken dyker upp och blir vanligare under medeltiden, men huruvida dessa ska uppfattas som kontrasterande i samma mån som termerna *svenska* och *norska* till exempel är idag, är osäkert. I Belgien och Nederländerna talas olika varianter av nederländska, men som i Flandern ofta refereras till som "vlaams" istället för "nederlands". I Rumänien kallas majoritetsspråket för rumänska medan det i grannlandet Moldavien kallas för moldaviska (i officiella sammanhang), även om de heller inte uppfattas som skilda språk¹⁰. Jag vill föreslå att de nordiska språken under medeltiden och fram till reformationen kan ha refererats till i dylik bemärkelse, istället för de starkt kontrasterande termerna *svenska*, *danska*, *norska* som präglar vår moderna uppfattning om språk i Norden. I ljus av detta antagande kan man granska följande exempel på förvirring i bruket av nordiska lingvonymer hos en tysk skrivare i Bergen år 1543 (DN X 661):

"Jck Jorien Hannssen alias scriuer genant bekenne myt dese myn eygene hantschrift dat ick dese tegenwoirdige copie wt Densche offft Noertsche sprake transferiert ende auergesat hebbe jnt Duetsch, als ick best konde, ende concordiert van woerde to woerden nae die effect ende jnholt syns originaels."

I brevet skriver Jorien Hanssen att han har översatt dokumentet från "danska eller norska" till tyska. Frasen "Densche offft Noertsche sprake", där "offt" är en variant till adverbet *of*, 'eller' (Schiller-Lübben III: 216), kunde antingen tolkas så att termerna av skrivaren uppfattas som något synonyma, att han inte vet vilken term, *danska* eller *norska*, som är den mest passande, eller så att han inte har vetat om det är på *danska* eller *norska* som originaldokumentet är skrivet på. I ljuset av den diffusa språksituationen i Norge efter 1536 ser jag de första två

¹⁰ Bägge upplysningar är från Ethnologue. "Moldavian" anges där som en dialekt av "Romanian". Holländska ("Dutch", Ethnologue) och *vlaams* är visserligen uppförda som skilda språk i Ethnologue, men med upplysningen om att vlaamstalande ofta också kallar holländska för "vlaams", och att holländskan kallas för "vlaams" i Belgien, även om "vlaams" då inte betyder det samma som Ethnologue anger som *vlaams*, som väsentligen är en talad språkform i Belgien, Frankrike och Holland. Exempelen tyder alltså på att den invecklade och inkonsekventa differentieringen mellan flamländska och nederländska inte är jämförbar med till exempel delningen mellan svenskan och norskan, sådan som den är idag. Däremot kunde den jämföras med den motstridiga bilden som lingvonymer från medeltida Skandinavien ger oss.

tolkningarna som mera sannolika än den sista, som förutsätter en skarp differentiering mellan *danska* och *norska*.

Utgående från Chambers & Trudgill (1998) saknas väsentliga kriterier i den medeltida skandinaviska språksituationen för att man kunde tala om separata språk i bemärkelse 4 i Norden åtminstone tills efter de reformationstida testament- bibelöversättningarna: det fanns ingen kodifierad standard för något av de förmenta riksspråken, inga rättskrivningsnormer, och huruvida språken gick ett-i-ett med tre nationalstater är också diskuterbart, med tanke på de språkliga buffertzoner som fanns i Norden (Bohuslän, Jämtland, Härjedalen, Skåne), där språkformerna var tvetydiga och inte utan vidare lät sig fastställas som varken svenska eller norska eller danska utgående från rent språkliga kriterier (Johansson 2000). Under 1500-talets lopp blir ändå skriftformen mera *fokuserad* både i Sverige, Danmark/Norge och Island i och med bibelöversättningarna, och då kommer man också i Norden närmare en situation som liknar Trudgill & Chambers definition av språk för svenskan, danskan och isländskan. Norskan förblir i en tvetydig position mellan språk och dialekt, eller förpassas till denna position efter Reformationen och det danska maktövertagandet, om man följer Indrebøs tolkning.

3 Teoretisk bakgrund

3.1 Sociolingvistik

”I have resisted the term sociolinguistics for many years, since it implies that there can be a successful linguistic theory or practice which is not social” (Labov 1972: xiii)

Termen sociolingvistik används i två distinkt olika betydelser, vilket lätt vållar besvär inom den vetenskapliga litteraturen. Det är en stor del litteratur som utger sig för att vara ”sociolingvistisk”, men det som utgör sociolingvistik är inte över huvudtaget entydigt. Jag ska ge en kort överblick över dessa två olika betydelser av ordet, och klarglägga min egen uppfattning av termen i samband med denna uppsats. Jag kallar de två användningarna av ordet för *den breda definitionen* och *den snäva definitionen*.

3.1.1 Den breda definitionen

Självva ordet *sociolingvistik* är en sammansättning av två led, sociologi och lingvistik. Denna kombination av två vetenskapsfält innebär på ett abstrakt plan en sammanfogning av språkliga och sociala (som har med mänsklig samverkan eller samhälle att göra) faktorer, men efterledet -lingvistik antyder att tyngdpunkten borde ligga vid språkvetenskap, inte sociologi¹¹. Inom den historiska språkvetenskapen finns den etablerade dikotomin inre och yttre språkhistoria (till exempel i Torp & Vikør 2003), där den *inre* språkhistorien behandlar språkstrukturella förändringar mellan olika stadier av ett språks utveckling och den *yttre* språkhistorien berättar om den omgivning där språket finns och om historiska begivenheter som kan sättas i samband med språkliga förändringar. I sistnämnda verk behandlas kasusbortfallet i de nordiska språken under medeltiden i delen om den inre språkhistorien, medan skriftspråkets utveckling och uppväxten av normerande institutioner för språken är en del av den yttre. Om man så kombinerar dessa två, för att till exempel undersöka kungskansliets roll i norsk språkhistoria (Hagland 1986), kombinerar man de två element som termen sociolingvistik består av, det yttre som omger språket och språkets uppbyggnad i sig. Språkhistoriska avhandlingar av detta slag är inte ovanliga, och har existerat långt före själva termen sociolingvistik myntades. Brit Mæhlum (1991) skriver till exempel att Gustav Indrebø

¹¹ William Labov (1972: 183-184) för en diskussion om termen och föreslår ”the sociology of language” som en mera precis term för en stor del av det som kallas för sociolingvistik, men som ofta enligt honom är språkvetenskaplig bara i begränsad mån.

dog utan att veta att han var sociolingvist, med hänvisning till *Noregs målsoga* (1951). Hon menar vidare att sociolingvistiken kunde i den nordiska språkhistorien handla om "å rekonstruere den sosiale og kulturelle konteksten omkring et språklig dokument"¹². Mæhlum anser att språkhistoriker som Gustav Indrebø och D.A. Seip var sociolingvister, eftersom de i sina språkhistorier behandlade det norska språket förankrat i en historisk och social kontext. Hon ser också som sociolingvistikens uppgift inom den skandinaviska språkhistorien att utröna bestående stridsspörsmål eller gåtor i den nordiska språkutvecklingen. Hon nämner två: den snabba övergången från urnordiska till fornnordiska och likaså den snabba förändringen från fornnordiska till nynordiska. För Mæhlum kunde sociolingvistiken bidra med att framföra yttre skeenden som förklaringar till de interna språkförändringarna som så länge har förbluffat språkhistorikerna. Det skulle alltså innebära en kombination av de språkförändringar vi vet att har ägt rum, och de historiska begivenheter som ligger till bakgrund. Detta i motsats till strukturella förklaringar av språkförändring, ljudlagar och universella språkinterna mekanismer, som traditionellt har använts som verktyg i avhandlingar över de nordiska språkens utveckling.

Jag förstår här den breda definitionen av sociolingvistiken som additiv: vid sidan av en strukturell beskrivning av språket A fogar man socialhistoriska/socioekonomiska upplysningar B, och söker att förklara A som en konsekvens av B, eller åtminstone vikt lägga B:s innebörd i förhållande till A, då A i tidigare junggrammatiska och strukturalistiska framställningar och i nyare generativ teori behandlats som en sluten enhet.

3.1.2 Den snäva definitionen

"The research aims of an independent sociolinguistics cannot be met by relying on the methodological perspectives drawn from linguistics and sociology. If the interdisciplinary perspective is to be fruitful, it cannot merely be an 'additive' one; it must be integrative." (Romaine 1982: 7)

William Labov ogillade själv beteckningen *sociolingvistik* eftersom han ansåg att all språkvetenskap också måste ta den sociala dimensionen av språkbruket i beaktandet (Labov 1972). Han menade att rent strukturella beskrivningar av språkbruk och språkförändring inte förmådde att ge någon fullständig bild av språket, utan att de måste kompletteras med sociala variabler för att språkvetenskapen ska ha något värde bland vetenskaperna i övrigt. Det är

¹² Här är ett exempel på det som Labov klassar som "the sociology of language".

ändå inte så att ingen före Labov skulle ha intresserat sig för de sociala villkoren för språkbruk, utan det är tvärtom väldigt få språkliga avhandlingar som inte gör någon referens alls till den mänskliga miljön där språken uppträder. Av prominenta språkforskare är det främst Chomsky och den generativa skolan som explicit vägrar att ta in sociala aspekter i sin språkforskning.

Sociolingvistikens mål har sedan Labov ändå varit andra än att addera ihop samhällsvetenskap och språkvetenskap. Det har varit att ge en strukturell beskrivning av språket, med sociala variabler som tillägg vid sidan om de rent språkliga. Labov forskade till exempel i Newyorkengelskans fonologi, och uppställde vissa regler för hur enskilda fonem realiserades i särskilda omgivningar. Dessa omgivningar kunde till exempel vara positionen i ordet: vid ord- eller stavelsegränser, i förbindelse med andra vokaler eller konsonanter osv. Men därutöver lade han till sociala och kontextuella variabler i språkbeskrivningen. Dessa hade att göra med informantens sociala rang, ålder och kön eller med samtalssituationen/samtalsparten. Labovs grundtes var att det är en inneboende egenskap hos alla naturliga språk att innehålla variation. Hans avsikt var att visa hur variationen är knuten till sociala faktorer ("social embeddedness") såväl som rent språkliga. Det mest grundläggande forskningsobjektet för sociolingvistiken har alltså varit *språklig variation*, både inom en språkgemenskap och inom registret hos enskilda individer. Sociala variabler som används är social rang, kön och ålder, något som också tillämpas inom modern dialektologi, ett delområde inom sociolingvistiken.

Den snävare definitionen som jag uppfattar den, är alltså en metodologisk nyvinning, där man söker att kartlägga den variation som präglar alla naturliga språk och visa hur den samverkar regelbundet med sociala faktorer. Det för till den sociolingvistiska programförklaringen att variationen, så som det övriga språkssystemet, är regelbunden och inte slumpmässig. Den snävare definitionen av sociolingvistik är alltså enligt mig nödvändig för att inte all litteratur som omnämner språkexterna förhållanden ska kunna kallas för sociolingvistik, och också för att det inte ska ske en förvirring mellan språkvetenskap och övriga vetenskapsfält som sociologi eller socialhistoria. Med andra ord är inte sociolingvistiken revolutionerande på grund av att man först inom den vetenskapsgrenen kommit på insikten om att språkbruk har sociala dimensioner. Det är mera av en metodfråga än så: i datainsamlingen, i behandlingen och i beskrivningen av språket inkluderar sociolingvistiken sociala variabler på lika villkor som de rent språkliga. Sociolingvistiken har sedan programförklaringen *Empirical foundations for a theory of language change* (Weinreich, Herzog, Labov, 1968) också fattat

intresse för språkförändring, vilket gör att den delar intresse med den historisk-komparativa språkforskningen. I Labovs fall har intresset för språkförändring till exempel lett till ett fokus på generationsskillnader i språkbruk, samt jämförelse med äldre fonologiska studier över samma område som han har arbetat i (till exempel New York). Man ser alltså att sociolingvistik inte i denna form är en nisch inom språkvetenskapen, eller ett eklektiskt parande av internspråkliga och utomspråkliga förklaringar till språkvariation eller – förändring, utan ett nytt sätt att beskriva språkstruktur med implikationer för hur språk ska ses på som studieföremål.

3.2 Historisk sociolingvistik

3.2.1 Presentation

Den historiska sociolingvistikens vikt ligger i den variation som förekommer under en viss period, och förklarar språkförändringar med den variation som har funnits att skåda. Variationen granskas i ljus av olika sociala variabler, i den mån man har tillgång till dem. Detta kallar Bengt Nordberg (2002: 204) för ”the variationist paradigm”, det vill säga det teoretiska antagandet att människor internaliserar språksystem som innehåller en regelbunden och kontextberoende variation mellan former. Denna variation är också en bidragande orsak till språkförändring.

Den avgörande skillnaden mellan modern sociolingvistik och historisk sociolingvistik är alltså inte intresset i språkförändring eller tidigare språkskeden – dessa har redan i traditionell sociolingvistik varit i kraftig fokus – utan det material som man forskar i. Historisk sociolingvistik tar nämligen itu med skriftligt material, och material som kan vara hundratals år gammalt. Det finns till och med studier på hittitiska och dess grannspråk från ca 1200 f.Kr. med fokus på kontaktspråkfenomen inom en sociolingvistisk ram (Winter 1999: 67 – 84). Den moderna sociolingvistikens användning sig i utgångspunkt av levande informanter och inspelade intervjuer och samtal. Det som också är avgörande då man studerar till exempel medeltida skriftliga källor är att man inte får en lika representativ bild av social stratifikation, då läs- och skriftkunskap var förbehållet en mindre del av befolkningen. Man har alltså redan i utgångspunkt ett inskränkt urval av språkliga dokument och en grupp ”informanter” (de som har producerat de språkvittnen man undersöker, i mitt fall diplomskrivarna) som inte representerar hela den sociala skalan av språkanvändare. Detta har

litteraturen kallats för "the bad data problem" (Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2003: 13). Fördelen med medeltida skriftliga källor är att man finner flera ortografiska och språkliga varianter i dem än man gör i modern normbunden text. Bristen på sociologisk data i historiska språkstudier gör att dessa ofta måste härledas deduktivt genom att tillämpa likformighetsprincipen (se st. 3.2.2 nedan), och detta gör att språkliga förändringsmönster och beteendet hos språkliga variabler i äldre språkvittnen kan ge oss indirekt information om den tid då språkvittnen uppkom. I modern sociolingvistik förhåller det sig tvärtom: man förklarar språkförändringar och språkvariation med hjälp av språkextern information.

Den mest framträdande forskningen inom historisk sociolingvistik är gjord med avstamp i det engelska språket, som tack vare det enorma källmaterialet som finns att tillgå, och den till denna dag bestående rika regionala och sociala språkvariation som finns i den engelsktalande världen, har varit ett tacksamt föremål för studier i social variation och språkförändring. Boken som gett namn åt disciplinen och som har varit tongivande i utformningen av vetenskapsgrenen är Suzanne Romaines *Socio-historical Linguistics* (1982). I boken diskuterar Romaine förutsättningarna för en historisk sociolingvistik, och tar itu med problem inom historisk syntax i medeltida scots. Romaine utför också en empirisk undersökning och testar olika databehandlingsmetoder inom sociolingvistiken, som variabelregler och implikationsskalor, på ett historiskt material bestående av skriftliga dokument på medeltida scots. Hennes korpus innehåller skriftligt material som hör till flera olika genrer, bland annat lagtexter och poesi. Romaines korpus är sammansatt på så sätt att den både är kronologiskt och stilistiskt täckande, med andra ord innehåller tillräckligt med data för att hon kan studera stilistisk variation och språkförändringar i verklig tid.

Bengt Nordberg (2002): 198 – 212) ger en presentation av historisk sociolingvistisk forskning som gjorts nordisk historisk kontext, samt för en diskussion över begreppet sociolingvistik och använder själv en bredare definition av ämnet i sin översikt av arbeten inom den nordiska, främst svenska, språkhistorien. Han diskuterar också vetenskapsområdet *historisk sociolingvistik*, och konkluderar att det trots det svaga materialgrundlaget för dylika studier, och trots teoretiska invändningar mot ett allt för omfattande bruk av likformighetsprincipen, är möjligt att tänka sig en historisk sociolingvistik, förutsatt att den utövas inom en tvärvetenskaplig ram i samarbete med socialhistoriker och sociologer. Artikeln har också en täckande litteraturlista över studier i historisk sociolingvistik i Norden, samt vetenskapsteoretiska verk inom fältet.

Som ett till exempel på utveckling av metodologi inom historisk sociolingvistik kan man nämna projektet The Corpus of Early English Correspondence (CEEC) vid Helsingfors universitet. Korpusen innehåller 2.7 miljoner ord av 778 informanter från tidsperioden 1410 till 1681. I databasen, som består av brev, anges informantens (författarens) kön, sociala rang och regionala tillhörighet. Databasen möjliggör en sortering av språkliga formförekomster enligt sociala variabler, och är således ett effektivt statistiskt verktyg för historisk sociolingvistik i studier av det engelska språket. Med hjälp av korpusen har forskarna kunnat utföra flera studier som har presenterats i två utgåvor, *Historical Sociolinguistics* (Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2003) och *Sociolinguistics and Language History* (Nevalainen & Raumolin-Brunberg (red.) 1996). I verken presenteras flera studier i medelengelskan med utgångspunkt i sociolingvistiska frågeställningar: social stratifikation, könsstratifikation, kronologiska versus generationsskillnader i språket och geografisk variation. Bruket av korpusen till detta ändamål visar i flera fall att man beskriva resultat ur ett skriftligt material med samma verktyg som sociolingvister gjort med ett talspråkligt nutida material: bland annat har S-kurvan, som visar en typisk diffusionsutveckling hos lingvistiska innovationer, tillämpats för att illustrera flera av språkförändringarna i materialet (Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2003: 79).

3.2.2 Den historiska sociolingvistikens problem och möjligheter

Inom sociolingvistik och dialektologi har man tillgång till levande informanter vars regionala härkomst, sociala status, ålder och kön är givna. Dessutom arbetar man med ljud- och videoinspelningar, vilket tillåter en noga undersökning av lingvistiska och paralingvistiska (kroppsspråk, mimik) variabler hos individen. Man kan också använda sig av elicitation, det vill säga framtvinga vissa ord, konstruktioner eller liknande hos informanten, för att kunna få data om just det specifika språkfenomen man granskar i en sociolingvistisk kontext.

Inom historisk sociolingvistik är det givetvis omöjligt att ty sig till metoder av detta slag. Det material man har är skriftligt och det finns ingen möjlighet för interaktion med informanten. Dessutom är kunskapen om informanterna ibland mycket ringa, vilket kan göra det sociolingvistiska kravet på kartläggning av systematisk samvariation mellan sociala och språkliga variabler svårt att infria. Detta problem har Bengt Nordberg kommenterat på följande vis i en artikel om textboken *The Nordic Languages* (Bandle et al (red.) 2002):

"En återkommande suck i de artiklar i handboken The Nordic Languages (2002 – 2005) som behandlar sociolingvistiska strukturer i äldre tidsepoker är att vi i brist på relevanta data inte kan dra några slutsatser som höjer sig mer än obetydligt över förmodanden." (Nordberg 2007: 90)

Det finns ändå möjligheter med att arbeta med äldre språkvittnen och långa tidsintervaller, som inte går att utnyttja inom modern sociolingvistik, som är begränsad till bruk av ljudinspelningar och samtalstranskriptioner. En viktig term inom den historiska sociolingvistikens är *the uniformitarian principle* eller *likformighetsprincipen*. Suzanne Romaine formulerar principen på följande sätt i samband med frågan om rekonstruerandet av äldre språk i deras sociala kontext:

"[...] we accept that the linguistic forces which operate today and are observable around us are not unlike those which have operated in the past. Sociolinguistically speaking, this means that there are no reasons for claiming that language did not vary in the same patterned ways in the past as it has been observed to do today." (Romaine 1982: 122 – 123)

Likformighetsprincipen går alltså ut på att man kan förklara historiska skeenden genom nutiden, och erbjuder således en lösning till problemet den historiska sociolingvistikens har med bristfälligt material. Då vi till exempel inte kan erhålla sociala data som vi kan korrelera med de historiska språkdata vi arbetar med, kan vi granska de rent språkliga mönster som uppstår och jämföra dem med nyare dokumenterad sociolingvistisk variation för att härleda sociala förhållanden eller sociolingvistiska mönster. Labov (1972) omtalar likformighetsprincipen då han diskuterar möjligheterna för att studera mekanismer som driver språkförändring, och konkluderar att man endast genom studier i pågående förändring i samtiden kan uppnå "starka lösningar till problem kring språkförändring generellt" (Labov 1972: 274). Detta kan förklaras genom att Labov och historisk sociolingvistik har haft olika målsättningar. Istället för att finna lämplig data som kunde användas för en universell teori om språkförändring, har historiska sociolingvister oftare som mål att bedriva historisk rekonstruering av fornsamhällen och äldre språkformer. Detta menar till exempel Brit Mæhlum (1991) att sociolingvistisk metodologi och teori kunde tillämpas på i den nordiska språkhistorien. Likformighetsprincipen kan alltså användas som utgångspunkt i historisk rekonstruktion.

Den andra principiella frågan som vållat problem för sociolingvister är frågan om skriftspråk versus talspråk. Där Labov betonar att man måste studera talspråk, "everyday speech", för att få insikt om språket i dess sociala omgivning (Labov 1972: 201-201), argumenterar Romaine

för att skriftspråket i lik mån kan användas för sociolingvistiska ändamål. Hon påpekar att skriftspråket också visar stilistisk och social stratifikation och annat som är analogiskt till de fenomen som Labov observerat i talspråket. Hon medger visserligen att den stilistiska variation och stratifikation som är tillgängliga till oss genom ett medeltida skriftmaterial inte kan användas till att rekonstruera ett historiskt allmogenespråk, men anser att detta inte heller borde vara en målsättning för historisk sociolingvistik (Romaine 1982: 125). I norsk språkhistoria har man ofta just gått ut från premissen att det är möjligt att finna kunskap om talspråket genom utpräglat skriftspråkligt material som diplom och övriga manuskript som innehåller bl.a. pedagogisk, andlig eller historisk litteratur.¹³ Metoderna för att använda skriftligt material för att utvinna kunskap om talspråket i medeltida Norge har diskuterats och finlipats flitigt i den norska språkhistorien (se t.ex. Indrebø 1951: 106 – 109; Pettersen 1975: 19 – 90; Grøtvedt 1969: 2 – 3; Wetås 2003: 56 – 59, 84). Bengt Nordberg tar samma ståndpunkt som Romaine om hur det skriftspråkliga materialet bör användas i sociolingvistiska undersökningar i samband med en diskussion om möjligheterna för att göra sociolingvistisk forskning på ett nordiskt historiskt material. Han menar att man i historisk sociolingvistik kan förhålla sig till skriftligt material på två olika sätt:

"[...] antingen behandlar man dem [texterna] som grafiskt uttryck för tal och utnyttjar sina ljud-historiska och filologiska kunskaper om korrespondensen grafiskt tecken-fonetisk gestalt och låter sig nöja med den grövre analys som det förfaringssättet tillåter. Eller så inkluderar man skrivna texter i det sociolingvistiska uppdraget och behandlar dem på samma villkor som talat språk [...]" (Nordberg 2007: 90).

Romaine motiverar den autonoma studien av skriftspråk genom att ifrågasätta idén om att skriftspråket alltid är sekundärt i förhållande till talspråk. Även om det skrivna i viss mån alltid reflekterar det talade, finns det skriftspråk som aldrig har haft en motsvarande talad form, och som inte har avsetts som en representation av en talad form. Romaine använder juridisk prosa som exempel på en rent skriftlig språkform. Hon anser följaktligen att eftersom skriften har en självständig existens vid sidan av talspråket, och inte blott finns till som ett medel för att representera det, borde inte skrivna texter skyvas utanför sociolingvistikens forskningsfält (Romaine 1982: 14 – 15).

¹³ Avhandlingen "Skrift og tale i mellomnorske diplomer fra Folden-området 1350 – 1450" (Grøtvedt 1969) kan nämnas som ett av flera exempel. I inledningen konstaterar Grøtvedt visserligen följande "Da det vesentlig er skriftlige kilder som står til rådighet ved undersøkelse av språkutviklingen i en tidsperiode som ligger 500 à 600 år bakover i tid, [...] er det ikke lett å få et klart bilde av språksituasjonen".

I denna avhandling kommer också skriftspråkigheten viktläggas, och den dialektkontakt som speglas i materialet kommer i första hand att ses som ett möte mellan skrivarens *skriftvana*, generella språkkompetens och en främmande *skriftform*. Jag kommer inte heller att viktlägga sociala faktorer starkt i min språkanalys, på grund av att vi vet så lite om de personer som har producerat de konkreta diplomerna jag arbetar med. För att visa hur tillämpandet av skriftspråk tidigare har skett i praktiken inom historisk sociolingvistik, presenterar jag här ett exempel sociohistorisk undersökning i det norska diplommaterialet Mørck (1999). I den undersökningen kritiserar jag två förhållningssätt till materialet: urvalet av diplom och den överordnade synen på social språkvariation.

3.2.3 Mørck (1999): Sociolingvistik och norska diplom

Som exempel på tidigare försök att utnyttja diplommaterialet till sociolingvistiska studier nämner jag Endre Mørcks pilotstudie över sociolingvistisk variation i norskt diplommaterial. Han ställer sig frågan om sociolingvistisk variation, det vill säga olika språkregister för olika samhällsgrupper, kan härledas ur diplommaterialet. Han sorterar diplomerna enligt utgivarens eller nedskrivarens sociala status, och fokuserar på förekomsten av passiva och reflexiva verbkonstruktioner i dessa. De sociala kategorierna är åtta stycken, och Mørck har funnit tendenser som tyder på att förekomsten av verbkonstruktioner inte är jämnt fördelad mellan grupperna, utan återfinns oftare hos vissa av dem, med andra ord ett mönster av social stratifikation i språk. Men Mørck har i sin studie använt termen *sociolingvistik* i en specifik bemärkelse, utan att han tycks befatta sig med de bredare implikationer som vetenskapsfältet sociolingvistik innebär för synen på språk. I synnerhet är konceptet *kontextuell variation* problematiskt för Mørck, vilket framgår av redovisningen han ger över hur han sållat bort diplom som han ansett olämpliga för sitt ändamål:

"By closely scrutinizing every single charter [...], we must on the one hand weed out the charters where the effect of factors other than the signatory or signatories is most evident, and on the other hand find charters which can as far as possible be considered pure examples of the language of the various social groups." (Mørck 1999: 273)

Det finns några föreställningar hos Mørck som jag ämnar kritisera, och som framgår i citatet och den övriga artikeln. För det första används *sociolingvistik* genomgående i bemärnelsen 'klassspråk'. Därutöver vill Mørck finna möjligast "rena" exempel på vart klassspråk för sig, vilka behandlas som egna avgränsade enheter. Mørck menar att bilden av hur en social grupps språk ser ut kan förvrängas ifall andra faktorer än utfärdarens och inseglarens input

kan påvisas i breven. Mørck menar alltså att det är ett problem för studien av social stratifikation att utfärdarna varierar språket enligt vem de riktar brevet till:

"I have taken the content of the charters and their place of compilation into account. The main reason for this is to reduce the possibility of influence from groups with a higher position in the social hierarchy than the signatory or signatories. For example, one or more peasants may be the signatory or signatories of a charter, yet it has not been considered representative of the language of this social group" (Mørck 1999: 273)

Mørck försöker i mån av möjlighet abstrahera en enhetlig språkvariant för var samhällsgrupp i sig. Det är i synnerhet den vetenskapliga abstraktionen om en språkgrupp som en homogen enhet som sociolingvistik har sökt att frånga. Denna abstraktion kritiserar Labov uttryckligen i *Sociolinguistic Patterns* (1972), och anser att variabeln ska ingå i den strukturella beskrivelsen som en enhet bland andra. Språkets sociala stratifikation betyder inte att enskilda grupper har egna avgränsade språkvarianter, utan att ett helt språksamfund har ett register av socialt markerade varianter, och detta förklarar också varför personer varierar sitt språkbruk i förhållande till mottagare.¹⁴ Genom att sortera bort diplom där det finns risk för att den kommunikativa situationen "kontaminerar språkbruket" går man miste om data som visar registervariation eller situationell variation (Raumolin-Brunberg & Nevalainen 1996: 14; Labov 1972: 70 – 72).¹⁵ Ifall man som Mørck redan i sorteringsfasen ger sig ut för att finna egna avgränsade sociolekter för var samhällsgrupp (och kanske har en färdig föreställning om hur respektive språk ser ut) är det lätt att uteslutandet av "opassande" data också bidrar till att producera de resultat som forskaren varit ute efter. På litteraturlistan i

¹⁴ Labov (1972: 240): "The same sociolinguistic variable is used to signal social and stylistic stratification. [...] This is one of the most striking findings of sociolinguistic research, since essays about social usage, written from 'common-sense' knowledge, have tried to distinguish 'functional varieties' and 'cultural levels' as completely independent dimensions. But their interdependence is shown in this and every other careful empirical study to date."

¹⁵ Detta kan tjäna som en parallell till en annan praxis som man ofta bemöter i norsk språkhistoria: man ser bort från alltför svensk- eller danskfärgade språkvittnen från den norska medeltiden för att komma åt "den norska språkutvecklingen", till exempel Wetås (2008), se fotnot 6, och Pettersen (1975: 70): "De brev som har gitt materiale til dette arbeidet, er alle norskspråklige eller slike som har så mange norske drag at vi må regne med norsk skriver eller norsk bakgrunn på ett eller annet vis. Bare brev som helt ut har svensk eller dansk språkform, er blitt holdt utenfor.". Dessutom Mørck (2004) om medelnorskt språk: "For det andre gjør den utenlandske påvirkningen og særlig overgangen til dansk det vanskelig å se norsken.". Denna metod har också tillämpats av Rindal (1993) i karakteriseringen om vilka slags källor som kan räknas för "norskspråklege" i den medelnorska perioden. Att denna avgränsning är ytterst problematisk har jag själv argumenterat för i kapitel 2, och vill här också hänvisa till diskussionen Johansson (1999, 2000 och 2002) för om detta problem i samband med studier i bohusländskt skriftmaterial från medeltiden.

Mørcks artikel finns inte heller ett enda verk om sociolingvistisk teori och metod, utan den består mestadels av äldre avhandlingar i norrönt språk.

3.3 Dialektkontakt

Jag önskar alltså i denna avhandling att belysa förhållandet mellan skrivare och förlaga på ett sätt där jag lånar koncept ur forskningen kring dialektkontakt. Jag kallar det för lån, eftersom både medierna för det språkliga uttrycket (skrift och tal) samt analysmetoderna för dessa inte direkt kan jämföras då man studerar handskrifter och då man studerar samtal mellan dialekttalande med hjälp av ljud- eller videoinspelningar. Dessutom har vi bristfälliga förkunskaper om skrivarna i medeltiden och om deras språkliga bakgrund, medan man i dialektstudier just utgår från sociala data av detta slag i analyserna, vilket jag nämnt i stycke 3.2.2. Det som förenar de två studieföremålen är likartade tendenser i det språkliga materialet, som har att göra med universella mekanismer i språkkontaktssituationer. Jag presenterar nedan i begrepp och fenomen som har observerats i dialektkontakt och sociolingvistik i möten mellan olika lekter, regionala eller sociala, och går kort genom generella tendenser i mötet mellan dialekter med utgångspunkt i Trudgill (1986) och Jahr (1999, 2007).

3.3.1 Dialektkontakt, Trudgill (1986)

Enligt Trudgill sker dialektblandning och ny dialektbildning i olika faser. Den första fasen är *ackomodation*, kort sagt det att talare av olika dialekter anpassar sig till varandras sätt att tala. Trudgill har observerat att ackomodationen inte är ovillkorlig, utan att dialekttalande tenderar att undvika ackomodation vid språkdrag som är icke-salienta och som är ytterst salienta, och att det är svårt att från fall till fall fastställa varför ett särskilt språkdrag inte förändras i dialektkontakt, och ett annat gör det (Trudgill 1986: 125 – 126). Ackomodation leder till uppkomsten av *interdialektala former* och *hyperadaption*, varav en form är *hyperkorrektion*. Interdialektalismen är former som innehåller drag från de olika dialekterna som är i kontakt, men som inte motsvarar exakt någon form i de ursprungliga dialekterna. Hyperkorrektion betyder att en språkbrukare ackomoderar sitt språkliga beteende gentemot en annan språkvariant som uppfattas som mera prestigefylld, och övergeneraliserar en observerad regel i den språkspråkformen, och därmed producerar former som inte finns i målvarianten. I mitt material är till exempel det tilltagande bruket av ändelsen *-om* i substantiv, pronomen och

adverb hos danska skrivare på 1500-talet det mest tydliga exemplet på detta. Det leder vidare till blandning av dialektformer (*admixture*), som resulterar i en period med hög variation mellan fonologiska, morfologiska, syntaktiska och lexikala varianter innan den nya dialekten sedan fokuseras och blir mera enhetlig. Detta sker genom *utjämning* ("levelling") och *förenkling* ("simplification"). Utjämning innebär en förlust av stigmatiserade eller lågfrekventa former eller lexikala varianter, eller utbredningen av de varianter som har mest socialt prestige, eller som har mest stöd i standardspråket ifall det finns en standardnorm som de dialekttalande förhåller sig till.¹⁶ Förenkling ("simplification") är en förändring som sker på systemnivå i språket och innebär att antalet former och distinktioner minskar i den nya dialekten: ökad paradigmatisisk symmetri och regelbundenhet i morfofonologin, färre morfologiska kongruensmarkörer och minskad flektion, alltså färre böjningsformer per lexem (Trudgill 1986: 102 – 103, 126). Dessa tre skeenden – blandning, utjämning och förenkling – utgör en process som Trudgill kallar för *koinéization*, på svenska *koinéisering*, som till slut leder till nya, enhetliga *kreoloiddialekter*. Trudgill ger här exempel såväl från Australien, Nya Zeeland som Norge och Sverige på nya koinévarianter som fötts då dialekter har blivit sammanblandade. Nedan ska jag anföra exempel på hur Trudgills dialektkontaktteori har tillämpats av Ernst Håkon Jahr i norsk språkhistoria.

3.3.2 Jahr: Dialektkontakt i norsk språkhistoria

Ernst Håkon Jahr har granskat lågtysk-skandinavisk språkkontakt under Hansaperioden och med utgångspunkt i Trudgill (1986) utarbetat en lista över fenomen som sker då två ömsesidigt *oförståeliga* varianter möts (Jahr 1999: 131):

- utbredd tvåspråkighet
- pidginspråk, blandvarianter
- utbredd kodväxling
- olika former av språkligt inlån ('admixture')

¹⁶ Trudgill (1986: 161) argumenterar dessutom för att *språklig naturlighet*, "linguistic naturalness", kan vara med på att avgöra vilka varianter som är framgångsrikare än andra i att fortplanta sig. Termen definieras emellertid inte hos honom, vilket gör det svårt för mig att använda mig av den inom den här uppsatsen. Överlag påpekar Trudgill att orsakerna bakom det att särskilda språkformer är mera framgångsrika än andra, är svårtåtkomliga och att förklaringar endast kan erbjudas *ad hoc* (Trudgill 1986: vii – viii; 125 – 126).

- grammatikalisk förenkling
- kreoloid- och koinévarianter

Jahr konkluderar att språkmötet mellan lågtyskan och skandinaviskan inte var ett möte mellan två oförståeliga språk och måste ha föranlett en slags semikommunikation, där talarna använde sina egna språk och *ackomoderade* vid behov för att göra sig förstådda, eller av socialpsykologiska skäl, eftersom ackomodation inte behöver förutsätta brist på förståelse för att äga rum (Trudgill 2000: 83). Som tecken på detta säger Jahr att man inte från Skandinavien har några belägg på utbredd tvåspråkighet, kodväxling eller pidginspråk mellan lågtyska och skandinaviska, vilket antyder att bägge varianter åtminstone till en del har varit ömsesidigt förståeliga. Jahr (1999: 123 – 127) argumenterar för att Bergensdialekten till exempel kunde kategoriseras som en blandvariant som uppstått till följd av koinéisering mellan lågtyska och norska. Jahr anför särskilda egenskaper i den moderna Bergensdialekten som följer av dialektkontakten mellan hanseater och bergensare. Utjämning har enligt Jahr i bergensdialekten lett till förlusten av u-omljud ("strand" istf "strond"), den tvåstaviga presensböjningen i starka verb (*kommer* istf västnorskt *kjem*), och *schwa* i obetonade stavelser. Förenklingar i Bergensdialekten är enligt Jahr tvågenussystemet, monoftongering av norröna primära diftonger, förlusten av pluraländelser i adjektiv och analytiska possessivkonstruktioner exempel på (sid. 126 – 127). Dessa utvecklingar i dialekten tyder alltså enligt Jahr kraftigt på att någon form av dialektkontakt har ägt rum, och han slutsatsen att Bergensdialekten är en kreoloidvariant som fötts i mötet mellan västnorska och lågtyska. Jahr (2007: 83) menar också för övrigt att dansk-norskan, som talats i de högre samhällskretsarna i Norge (och följaktligen dess skrivna representationer bokmål och riksmål), borde anses för en för en "upper class creoloid" mellan danska och norska, som visar likadana tendenser till admixture och förenkling som Bergensdialekten.

Jag argumenterar för att flera av de fenomen som kan iakttas i mitt material, påminner om samma utvecklingar som Jahr och Trudgill pekar på i samband med dialektkontakt. Detta betyder inte primärt att personer med olik dialektal bakgrund har umgåtts och genomgått språkblandning i den skriftmiljö där dokumenten har kommit till, vilket sedan har avspeglats i skrift, utan jag argumenterar för att den primära ändringen har skett i mötet mellan den ålderdomliga formelfasta modellen för landsvist- och gridsbreven, och den enskilda skrivarens skriftvana och övriga språkkompetens, samt den kommunikativa kontexten, det vill säga uppdraget. Mørck (2006: 36) opererar med en likadan indelning i fem faktorer som

påverkar den språkliga utformningen av en medeltida handskrift: "skriftforma som skriveren har lärt", "talemålet till skriveren", "språket i forelegg/diktat", "dialekten på stedet", "mottakerens språk". Jag skulle alltså här lägga till "kommunikativ kontext" som en ytterligare faktor. Snarare anser jag att likheten i de tendenser som Jahr och Trudgill anför, och de språkliga mönster som gradvis uppstår i mitt material mellan 1345 och 1567, visar hur skriftbeteende och talspråksbeteende har påfallande likheter och kan beskrivas med samma slags termer, något som jag försöker att underbygga med de språkliga fynden i mitt material. De faktorer som påverkar talade yttringar – talarens sociala och regionala bakgrund, mottagaren, samtalssituationen – är jämförbara med de faktorer som påverkar medeltida skriftyttringar – skrivarens skriftupplärning, förlagan, uppdragsgivaren och det kommunikativa syftet (i mitt material rättsakten).¹⁷ Detta betyder att de termer som kan användas för att beskriva språkändringar i en dialektkontaktssituation, också är tillämpbara på ett skriftspråkligt material.

3.4 Teoretisk utgångspunkt för avhandlingen

Jag har valt ett perspektiv som vilar på den historiska sociolingvistik, och där i synnerhet det deduktiva bruket av likformighetsprincipen. Detta innebär att jag antar att de mekanismer som i nutiden är verksamma vid dialektblandning, också är verksamma i äldre tidsperioder. Men min tillämpning av likformighetsprincipen har inte enbart med tidsperioden för materialet att göra, jag gör också det teoretiska antagandet att vissa mekanismer som är verksamma i talspråket, också är det i skriftspråket. Detta innebär inte att varenda ett skriftbelägg har en modell i en muntlig yttring, utan att liknande mekanismer är verksamma i både muntligt och skriftligt språkbruk. Jag stöder mig på Romaines postulerande av ett autonomt skriftspråk, och antar därför att man i skrift kan producera innovativa former som inte nödvändigtvis först har passerat språkbrukarens läppar. Detta innebär konkret att såväl talspråk som skriftspråk kan uppvisa ackommodation, hyperkorrektion och formblandning, diffusion, fokusering, utjämning och grammatikalisk förenkling, och att skriftspråket inte här är sekundärt till talspråket, utan att språkliga innovationer av detta slag kan produceras oberoende av talspråket.

¹⁷ Jfr min invändning till Pettersen (1975) i inledningen.

Bruket av likformighetsprincipen har också inneburit att jag inte har använt de få externspråkliga upplysningar om informanterna (diplomskrivarna) som jag har lyckats finna, på ett systematiskt sätt i min språkliga analys. Jag är medveten om att detta kan tyckas ovanligt i en sociolingvistisk avhandling, men enligt mig är detta det enda sättet att komma till några insikter i mitt material. Det går naturligtvis att korrellera sociala faktorer med språkliga variabler också inom ett historiskt material, men i mitt fall har jag inte sett detta som en fruktbar utgångspunkt. För det första är min skriftmiljö, och således den sociala bakgrunden hos språkbrukarna, konstant. Därför kan jag exempelvis inte studera klasstratifikation i materialet. Det går inte heller att korrellera förekomster av språkvarianter med informanternas regionala bakgrund, eftersom den är oviss och endast går att härleda ur själva språkyttringarna, vilket skulle göra att resonsemangen blev cirkulära. Eftersom materialet endast består av en begränsad kategori av skriven text (landsvist- och gridsbreven), är det inte heller möjligt undersöka stilistisk stratifikation i materialet, eftersom det skulle kräva en språklig korpus bestående av texter ur flera olika skriftgenrer (lagar, andlig litteratur, olika typer av diplom och brev osv.).

Den slutsats jag har nått är att en kvalitativ studie av kronologiska utvecklingar i materialet är det som bäst kan belysa de frågeställningar denna avhandling söker att behandla: kan de förändringsmönster som uppstår i ett litterärt, skriftligt material relateras till dialektkontakt i talat språk, och vad kan dessa utvecklingsmönster säga om den omgivande språkliga kulturen? Min hypotes är att skriftspråk uppvisar liknande mekanismer som har observerats i talspråk, men också oberoende av talspråket, och att både förlagan för breven, skrivarens egen skriftvana och den kommunikativa situationen har varit utslagsgivande för de språkyttringar vi har i form av konkreta diplom. I detta sammanhang är jag särskilt intresserad av hur kommunikationssituationen och förlagan har påverkat den språkliga utformningen. Dessutom argumenterar jag för att danskbördiga inseglare och skrivare har ackomoderat gentemot den norska språkliga förlagan, vilket leder till felskrivningar i form av hyperkorrektioner samt omtolkningar av semantiskt och morfologiskt intransparenta norska fraser och böjningsmorfer. Det att norska skrivare använder danska språkformer är väldokumenterat i språkhistorien under den tid som det danska språket gradvis vinner inpass i Norge,¹⁸ men att det motsatta också har skett under senmedeltiden har inte diskuterats i större

¹⁸ Haugen (1976: 329 – 332) ger en kortfattad beskrivning av skeendet, och sammanfattar den norska debatten om orsakerna bakom skiftet i det norska skriftspråket. Rindal (1993) uppsummerar utvecklingen av det norska språket under dansk påverkan i senmedeltiden på följande vis: ”Den danske påverknaden begynte ca. 1390, og auka i styrke i perioden. Dels skreiv nordmenn dansk, dels kom det inn danske lån.” Rindal använder samma

utsträckning. Detta beror på att man i språkhistorien haft en ensidig och hypotetisk syn på prestigeförhållanden mellan danskt och norskt skriftspråk under senmedeltiden (till exempel hos Indrebø (1951), se st. 2.3.2). Jag anser också att denna nedtoning har haft följder för den norska historieskrivningen, särskilt bland språkhistoriker, och därför kan också mina hypoteser, ifall de bekräftas, vara ett bidrag i den skandinaviska förståelsen av medeltidshistorien.

ordläggning för den svenska språkpåverkan som också ska ha ägt rum i senmedeltiden. Det att svenskar skrev norska, som Hagland (1988) visat, och att danskar i senmedeltiden också skrev enligt en norsk tradition, vilket jag argumenterar för i denna avhandling, nämns inte, därmed antas kontaktpåverkan vara enkelriktad.

4 Materialet

4.1 Urval

Ursprungligen var min avsikt att enbart koncentrera mig på landsvistbreven, inte gridsbreven, för att få en naturlig avgränsning i materialet. Det visade sig under närmare undersökningar att den avgränsningen inte alls var naturlig, och att jag var tvungen att ta med både landsvist- och gridsbrev för att få ett tillräckligt täckande korpus och för att få en riktig förståelse av materialet. I *Diplomatarium Norvegicum* är beteckningen på breven vilseledande, eftersom gridsbreven oftast i sammandragstexten klassas som landsvistbrev.¹⁹ Dessutom har det visat sig att skillnaden i form mellan landsvist och gridsbrev är mindre än inbördes skillnader mellan olika landsvistbrev kan vara, alltså spelar det ur formmässig synpunkt inte en så stor roll om breven utlovar "grid och frid" eller "landsvist". Ändå är det klart att de två brevytyperna bottenar i två olika modeller, och att denna skillnad också upprätthålls i kungskansliet. Däremot är det tydligt att breven också har ett tätt sammanhang, och att brevformlerna har påverkat varandra, vilket gör att det är naturligt att inkludera bägge i undersökningen.

Det att breven är så likt utformade, och att det i många fall föreligger nästan identiska brev av samma utfärdare, gör det att man inte behöver granska vart enda befintliga brev för skapa sig en bild av brevens utveckling. I mitt fall är materialet begränsat till det omfång som finns att tillgå i fotografisk facsimile eller original vid RA, alltså den mängd fotografier eller ursprungliga "landsvistbrev", enligt *Diplomatarium Norvegicum*, som institutionen besitter, allt som allt 37 brev. I elektroniska DN saknas band XXII, och därför har jag inte inkluderat eventuella brev ur detta band i mitt material. Därutöver syftar jag stundom till brev utanför kärnmaterialet då jag anser DN:s transkriptioner för att vara pålitliga nog i specifika tillfällen. För att hitta breven har jag använt sökfunktionen i *Diplomatarium Norvegicum*s nätupplaga, med söktermerna <landsvist%> och <landvist%> för att finna ordet i sammandragstexten som diplomatiets redaktörer har använt för vart brev. Som Ortsbestämning har jag enbart använt *Oslo*, alltså har jag lämnat brev som inte är utfärdade i Oslo utanför mitt korpus. Det har jag gjort eftersom jag då kan koncentrera mig på en specifik skrivarmiljö: kungskansliet i Oslo,

¹⁹I mitt material gäller det: DN X 768, DN II 269, DN I 364, DN III 489, DN I 548, III 852, III 916, III 686, II 889, II 892, II 900, IV 1001, I 999, I 1016, II 1067, I 1010

som låg i Mariakyrkan och senare i Akershus fästning. På så sätt får jag två konstanta parametrar som karakteriserar materialet: ort och brevtyp. I sorteringsfasen har jag också förbisett brev som inte går att ses i original eller fotografi på Riksarkivet i Oslo.

4.1.1 **Diplomatarium Norvegicum**

Alla de landsvist- och gridsbrev som jag använt har alltså jag hittat i *Diplomatarium Norvegicum*, med hjälp av den elektroniska sökfunktionen i den digitaliserade utgåvan. Om historien bakom utgivningen av det norska diplomatariet kan det kort nämnas att det främsta syftet bakom utgivningen av medeltidsbreven åtminstone till en början var att diplomaten kunde tjäna som källor till historiker, eftersom de var noga daterade och innehöll detaljerade person-, begivenhets- och egendomsupplysningar. Då diplomaten ändå är svårläsliga för dem som saknar träning och insikt i medeltida ortografisk variation, har transkriptionen varit grov, och inte alla ortografiska detaljer har återgetts i den tryckta upplagan. Därutöver har utgivarna löst upp förkortningar som förekommit i källmaterialet, och fram till de allra nyaste banden (XXI och XXII) har inte dessa upplösningar markerats på något sätt. I förordet till första volymen medger utgivarna också att de företagit andra godtyckliga redigeringar för att förbättra läsbarheten, eftersom de anser att den tryckta upplagens primära mål inte är att tjäna som råmaterial för språkforskning, utan som en källa för historiker. För språkliga forskningar anses inte DN längre vara dugligt på grund av dessa brister i transkriptionerna. De största bristerna är som sagt: utebliven markering av upplösta förkortningar, utebliven markering av linjebyte, en allmänt låg diplomatarisk nivå, och dessutom en mängd avskriftsfel (Smith Ore 2002: 171).

Konsekvensen är att transkriptionerna av DN enbart kan användas som källor till språkliga utredningar i begränsad utsträckning. Men samtidigt är den elektroniska utgåvan av DN utrustad med sökfunktioner som möjliggör en effektiv sortering av materialet, och även om den elektroniska utgåvan bara är en direkt transkription av den tryckta versionen, kan man använda den för att hitta intressanta språkvittnen som sedan kan uppsökas i original eller i facsimile. Dessutom är det möjligt att använda transkriptionerna som källa till syntaxforskning, eller till forskning i lexikon, då detta inte kräver en bokstavstrogen transkription. På grund av eventuella feltranskriptioner, både i tryckta versionen och i den senare avskrivningen i samband med digitaliseringen, är det ändå även i denna typ av språkforskning nyttigt att kontrollera mot en facsimile eller en mera diplomatarisk avskrift, om en sådan föreligger (Smith Ore 2002: 173).

4.1.2 Transkriptioner eller facsimiler?

I mitt arbete med DN:s transkriptioner och facsimiler har jag kommit fram till att det för mitt ändamål är att föredra att arbeta med facsimiler i mån av möjlighet, eftersom konjekturen och feltranskriptioner kan uppträda på alla punkter i brevtextern i DN:s transkriptioner. Felen är dock inte särskilt frekventa, och om man är insatt i förkortningskonventioner i medeltida norsk skriftkultur å den ena sidan och DN:s principer för upplösning av förkortningar å den andra, är det inte svårt att styra undan feltolkningar. Hos DN är till exempel pronomenformer som *þeim* (3.pl.mask.dat.), som ofta förekommer i formen <þm>²⁰ eller <thm>²¹, och frasen *qllum monnum*, som bland annat förekommer i formen <ollū mōm>²², upplösta i DN utan att det har markerats i utgåvan, vilket gör att antalet belägg på till exempel diftongen *ei* blir starkt förvrängd. Men det förekommer också andra slags transkriptionsförvrängningar som antingen kan vara rena misstag, eller medvetna korrigeringar från redaktörernas sida. I DN III 916 (Oslo, 30.1.1477) innehåller transkriptionen följande former av personnamn som indirekta objekt, vilket i äldre brev av samma slag markeras med dativändelsen *-i* (de aktuella fallen har jag streckat under). Här citerar jag DN:s egen transkription i den form som den står i elektroniska DN:

[...] gifuit Erik Haftorssyni som Jfvar skrake vart at skadha vforssynio ok Karl Jurienssyni ok Pædher Thoressyni [...]

I själva diplomet förekommer dock endast formerna <erik haftorff>; <karl iuriensff> och <pædher thoreff>. Förnamnen saknar också dativmarkering, varför det är egendomligt att redaktörerna har lagt till ändelsen till efternamnet. Det kunde invändas att förkortningen <ff> nog kunde upplösas i en markerad dativform lika bra som i en omarkerad form, men det finns också belägg på former med förkortning av <ff> plus dativsuffix i mitt material²³. Därför måste tillrättaläggandet av dativformen räknas som ren normbetingad emendation från redaktörens sida. Ingrepp av detta slag gör att man inte alltid kan lita på den kasusmarkering

²⁰ Till exempel DN I 297

²¹ Till exempel DN XIII 167

²² Till exempel DN XII 278

²³ Till exempel: <Anūdafi> DN III 489; <swerkirffi> DN III 686; <Loðenffi> I 473.

som förekommer i DN:s transkriptioner. Ett annat liknande fel är upplösningen av förkortningen <ma \bar{m} >, som i brevet DN XV 158 förekommer två gånger. Den samma förkortningen upplöses först till "mannom" (i samband med pronomenet <oll \bar{m} >), sedan till "manne" (i samband med pronomenet <hwariom>). Abbreviaturen <ma \bar{m} > har alltså av redaktören upplösts på två olika sätt, på ett sätt som motsvarar norrön normalgrammatik, även om själva abbreviaturen i bägge positioner är identisk. Detta är viktigt att notera, eftersom ett återkommande språkfel i min brevgrupp just är bruket av dat.pl. *mōnnum* efter dat.pl. *hverjum* (se tabell Tabell 6 och Tabell 7 för konkreta belägg).

I vissa brev har också redaktörerna inte noterat ett *s* som förekommer finalt i samband med *d*. Till exempel finns denna ligatur *d+s* i läroboken *Nordisk paleografi* (Svensson 1972: 151) i skriftprovet 39 B, där det transkriberats som "*s*", utan att ha anförts som en abbreviatur. I andra brev transkriberas i DN tecknet i fråga som "-*s*" "-*es*", "-*is*" och "-*e*" beroende på konsonantförbindelse och redaktör. I förbindelse med "*d*" i ordet <komendes> har ordet oftast lösts upp till "komende"²⁴, med undantag för DN II 1067 där tecknet transkriberats som *-is* i ordet "komendis". För att åskådliggöra problemet har jag bifogat en illustration av tecknet ur två brev i mitt material. Bilderna är färg- och kontrastbehandlade. Illustrationen visar två exempel på genitiv-*s* efter bokstaven *d* i ordet <Wendes>.

S:et, som är sammanfogat med d:et, tar form av ett penndrag som fortsätter under grundlinjen och slutar i en uppåt- och högervriden kurva. I de allra nyaste breven i mitt material bildas i

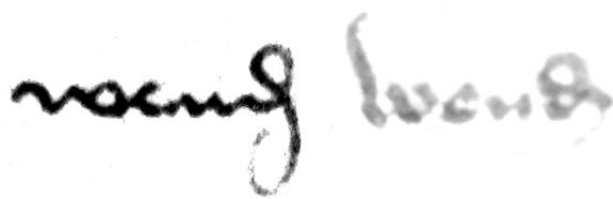

Bild 1, grafemet för gen. -s i ordet <wendes>, DN XVI 442 (vänster), DN I 999 (höger)

tecknet en ytterligare sluten ögla under linjen. Formen skiljer sig från ett vanligt finalt *d* i det att penndraget i det vanliga d:et inte fortsätter efter att öglan ovanför x-linjen är fullbordad.

²⁴ DN IV 1001; I 999; I 1010. I dessa tre brev används också samma tecken för *-es* i ordet <Wendes>.

Det är det här tecknet som har transkriberats såväl som "-is", "-es", "-s" som "-e" i *Diplomatarium Norvegicum*. Denna inkonsekventa transkriptionspraxis och tolkningen av s-tecknet har givetvis konsekvenser för analysen av genitivmarkering i materialet.

Utöver dessa transkriptionsproblem, har också DN ofta låtit bli att återge överstrukna ord och rättelser i pergamenten. Dessa skrivarmisstag har visat sig vara ytterst värdefulla i analysen av brevmaterialet: dels har skrivarmisstag och rättelser kunnat fylla luckor i böjningsparadigm (det överstrukna 3.pl.-pronomenet <peim> som komplement till prepositionen *viðr*, vilket tyder på att *peim* använts både i ackusativ och dativ pluralis, se sid. 96), dels har de visat att skrivarna kunde blanda ihop förlagorna för landsvist- och gridsbrev (se fotnot 42).

På grund av dessa problem, samt de brister som nämns av Smith Ore (2002) har jag alltså funnit det nödvändigt att kunna tillgå facsimiler, i mitt fall avfotograferade svartvita positiv, och i fall där fotografierna varit för svårläsliga, diplomerna själva.

4.2 Brevtyperna – landsvist- och gridsbrev

4.2.1 Allmänt

Landsvist- och gridsbrev skiljer sig ut i det norska diplomatariet i att de bevarar ålderdomliga språkdrag och formuleringar mycket längre än andra kungsbrev eller formelfasta juridiska brev som utfärdas i Norge (Agerholt 1965: 297 – 98; Indrebø 1951: 190; Hægstad 1902: 44). Så här skriver Hægstad i *Norsk målsoga for skule og heim* (1907: 35):

"Dei brev som kanslaren i Oslo paa kongens vegner ferda ut um draapssaker (landsvistbrev), vart skrivne paa norsk til 1567. Me ser av dette at den norske straumen er til i skrift ogso i denne myrke tidi."

Landsvist- och gridsbrev är dokument som utfärdas åt en person som begått dråp eller annat allvarligt brott, för att personen ska ha frid intill han kan bepröva sin sak vid tinget och sona sitt brott genom ekonomisk vedergällning åt kungskansliet och den dödes arvingar (Agerholt 1965: 298). Brevpraxisen har inte heller någon motsvarighet i övriga Skandinavien, utan det verkar som om landsvist- och gridsbrev utfärdade till förbrytare av kungen medelst en kanslist var ett norskt fenomen. I *Äldre västgötalagen* nämns visserligen ordet *landsvist* i balken "Urbotamål" (Holm, Gösta (red.) 1976 : 23). Miste man rätt till *landsvist* blev man

också av med sin egendom och rätt att uppehålla sig i riket, och kunde slås ihjäl obotad av vem som helst. Begreppet *landsvist* är alltså allmänt i det skandinaviska språkrummet, men den speciella byråkrati som ärendet förvaltats med i form av landsvist- och gridsbreven ser ut att vara enastående för Norge.

Det äldsta bevarade landsvistbrevet är från år 1303, utfärdat i Bergen den 23 augusti av kung Håkon Magnusson. Kanslern Ake ska ha inseglat brevet och låtit klerken Gunnar skriva det. I senare brev nämns endast insegelaren vid namn, och Seip (1956: 14 ff.) förmodar att det ofta också skulle vara kanslern själv som fört pennan i brev från 1400- och 1500-talen. Enligt Agerholt (1965: 298) försvann landsvists- och gridsbreven på 1600-talet i takt med att rättssystemet reviderades och brott mot liv och egendom började bestraffas allt hårdare, utan möjlighet för soning med hjälp av pengaböter. Det finns enligt honom ca 34 landsvist- och 25 gridsbrev bevarade upp till 1530-talet. Det finns också landsvist- och gridsbrev från några årtionden efter 1530, och det sista som jag har funnit i DN är från år 1567.²⁵

Att landsvist- och gridsbreven ofta nämns ihop och rentav sammanblandas i litteraturen, har jag också lagt märke till i materialurvalsfasen. Landsvist- och gridsbreven är skilt kategoriserade i *Regesta Norvegica*, alltså finns det separata uppslagsord för bägge brevtyper i RN:s sakregister, och vart uppslagsord ger en förteckning över en grupp brev som kategoriseras som antingen grids- eller landsvistbrev. Det finns ändå överlapp mellan förteckningarna, det vill säga att ett brev som beviljar landsvist (DN X: 88) också finns i förteckningen över gridsbrev. I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* (KLNLM) nämns gridsbreven också under uppslagsordet "landsvistbrev". Hægstad (1902: 44) säger att det fanns två slag av *landsvistsbrev*: brev som utlovade "grid og frid" tills brevmottagaren får sin sak granskad, och de egentliga landsvistbreven, som gav brevets ägare tillstånd att uppehålla sig i landet och förbjöd andra att göra honom illa. Det är uppenbart att breven dels tjänar samma syfte: de gör dråpsmän eller misstänkta dråpsmän till botemän, alltså personer som inte kan slås ihjäl utan att behöva botas för, tills de kan pröva sin sak i tinget. Men av materialet att döma måste ett landsvistbrev föregås av ett gridsbrev. I glossariet i femte bindet av *Norges Gamle Love* (NGL) står det: "gridabréf: Kongelig tilskrivelse, der tilsikrer en drabsmand eller anden forbryder personlig sikkerhed" och "landsvistarbréf: kongelig skrivelse, der meddeler, at en vis fredløs mand har erholdt enten sin fulde fred tilbage, eller foreløbig tilladelse til ukrænket at opholde sig indenlands".

²⁵ DN X 768

NGL:s glossarium hänvisar till tre olika ställen i NGL där begreppet *landsvistarbréf* eller *gridabréf* omtalas. I Kung Håkon Magnussons bestämmelse (no. "retterbot"), utfärdat i Tunsberg den 17 juni 1308 (NGL III: 78) kungörs olika expeditionsavgifter ("kanseliets brevtakster", Agerholt (1965: 298)) för utfärdandet av juridiska brev i kungakansliet, däribland landsvist- och gridsbrev. Breven nämns skilt, och avgifterna är också olika för gridsbrev och landsvistbrev, alltså finns det en klar skillnad mellan dessa två brevtyper och deras juridiska innebörd. I Kung Håkon Magnussons retterbot avfärdat i Oslo den 28 augusti 1315 om fredlösas vistelse i bygderna (AM Perg. Cod. 322) nämns grids- och landsvistbreven i samma fras: "ok their sumir sem taka breff af oss til landsvistar eðr griða", med den alternativa läsarten "ok" för "edr" i AM Perg. Cod. 3260 qto. Landsvistbreven nämns också i Magnus Håkonsons landslag, i textvittnet GKS 3260 4°, som enligt NGL II är från mitten av 1300-talet, i formen "landzvistar bref" (NGL II: 52). I NGL:s huvudtext (som är nedtecknad enligt AM 60 qto) finns däremot inte termen.

Johan Agerholt har skrivit en längre utredning om grids- och landsvistbreven i *Riksarkivets meddelelse 3* (1933: 599 – 611), där han behandlar de två brevgруппerna ur formmässig synpunkt. Enligt Agerholt ska de olika breven åtminstone till en början ha tjänat olika syften, på så sätt att en person som önskade landsvist efter att ha begått livsbrott först måste få ett gridsbrev. Rätten till landsvist befastes med ett ytterligare brev (landsvistbrevet) som utfärdades på basis av gridsbrevet och ett provsbrev som innehöll vittnesmål om det dråp som hade begåtts. Detta framgår ur den i landsvistbreven påträffbara fasta frasen *eptir því prófi sem hér fylgir* (Agerholt 1933: 606). I gridsbreven pålägger kungen sysslomannen att undersöka omständigheterna kring dråpet och att fastsätta de böter som gärningsmannen skall avlägga åt den dödes arvingar. Till det hör också författandet av provsbrevet, en slags skriftlig rapport över händelseförloppet vid dråpet. Där skriver en ombudsman²⁶ ned vittnesmål om händelsen av edsvurna vittnen och i närvaro av den dödas arvingar, och detta brev fästes sedan vid landsvistbrevet då det har utfärdats med påbud om bötessumman för gärningsmannen. I landsvistbreven står det alltså en fast bötessumma och ett påbud för dråpsmannen att betala dessa till Gud och den dödes arvingar. Agerholt är inte övertygad om att det skulle ha upprätthållits ett skarpt skilje mellan dessa två brevtyper efter början av 1300-talet. Han undersöker visserligen endast brev som är skrivna åren 1303 – 1387, och har inte således utnyttjat hela det omfång av grids- och landsvistbrev som finns i det norska

²⁶ DN I 420 "umbodes mader"

diplomatariet. I mitt material finns det faktiskt ett exempel på att en och samma person först fått ett gridsbrev, sedan ett landsbrev utfärdat till sig²⁷ efter den tidsperiod som Agerholt har granskat. Tills det nyaste brevet i materialet har också formiskiljet mellan landsvistbreven och gridsbreven bestått, vilket också tyder på en differentiering i syfte.

Kanslern och prosten Morten Krabbe vid Mariakyrkan i Oslo skriver år 1533 (DN X 663) om hur allt färre kommer in till kansliet och söker "dagsbrev eller landsvist" och hur detta leder till förminskade inkomster för kyrkan, som vid den tidpunkten befann sig i ett förfallet tillstånd. I brevet framgår det också att kansliet och ämbetsmännen följer Norges rikes egna lagar och seder, vilket också kanslern Morten Krabbe (som är inskickad från utlandet som han själv skriver i brevet, enligt Seip 1956 (s. 14 ff.) är han dansk, dock framgår det inte vad varifrån Seip har denna upplysning) uttryckligen påpekar.²⁸ Kanske det kan tolkas som att seden med landsvistbrev börjar bli förlegad på denna tid, men ännu från år 1567 har vi ett gridsbrev utfärdat av den dåvarande kanslern Oluf Kalips,²⁹ och Indrebø citerar i *Norsk målsoga* (1951: 307 – 308) ett landsvistbrev från 1576, alltså har skicket hållit sig en tid framöver på basis av källorna.

4.2.2 Skrivarmiljö

Som tidigare nämnt utfärdades landsvist- och gridsbrev i regel vid kungskansliet i Oslo. Det finns några brev med annan Ortsbestämning än Oslo, men de är få till antalet. Det tidigaste landsvistbrevet är som bekant från Bergen, där kansliet låg innan det flyttades till Oslo 1314, vilket i praktiken betydde att prostens i Mariakyrkan också skulle vara rikets kansler (Grøtvedt 1954: 115). Senare brev är utfärdade bland annat i Helsingborg och Köpenhamn av "biskop Jens", och så finns det en grupp landsvistbrev från Tønsberg från 1300-talet. Om Mariakyrkan som skrivarmiljö har Grøtvedt (1954) och Hagland (1986) gjort var sin undersökning, den senare med fokus på den skrifttradition som rådde i kansliet, och om den traditionen har fått stor inverkan på språket i resten av landet. Det är en omtvistad fråga huruvida det faktiskt fanns någon kanslinorm eller inte, och Garmann (1999) har på statistiskt

²⁷ Den 12 juni 1390 (DN III 489) utfärdar kung Erik ett gridsbrev åt Thorleif Anundssön pga. ett dråp han begått, och den 26 februari 1391 (DN I 529) utfärdar han ett landsvistbrev åt samma person med påbud om att han ska betala "halfuan þægn ok halft fridkaup" för att åter bli boteman.

²⁸ DN X 663: "anthen faa eller jnghen komme hiidt effther dagx breff eller landzwist effther dhe gude se(d)wanner oc Norges riges oc sanctj Olaj koningx logh oc skickelsse"

²⁹ DN X 768

grundlag visat att det inte går att härleda någon fast språklig form i diplom från kansliet i Mariakyrkan mellan 1200-1350 jämfört med skriftmiljön i Hallvarskyrkan som låg invid. Grøtvedt (1954) har gjort en detaljrik framställning av de personer som var verksamma vid Mariakyrkan och omfånget av skriftliga dokument från miljön under åren 1350 – 1450. Agerholt skriver att kansliet efter ca 1513 bemannades med danskar, men kanslerna i tiden innan från och med 1442 var norska (Agerholt 1965: 238 – 239). Enligt Grøtvedt (1954: 123) har Mariakyrkan haft danskfödda rikskanslar, "biskop Jens" och "Anders Mus", under första halvan av 1400-talet. Jan Ragnar Hagland (1988) argumenterar för att skrivaren till DN I 417 (1372) varit svensk. Enligt Seip (1927) var kanslern Peter Eiriksson som i mitt material har utfärdat ett gridsbrev (DN I 364) från sydöstra Norge och kungskansliet från och med 1517 då Hans Olsson var kansler bemannat av danskar, med undantag för den norska kanslern Oluf Calips som har inseglat det senaste brevet i mitt material (Seip, 1959: 17). Kanslern Jon Pålsson, som i mitt material har inseglat 9 brev, antar Seip (1959: 16) för att vara bohuslänning på rent språkliga grunder. De upplysningar jag funnit om inseglarnas bakgrund är oftast inte särskilt väl redovisade för i mina källor, men jag har ändå valt att använda dem i mina konklusioner om den språkliga utvecklingen i brevmaterialet, i brist på pålitligare information.

4.2.3 Inseglare

I mitt material figurerar 15 namngivna inseglare från Mariakyrkan. I somliga brev nämns också utomstående inseglare som hänger sitt sigill vid brevet som ytterligare bestyrkning.³⁰ I två av breven namnges inte någon insegelaren utan endast att breven var inseglade "os sealfuum hiauerandom", det vill säga i kungens närvaro.³¹ Tabellen nedan visar breven i mitt material, samt vem som har inseglat dem. Jag lägger också här till de nationalitetssupplysningar som jag presenterat i avsnittet ovan.

DN	Nr.	ÅRTAL	INSEGLARE	NATIONALITET
II	269	1345	Arne Aslaksson	Norsk
I	297	1346		

³⁰ DN I 806: "tíl ythermeir forwaringh her vm hængdhæ thæssa ghodhæ men rikens raad som nar voro tha ek thetta breff wtgaff oc sva hetha her Olaff Hakonson oc her Hartwik Krumedik riddæræ sin incigle medher mino for thetta breff."

³¹ DN I 473; DN I 417

I	364	1359	Peter Eiriksson	Norsk
I	417	1372	os sealfum	(svensk skrivare)
I	473	1382	os sealfum	?
III	489	1390	Arne Sigurdsson	Norsk
I	529	1391		
IX	185	1394		
I	548	1395		
III	686	1426	Biskop Jens	Dansk
I	806	1448	Gunnar Holk	Norsk
III	852	1461	Peter Magnusson	Norsk
X	230	1464	Ivar Vikingsson	Norsk
I	893	1470	Gudbrand Rolfsson	Norsk
II	889	1473	Ivar Vikingsson	Norsk
II	892	1474	Gudbrand Rolfsson	Norsk
II	900	1476	Ivar Vikingsson	Norsk
III	916	1477	Gudbrand Rolfsson	Norsk
II	935	1486	Thorkell Jensson	Norsk
IV	1001	1486		
I	962	1489	Jon Pålsson	Norsk (Bohuslän?)
I	999	1500		
II	1017	1502		
I	1010	1503		
XIII	167	1505		
I	1016	1505		
I	1017	1505		
X	303	1511		
XII	278	1511		
III	1070	1516	Hans Olsson	Dansk
XIV	279	1520	Mattias Hvoruf	Dansk
II	1067	1521		
XV	158	1523	Hans Olsson	Dansk
XVI	442	1525	Mattias Hvoruf	Dansk
II	1141	1544	Nils Henriksson	Dansk
VIII	787	1546	Nils Stub	Dansk
X	768	1567	Oluf Calips	Norsk

Tabell 1, lista över diplom och inseglare

4.2.4 Tradering och förvaltning

Landsvistbreven och gridsbreven som är tryckta i DN härstammar från flera olika källor. Av dessa är Riksarkivet det största, och sedan utgivningen av breven i DN har ännu flera diplom överförts dit, bland annat den näst största samlingen av landsvistbrev, Deichmanske bibliotekets samling. Norska brev ur Det danske Geheimearkivs samling har också överförts till Riksarkivet, antingen år 1937 eller under senare fortlöpande återlämningsverksamhet mellan det danska och norska Riksarkivet (Johannesen, Kolsrud, Mangeset (red.) 1992: 530).

De bevarade landsvistbreven som är tryckta i DN finns alltså mestadels vid RA i Oslo, där de också har fotograferats. Av de landsvistbrev som inte tillhör RA, utan endast lånats i utgivningsarbetet med DN, finns det avskrifter som också bevaras vid RA. För en del av breven som RA inte äger finns det till och med fotografier som tagits på främmande institutioner³² eller inlånats under utgivningsarbetet.

De allra flesta breven i mitt material tillhörde redan RA vid tiden för arbetet med DN, men en del har lånats ur privata samlingar, andra institutioner och museum. En del av de landsvist- och gridsbrev som inte finns på RA tillhör den arnamagneanska samlingen, varav en del nog har överförts till Norge, men inte alla, eftersom arbetet med återlämnandet av dokument som behandlar norska angelägenheter fortfarande är igång mellan Danmark och Norge. De brev som återlämnats från Köpenhamn till Riksarkivet i Oslo är de brev för vilka det finns en personlig kvittering av Arne Magnusson om att han lånat dem.³³ Övriga norskbördiga brev i AM-samlingen har inte lämnats tillbaka, även om de klart har sin hemort i Norge.

Sju stycken diplom har jag fotograferat i original, eftersom de befintliga fotografierna inte var läsbara. Några av dem är också ganska slitna och förmörknade och det händer också att texten försvunnit på grund av hål i pergamentet, eller att bläcket slitits på grund av veck. De flesta av breven i mitt material är ändå fullt läsliga, och de brev som inte är fullständigt läsbara är ändå det till största del. Jag har inte sorterat bort de brev som innehåller oläsliga delar, utan bara bortsett från de enstaka ordbelägg som inte går att utläsa i dessa diplom.³⁴

³² DN III 686, III 1070, XIV 279 har avfotograferats vid Kungliga vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien i Stockholm.

³³ Muntlig upplysning av førstearkivar Tor Weidling på Riksarkivet

³⁴ Skador och slitage som förhindrat läsning finns i I 548; I 962; I 999; II 1067; IV 1001; XV 158.

4.3 Form och innehåll

4.3.1 Skriftmaterial

Samtliga diplom är skrivna på pergament och inte på papper. Inte heller de övriga landsvist- och gridsbrev som finns på DN är skrivna på papper, utan på pergament. Eftersom papper redan blev vanligt i Norden på 1400-talet och ökade i popularitet ytterligare under 1500-talet, kan det tyda på att alla de brev som utfärdats på papper sedermera har förstörts. En till förklaring kunde tänkas vara att landsvist- och gridsbrev måste skrivas på ett slitstarkt och hållbart material, eftersom vederbörande person måste bära på dokumentet för att kunna intyga sin rätt till grid eller landsvist.

4.3.2 Brevformeln och skrivarna

Som tidigare nämnt är just formen och den information som förmedlas i landsvist- eller gridsbreven väldigt fast, och förändrar sig knappt under perioden 1345 –1567 som mitt material täcker. Det att breven dessutom endast utfärdats av en ämbetsman (rikskanslern) och på en fast ort och skriftmiljö (Mariakyrkan i Oslo, bortsett från den tiden då kansliet låg i Bergen, och för åren i Akershus fästning) har gjort att breven bevarat sin utformning förhållandevis oförändrad. Skrivarna måste ha haft en förlaga de kopierat mer eller mindre ord för ord, såpass mycket påminner breven om varandra i ordval och språklig utformning. Det starkaste indiciet för att breven författats utifrån en tidigare skriftlig förlaga eller diktat är de brev som ineglats av danska rikskanslar från 1500-talet, då många av breven innehåller skrivfel som vittnar om svårigheter att tolka innehållet i formeln som förmodligen legat till grund. Agerholt (1933) har i det tidiga brevomfånget observerat ändringar i brevens utformning som har lett till att den nya formen konsekvent tagits i bruk i påföljande landsvist- och gridsbrev, som en del av en ”kansliträdion”. Med andra ord antar Agerholt att en rätt fast norm har funnits, men att den också kan ha redigerats på institutionell nivå och sedan följts av samtliga skrivare inom en skriftmiljö. Seip (1956: 14 – 18) antar det samma då han påpekar att särskilda former ofta korrelerar rätt fast med de ineglare som nämns. Av det härleder han i motsats till Agerholt ingen institutionell styrning i brevformeln, utan antar att skrivaren och ineglaren ofta är samma person. Det är endast i det allra tidigaste landsvistbrevet³⁵ som det förekommer en så kallad skrivarsignatur i tillägg till ineglarens

³⁵ DN II 69 (Bergen, 1303)

signatur. Det att inte skrivaren nämns vid namn är alltså inte något säkert tecken på att ineglaren själv har författat brevet.

Egil Pettersen (1975) nämner i samband med sitt västnorska material att en brevutfärdare kan ha haft flera olika skrivare i sin stab, eller vid olika tider men också vice versa, det vill säga att en och samma skrivare kan ha arbetat för flera olika utfärdare. Förhållandet mellan skrivaren och hans påverkan på brevets språkliga och ortografiska utformning är också komplicerat. Pettersen påstår att skrivarna som arbetade utifrån mönster eller förlagor ändå förhöll sig fritt till texten med tanke på ortografi, morfologi, syntax och rentav ordval. Han anför som exempel fyra brev av biskopen Olav Torkjellsson i Bergen, som han för tillbaka på tre olika skrivare. Breven har samma avsikt och innehåll, de är påbud till allmogen att skicka folk för att bistå i rivningen av en kyrka. Men de ser ändå väldigt olika ut på just de fyra punkter jag nämnde ovan, och Pettersen antar att skillnaderna är idiosynkratiska, alltså att de går att härleda till den enskilda skrivarens språkkompetens, som alltid till viss grad är unik. Han säger också att det i hans material inte finns något grundlag för att hävda att skrivarna i stor grad skulle ha anpassat sig till förlagan eller uppdragsgivaren när det gäller ortografiska eller morfologiska former (Pettersen 1975: 33), även om han nämner några undantagsfall. Som nämnt i inledningen, har jag orsak att ifrågasätta detta påstående.

Sammanfattningsvis har alltså landsvist- och gridsbreven en fast form som går tillbaka på en etablerad formel. Den här formeln har ändå genomgått förändringar, både hos enskilda skrivare och enligt Agerholt (1933) också på institutionell nivå. Detta antyds av det faktum att förändringar i form består efter de en gång införts och att återgång till äldre former inte förekommer i särskilda variabler. Detta kan också gälla felskrivningar som *høria för *høyra* eller *hedom för *heðan* som upprepas i flera av landsvistbreven, och alltså inte förblir enstaka misstag. Det kan tyda på att förlagan för breven reviderades konstant och att nya ändringar sedan kom att stå som modell för kommande brev. Jag antar ändå att detta snarare betyder att skrivarna använde tidigare brev som förlagor för nya, och att förändringar i formeln inte nödvändigtvis var så medvetet styrd som Agerholt förmodar. Denna hypotes dryftar jag utförligare i st. 6.3. Skrivfel, hyperkorrektioner och den arkaiska stil som breven bevarar på alla språkplan tyder också på att skrivarna ansträngde sig för att anamma den språkstil som förlagan hade, vilket står som ett motargument till Pettersens i inledningen (se sid. 2) anförda påstående och visar att skrivarna nog anpassade sin skriftform enligt uppdrag och kommunikationssituation. Detta argumenterar jag för vidare i kapitel 6.

4.3.3 Textuell utformning

I det följande ger jag en kort redovisning över den textuella uppbyggnaden i brevet med utgångspunkt i klassisk diplomatik. Här har jag använt Jørgensen (2004) och Hamre (1972) som teoretisk bakgrund. Johan Agerholt (1933: 599 ff.) har också gjort en detaljerad redovisning av den textuella uppbyggnaden i landsvist- och gridsbreven. I den har han tagit in flera varianter ur många olika brev, och dessutom behandlat landsvist- och gridsbreven i ett, vilket gör att redovisningen blir något svåröversiktligt. Jag har därför valt att ta utgångspunkt i endast ett exempelbrev, DN I 417, som är det nästtidigaste landsvistbrevet i mitt material (utfärdat den 25.2. 1372).

För klarhetens skull bifogar jag först en transkription av brevet, sedan visar jag hur det är uppbyggt i olika delar enligt klassisk diplomatik. I transkriptionen har jag använt DN:s version som grund men markerat förkortningarna med kursiv, och ändrat på två felläsningar i den tryckta versionen. Dessutom har jag märkt radbyten (tecknet |) vilket inte görs i DN:

DN I 417:

Magnus mz gudis nad Noregs & suia konunger sænder ollum monnum þeim sem þætta bref sea eder høyra Q. | g. & sina ver villiom at þer vitir at j heidir vider gud ok sakar gydra³⁶ manna bønestader & efter þy profui | sem hær følgher þa hafum ver gifuit Þofue Gunnarssyni sem aftok Olaf Olafson vfirirsyniu landzuist | mz þeim hætte at han bôte vider gud ok erfuingia hins dauda. & luki os tyu merker j þægn ok atta | merker j fridkaup. jnnan þæssa tolf manadar ellagher hæfuer han ænga landzuist. biodom ver erfuingiom | hins dauda at taka sætter ok bøter af honom efter bæzstra manna lagha dome sem syslumader var þer til | næfnir af hwarie tuæggia halfunni. En fulkomlika firbiodom ver hueriom manne vandreydi at auka | eder auka lata vider han hædan j fra vm þætta maal nema hwar sem þz gerer vili hafua firgort fe & | fridi & vardi aldrih botamader sidan. Var þætta bref gort j Oslo a loupars³⁷ mósso dagh a iij are | ok fimtukta rikis vars Noregs & jncighlat os sealfum hiauerandom.

4.3.4 Indelning av brevet enligt diplomatariska principer

Numera används inom diplomatiken latinska termer för diplomenas olika beståndsdelar (Jørgensen (2004), Hamre (1972)). Det bör ändå påpekas att den indelningen och de termer

³⁶ godra, DN

³⁷ laupars, DN

som den traditionella filologin använder vid dissekering av diplom inte på något sätt är en filologskapelse *a posteriori*. Diplomen var rättsakter, och på så sätt en form av diskurs, och varenda beståndsdel hade sin bestämda uppgift som fanns i allmän kännedom hos de medeltida skrivarna (Guyotjeannin m.fl. 1993: 71). Namnen på diplomets beståndsdelar går tillbaka till antikens retoriklära om hur man ska disponera ett gott tal i sex delar, och har ett samband med *ars dictandi*, den medeltida läran om konsten att skriva brev (Ståhl 2002: 150). För att förstå brevens kommunikativ syfte och retoriska uppbyggnad är det alltså viktigt att företa en kort genomgång över diplomets delar och vilka roller de spelade i helheten. Jag syftar också under den språkliga analysens lopp till de olika brevdelen enligt den latinska terminologin, vilket gör en genomgång med exempel nödvändig.

Den mest grova indelningen man gör med diplom är i *protokoll*, *text* och *eskatokoll*. Dessa innehåller var för sig flera mindre moment, som jag har delat diplomet in i för att illustrera en typisk uppbyggnad hos landsvist- och gridsbreven, och för att kunna använda som en referenspunkt då jag under analysen syftar till särskilda positioner i diplomerna.

4.3.5 DN I 417

Här har jag schematiserat ett landsvistbrev (DN I 417) ur mitt material enligt diplomatikläran i Jørgensen (2004) och Hamre (1972). Observera att jag för enkelhetens skull inte här följer radindelningarna i det ursprungliga diplomerna, som jag gjort i transkriptionen ovan. De olika beståndsdelarna som skildras i diplomläran markeras inte explicit i faktiska diplom, och jag har således valt att spjälka upp diplomerna på ett konstgjort sätt för att ge ett praktiskt exempel på ett diploms disposition enligt diplomatariska principer.

Protokoll:

Intitulatio med devotio: Magnus med gudis nad Noregs & sua konunger

Inscriptio: sænder ollum monnum þeim sem þætta bref sea eder høyra

Salutatio: Q. G. & sina

Text:

Promulgatio: ver villiom at þer vitir at

Narratio: j heidir vider gud ok sakar gvdra manna bønastader & efter þy profui sem hær følgher

Dispositio: þa hafum ver gifuit þofue Gunnarssyni sem aftok Olaf Olafson vfirsyniu landzuist mz þeim hætte at han bôte vider gud ok erfuingia hins dauda. & luki os tyu merker j þægn ok atta merker j fridkaup. jnnan þæssa tolf manadar

Sanctio: ellagher hæfuer han ænga landzuist

Injunctio: biodom ver erfuingiom hins dauda at taka sætter ok bøter af honom efter bæzstra manna lagha dome sem syslumader var þer til næfnir af hwarie tuæggia halfunni.

Prohibitio: En fulkomlika firbiodom ver hueriom manne vandreydi at auka eder auka lata vider han hædan j fra vm þætta maal

Poena: nema hwar sem þz gerer vili hafua firgort fe & fridi & vardi aldrih botamader sidan.

Eskatokoll:

Var þætta bref gort j Oslo a loupars mósso dagh a iij are ok fimtukta rikis vars Noregs & jncighlat os sealfum hiauerandom.

4.3.6 Inskott och fritt formulerade delar

Det ovan presenterade brevet representerar den mest formelfasta utformningen som landsvistbrev i mitt material kan ha. Med det menar jag att den inte innehåller några fria textavsnitt eller inskott, utan följer standardformuleringarna till punkt och pricka. I andra brev i mitt material förekommer det ändå att brevtfärdaren skjuter in extra textstycken ifall någon juridisk omständighet som behöver utdjupas föreligger vid dödsfallet i fråga. Ofta handlar det om att det finns förmildrande omständigheter kring dråpet som gör att en del av gärningsmannens bötessumma faller bort. Här är ett exempel på ett dylikt tillägg i ett landsvistbrev i mitt material (inscottet anförs inom hakparenteser):

- (1) <och lwke kronenne ein fierdongh aff ein fwll tegn och ein fierdongh aff eith fulth fridkawpp [en tre deele falle aff saker bane tillredes hins dawde och ath han heffnetzss j sama riidene] och haffwa lukath innan tolff manadhe fra thessom degi eller haffwer han inghe landzwisth> (DN II 1017)

I de allra flesta fallen kommer dessa inskott in under dispositio, men i några tillfällen finns det också tillägg post scriptum:

- (2) <*Item Torghilss Asmwndsson er ffwill athwistheman at the drape ssom han war før till dømpdher Och haffwer han hwaske dagh eller landzwisth aff oss.*> (DN I 962)

Det finns också brev som i helhet är mera fritt formulerade, nämligen DN I 806 och DN II 1017. För det första förekommer inte kunganamnet i intitlatio, utan utfärdarna Gunnar Holk respektive Jon Pålsson utfärdar breven i sina egna namn. Dessutom utfärdas breven i dessa fall inte å kungens utan riksrådets vägnar, och därför avviker också intitlatio från den vanliga formen. Detta gjorde kanslern ifall det inte fanns någon godkänd kung vid tidpunkten, och för att utfärda brevet krävdes då att kanslern hade fullmakt från riksföreståndaren och riksrådet för att brevet skulle vara giltigt (Agerholt 1963: 238). Trots detta innehåller ändå bägge brev de flesta av standardformuleringarna i landsvistbreven, och det är således klart att de också är författade utgående från samma modell, men under exceptionella juridiska omständigheter.

5 Analys

5.1 Metod och problem

Jag har studerat nominalfraser som uppträder i särskilda syntaktiska positioner, och granskat i vilken mån och på vilket sätt denna position markeras morfologiskt. Arbetet har gått till så att jag har excerperat samtliga delar av nominalfrasen som är relevanta för studiet av morfosyntaktisk markering, det vill säga frashuvudet (nomen), samt alla tillhörande kongruensböjda element, modifierare, komplement, determinerare och artiklar. De syntaktiska led som jag excerperat ur materialet är: subjekt, predikativ, direkt objekt, indirekt objekt, adverbiala led, attribut och komplement till prepositioner. Jag har excerperat beläggen ur elektroniska DN, och kontrollerat alla ordformer mot facsimiler av originalbreven. Jag har för det första gjort en grundläggande indelning i strukturellt kasus och i lexikalt kasus, och granskar nominaler utgående från förekomst i var enskild syntaktisk position. Detta skiljer sig till exempel från den indelning som Egil Pettersen (1990) och Åse Wetås (2008) har gjort, eftersom deras disposition är morfologisk och går ut från ordklass, böjningskategori och slutligen böjningsform.

Problemen med att diskutera morfosyntaktisk markering utgående från syntaktisk position i detta material är ändå flera, och därför bör det klargöras i vilken betydelse jag använder termen *morfosyntaktisk markering*. Morfosyntaktisk markering innebär att man med morfologiska markörer, till exempel genom suffix och/eller förändringar i rotvokalism anger syntaktiska roller, vilket var fallet i norrönt. Eftersom mitt material täcker en tid där kasusmotsättningen i nomen och i kongruensböjningen började försvinna, går det inte att veta till vilken grad de enskilda skrivarna hade ett levande kasusbruk eller inte, och till vilken grad de endast följde en förlaga för hur brevet skulle utformas utan att förstå vilken syntaktisk funktion flektionsmarkörerna i brevformeln hade. I många fall kan man finna indicier av minskad kasusdistinktion, ifall exempelvis flera belägg på samma ord som uppträder i flera olika syntaktiska positioner inom ett brev och får samma skriftform i alla positioner. Men huruvida detta är tecken på synkretism i böjningsparadigmen eller på brist på levande kasuskänsla hos skrivarna finns det givetvis inga objektiva metoder för att fastställa. Ett ytterligare problem är det tilltagande bruket av *-e* som slutvokal och i obetonade stavelser, vilket i många fall neutraliserar en grafematisk distinktion mellan olika ändelsevokaler, då alltså kasusmarkering eller brist på inte går att utläsa entydigt. Och till och med då man har

belägg på former som entydigt reflekterar en viss kasusform i klassiskt norrönt, kan man inte veta om det belägget återspeglar en kasusdistinktion i språkvittnet i fråga, eller om det bara är en stelnad fras. Här kan ofta felskrivningar, hyperkorrektioner och falska analogier vara indicier på att uttryck eller böjningsformer inte har varit semantiskt och/eller morfologiskt transparenta för skrivare. Dessa problem med materialet gör att närmningssättet av nödvändighet blir väldigt detaljfokuserat, och att enskilda belägg måste diskuteras utifrån den kontext i vilken de uppträder. Därför är en kvantificering av kasusmarkering inte i detta material ändamålsenligt – i den mån kvantificering kan utföras, till exempel med en tredelad kategorisering av kasusmarkeringen i nominalfraser [+markering / -markering / osäker markering] för varje belägg, ser jag inte att en sådan statistisk behandling kan bidra stort till vår förståelse av förändringarna i det här materialet med tanke på de frågeställningar jag arbetar med. I avslutningsdelen kommer jag ändå att uppsummera det som jag uppfattar som övergripande tendenser i materialet.

5.1.1 Analytiska frågeställningar:

Det grundläggande för analysen är att kartlägga 1) vad i brevformeln som ändras, och 2) vad som inte gör det. Vidare blir det viktigt också att se om variationen har en *riktning*, det vill säga om det uppstår några kronologiska mönster i fördelningen av varianter, till exempel ett skarpt brott mellan varianter vid en viss tidpunkt, eller en förändring i styrkeförhållanden i typfrekvens mellan varianter. Det finns i praktiken två ytterpunkter mellan en kronologisk distribution hos en variabel: antingen uppstår ett skarpt brott mellan varianter, eller så varierar de fritt under hela tidsperioden. Graden av frihet i variationen kan också berätta oss om ett språkdrag har basis i förlagan eller om den är idiosynkratisk, det vill säga har basis i den enskilda skrivares skriftvana/ språkkompetens.

Huvudfokus för analysen är också att se om förändringarna i materialet rör sig i riktning av det som i st. 3.3 kännetecknar dialektkontakt: *admixture*, ackomodation, samt utjämning och förenkling. Ackomodation kännetecknas som tidigare nämnt bland annat av *hyperkorrektion* och *omtolkning*, och därför kommer språkfel och syntaktiska och semantiska nytolkningar av fraser att ägnas särskild uppmärksamhet. Därför har jag också jämfört mina fynd med andra avhandlingar i medelnorskt material, samt lexikon och grammatiska beskrivningar om medeltida skandinaviska för att se om de språkliga utvecklingarna i mitt material har stöd i allmänna tendenser i Norden, i synnerhet Norge i det tidsrum som mitt material täcker, eller om de är särskilda för just mitt material, det vill säga mer eller mindre spontana ordbildningar

som skett i motsättningen mellan brevformeln, skrivarens egen språkkompetens och kommunikationssituationen. I följande stycke redovisar jag närmare för sekundärlitteraturen jag har använt.

5.1.2 Hjälpmedel

Även om min undersökningsperiod täcker en språklig epok som framför allt kännetecknas av stor variation och brist på enhetlig norm, har jag i analysen funnit det nödvändigt att använda grammatikaliska beskrivningar av det norröna språket, lexikon och normaliserade ordformer som hjälpredskap för analysen. I synnerhet har jag stött mig på Haugen (2009), Noreen (1884), Faarlund (2004) och *Norrøn Ordbok*, samt den digitaliserade utgåvan av *J. Fritzners ordbok* (<http://www.edd.uio.no/perl/search/search.cgi?appid=86&tabid=1275>). Jag har också använt den elektroniska ordlistan i *Ordbog over det norrøne prosasprog* (<http://dataonp.hum.ku.dk/index.html>), härefter ONP, för att söka på belägg på ordformer utanför mitt eget material, eftersom ordlistan innehåller lemmatiserade och onormaliserade ordbelägg från ett täckande källmaterial. För att hitta upplysningar om medeltida danska ordformer och det danska språkets utveckling under tidsperioden för mitt material har jag använt Skautrup (1947), Brøndum-Nielsen (1962) och den digitaliserade versionen av Otto Kalkars *Ordbog til det ældre danske sprog 1300 – 1700* (<http://www.hist.uib.no/kalkar/>), härefter Kalkar. För det fornsvenska språket har jag använt *Fornsvensk lexikalisk databas* (<http://spraakbanken.gu.se/fsvldb/>). Även om den språkform som uppträder i mitt material inte längre motsvarar det system som presenteras i norrönnormaler, har jag använt mig av normaliserade ordformer för att beteckna fraser i mitt material under en samlande skriftlig dräkt för olika ortografiska varianter. Detta gör jag inte i första hand för att jämföra mina fynd med det gammalnorska språksystemet, utan för att kunna referera till flera ortografiska och morfologiska varianter av samma diplomformel.

Jag har också använt mig också av empiriska undersökningar av medelnorskan för att belysa fynd i mitt material, främst Pettersen (1975, 1990), Grøtvedt (1954, 1969, 1974) och Wetås (2008) eftersom dessa behandlar var sin korpus som tidsmässigt motsvarar mitt material, och innehåller detaljrika och källnära kvalitativa observationer. Grøtvedt (1954) har dessutom behandlat samma skriftmiljö och geografiska område som jag gör, och har diskuterat delvis samma material inom sin framställning av språk- och skriftmiljön i Mariakyrkan 1350 – 1450.

Då jag läst diplomerna och excerperat ord och fraser för den språkliga analysen har jag stött mig på transkriptionerna i DN och sedan kontrollerat dem mot facsimiler och gjort rättelser samt noterat upplösta abbreviaturer och andra emendationer. I kapitel 4 har jag redan gett exempel på problematiska läsningar i DN, och jag nämner flera under analysens lopp. Jag använder brevnúmeringen i DN för att hänvisa till diplom i mitt material, men läsningarna är alltså kontrollerade av mig själv mot originalen, med enstaka undantag då jag hänvisar till brev utanför mitt eget kärnmaterial.

5.1.3 Disposition

Strukturellt och lexikalt kasus

Att närma sig ett så omfattande område som kasusböjning kräver en noggrannare disposition för arbetet. Det är vanligt att man i naturliga språk med kasusböjning skiljer mellan lexikalt och strukturellt kasus. Det betyder att kasusbruket antingen styrs av enskilda lexem, som verb eller prepositioner, eller av det nominala ledets plats i en mening (Faarlund 2004: 21). I norrönt styrdes det strukturella kasusbruket enligt principen att subjekt står i nominativ, objektet i ackusativ och indirekta objekt i dativ (Barðdal 2009: 7; Faarlund 2004: 144). Exemplet nedan illustrerar strukturellt kasus i mitt material:

S	IO	DO	DO
N	Dat.	Ack.	Ack.

- (1) Biodom ver arfuum hins dauda at taka sætter ok b/oe/tar [...] (DN I 297)

Därutöver kan kasus också styras av verb, prepositioner eller adjektiv i vilket fall bruket av kasus är lexikalt betingat och inte behöver följa böjningsmönstren för strukturellt kasus. Exempel på detta är dativ- och genitivobjekt som förekommer i norrönt (och modern isländska) (exemplen ur Faarlund 2004):

N	Dat.	Ack.
---	------	------

- (2) Óláfr konungr þakkaði *henni* vel orð sin

N	Gen.
---	------

- (3) Heraðsmenn leituðu *hennar*

Jag har alltså disponerat min analys så att jag för var kasuskategori (nominativ, ackusativ, genitiv och dativ) granskar både den strukturella och lexikala kasusstyrningen. Eftersom jag i första hand utgår från syntaktisk position, händer det att jag behandlar samma lexem i flera olika avsnitt. Denna nackdel i framställningen har jag försökt att avhjälpa genom rikliga korshänvisningar.

5.2 Nominativmarkering

I norrönt användes nominativ i satsled som stod som subjektspredikativ eller subjekt (Haugen 2009: 131). Jag har alltså excerperat nomenfraser som står i dessa positioner i samtliga brev, och dessutom de element som kongruerar med frashuvudet, adjektiv, nominala determinativa, kvantorer och artiklar, men inte prepositionella komplement, satsattribut eller genitivattribut. Här har jag stött mig på Faarlund (2004: 55 ff.) om den norröna nominalfrasens uppbyggnad. Samma excerperingsprincip har också Pettersen (1991) följt i fråga om nominativböjning.

Markeringen av nominativ är såtillvida svår att kommentera utförligt, att ackusativ och nominativ aldrig hade distinkta former hos starka neutrumsord, och bara delvis hos starka feminina substantiv (Trosterud 2001: 175). Det är alltså främst maskulina substantiv (och särskilda feminina starka substantiv, men dessa förekommer inte i mitt material) och kongruensböjda element som uttrycker denna distinktion, med markören *-(e)r* i nominativ singularis. Dessutom uttrycks distinktionen nominativ–oblik form i singularis med skifte av ändelsevokal hos svaga substantiv, i maskulina och feminina on-stammar. Detta utgör också ett problem i mitt material, då ändelsevokaler i tilltagande mån skrivs med <e> eller <æ>, och således inte uttrycker någon kasusdistinktion i skrift. Pettersen (1991: 503) påpekar att en distinkt nominativböjning i synnerhet endast visar sig i den äldsta undersökningsperioden i hans material, och att de nominativformer som är omarkerade är de samma som har överlevt i de moderna norska kognatorden.

Nominativfraser är också talrika i mitt material, ca 868 ord (på grund av inkonsekvent ordindelning är det inte lätt att fastställa siffran alldeles noga) och det finns mellan 14 och 24 relevanta ordbelägg i nominativposition per brev. En stor del av dessa belägg utgörs av personliga pronomen. Jag har inte sett det för nödvändigt att kommentera alla belägg, utan koncentrerar mig på ändringar i brevformulären och på språkutvecklingar som är relevanta för mina frågeställningar.

5.2.1 Personnamn

I mitt material förekommer endast manliga personnamn i subjektsform eller som subjektspredikativ, och i de flesta fallen också patronymika. I mitt material finns inte ett enda belägg på nominativt *-r* i förbindelse med efterledet *-sonr*. En stor del av beläggen är visserligen förkortade, men enligt Noreen (1884, §309) fattas ofta detta nominativ-*r* även i klassiskt norrönt. Senare i materialet finns också ett belägg på varianten *<-sen>*.³⁸ I kunganamnen i intitulation hittas vi varianter med *-r* 1382 – 1426 (*<Olafuer>*, *<Eiriker>*, *<Eriker>*). Det finns enstaka belägg på namn som förekommer flera gånger i materialet och visar på bortfall av flektionsändelse (*<Ormer>* I 806 (1448) mot *<guttorm>* VIII 787 (1546)). Det finns också exempel på personnamn där flektionsändelsen *-r* har bevarats även om själva namnet står som indirekt objekt *<grymer østeinss>* (II 892, 1474) (av norr. *Grímr*). Efter DN I 806 (1448) förekommer inte längre ändelsen *-r* som nominativmarkör i personnamn, och i det brevet är också bruket av ändelsen inkonsekvent, då det innehåller formerna *<sigurd-NOM>* och *<olaff-NOM>* men däremot *<Ormer-NOM>* och *<orme-DAT>*.

5.2.2 Ord med efterledet *-maðr*

I mitt material förekommer subjekt och subjektspredikativ med efterledet *-maðr* regelbundet i tre former, *atvistarmaðr*, *sýslumaðr* och *bótamaðr*. I materialet är det endast *bótamaðr* som bevarar flektionsuttrycket *-(e)r* genomgående i nominativ. Lexemet förekommer regelbundet i poenadelen av landsvistbreven i formeln *verði aldri bótamaðr siðan*, med sammanlagt 21 belägg i denna position. Ett landsvistbrev saknar denna formulering (DN XIV 279), medan ett gridsbrev har den (X 768) trots att gridsbrevet i tidigare belägg saknar frasen. Alla belägg på ordet har bevarat flektionsuttrycket *-(e)r*. Däremot visar ordet *sýslumaðr*, som i landsvistbreven förekommer som subjekt (och i gridsbreven som indirekt objekt) en annan utveckling. Ordet förekommer i injunctiofrasen *sem sýslumaðrinn til nefnir*. I landsvistbreven markeras ordet med *-r* i tidsrummet 1346 – 1394,³⁹ därefter utan *-r* i bestämd form 1448 – 1486⁴⁰ och sedan i formen */syslomanne/*.⁴¹ Den sena formen är morfologisk svårtolkad, och

³⁸ *<Aslackssen>* DN XV 158 (1523).

³⁹ *<syslumadren>* I 297, I 529, IX 158; *<syslumadaren>* I 473; *<syslumader var>* I 417.

⁴⁰ *<syslumannen>* I 806; *<syslomanne>* X 230, I 893, II 935.

⁴¹ Med skriftvarianterna *<syslomanne>* (II 1017, XIII 167, I 1017, X 303, XII 278, III 1070, II 1141), *<søsllemanne>* (XIV 279) och *<søslomanne>* (XV 158, XVI 442).

Pettersen (1991) nämner inga tillfällen av nom.mask.sg. best.form *-e*, alltså är det sannolikt att det är en form som lånats in av formen *sýslumanni* (indirekt objekt) som regelbundet förekommer i gridsbreven.⁴² Det är också möjligt att en skrivare i något skede har glömt att märka den bestämda formen /syslomannē/ med finalt nasaliseringsstreck, och att denna formen sedan blivit förlaga till nya brev. Dessutom finns subjektformen <sislomanne vorom> också i några brev utanför mitt material.⁴³ Frasen har alltså fått flera "ogrammatiska" former i landsvistbreven från 1500-talet, både till följd av morfolosyntaktisk feltolkning och av okritisk kopiering. Lexemet *atvistarmaðr*, 'person som närvarat vid ett dråp' (enligt NO), eller 'medbrottsling' (NGL V: 83) finns det tolv belägg på i materialet, men bara en av formerna har formen *-maðr* (<aatuistarmader> II 269, 1345), resten är i formen *-mann* med belägg både i pluralis och singularis. Ordet förekommer endast sporadiskt, beroende på om gärningsmannen haft medbrottslingar då han begått dråpet. Av i formeln regelbundet förekommande ord med efterledet *-maðr* har alltså två mistat nominativ-r redan under 1300-talet, medan ordet *bótamaðr* bevarar nominativ-r genom hela materialet.

5.2.3 Övriga subjekt och subjektspredikativ

Ordet *prófastr* som det finns 22 belägg på i subjektposition, har former med nominativs-r ända tills 1511, men med enstaka belägg utan *-r* också innan, till exempel <prowest> (I 806, 1448), <prosth> (DN II 1017, 1505). Dessutom finns det både former med *-fa-* och utan, t.ex. <profasten> (I 548, 1395), <proster> X 230 (1464). Formen /proster/ är mest frekvent med 11 belägg, men förekommer visserligen bara hos två olika inseglare (Ivar Vikingssön (1473, 1476) och Jon Paalssön (1489 - 1511, med undantag för formen <prosth> II 1017 (1502)). Ordet visar inga tydliga kronologiska mönster mellan fördelningen av varianter, endast det att former med *-er* inte längre förekommer efter 1511. Det är rimligast att betrakta formerna med *-er* på 1500-talet som lexikala varianter istället för kasusböjda substantiv: Kalkar (s. 516) anger också belägg på former med *-er* i danskan så sent som 1544.

⁴² Det finns flera exempel på att skrivare blandar mellan formler i grid- och i landsvistbreven. Den temporalasatsen *innan þessum várum griðum* (som hör hemma i gridsbreven) förekommer i ett landsvistbrev (XIV 279), och i ett annat landsvistbrev ser vi att skrivaren har påbörjat ordet <innan> för att sedan stryka över det (I 893). I gridsbrevet X 768 förekommer satsen <och aldrih werde botamader sedan> som för övrigt endast finns i landsvistbreven.

⁴³ VII 802 (1565); IX 782 (1559); XI 717 (1564). Dessa har jag endast läst i transkription och kan inte verifiera läsningarna. Indrebø (1951: 298) nämner också dessa former i landsvistbreven. Formerna är antagligen interferens från frasen *bióðum vér sýslumanni várum* som regelbundet förekommer i gridsbreven.

Substantivet *konungr* i intitulatio (sammanlagt 36 belägg) markeras med *-r* tills 1426 (III 686) varefter det inte finns några belägg på nominativmarkering, med andra ord utgör detta ett skarpt brott mellan markerad och omarkerad variant. Ordet förekommer också stundom med attributet *útvaldr*. I tre belägg har adjektivet bevarat flektionsuttrycket *-er* då ordet *konungr* inte har det: <konungh utwaldher> II 935 (1486); <konungh wtualdher> IV 1001 (1486); <koningh wtwaldher> I 962 (1489). Senare förekommer också adjektivet utan ändelsen *-er*: <uduald> II 1067 (1521); <wtuald> XVI 442 (1525).

Förutom dessa belägg förekommer frasen *réttr erfingi* sporadiskt i intitulatio, i tidsrummet 1390 – 1395 (4 belägg), där samtliga adjektiv har nominativmarkering, och senare i två brev från 1511, då utan markering. Det sista belägget på adjektiv med bevarad nominativmarkering är i DN I 962 (1489) <dømpdher> (*dómdr* mask.nom.sg.). Hos Pettersen (1991: 506) dyker det också upp sena belägg på adjektiv i predikativställning med bevarat *-(e)r*, och enligt honom sker detta också sporadiskt i svensk skrift in på 1500-talet, och formerna vittnar inte således om en uppfattning av ord med ändelsen *-(e)r* som nominativformer utan som en stelnade former utan kasusmarkering.

5.2.4 Pronomen

I subjektspostition förekommer regelbundet pronomina *vér*, *þér* och *hann/þeir* (beroende på om det är en eller flera gärningsmän som brevet berör). Formen *vér* används i landsvistbrevet i pluralis majestatis (med undantag för två brev (I 806, II 1017) som inte är utfärdade i kungens namn) och förekommer i promulgatioformeln *vér vilium at þér vitir*. Från och med 1486 varierar *vér* med formen *vi* i alla brev men den senare formen förekommer enbart i intitulatio. Seip (1956: 14) säger att formen *the(e)r* i landsvistbrevet används ända tills 1570-talet, men med ett "merkelig brudd" kring 1520. Mina belägg visar mycket riktigt att en form med ihopskrivet *at* och *þér* används i breven mellan 1520 och 1525: <atther> DN II 1067 (1521); <atther> XIV 279 (1520), XV 158 (1523), XVI 442 (1525). I DN II 1141 (1544) hittar vi den särskrivna formen <ath er>. Ihopskrivningarna visar förmodligen på svårigheter hos skrivarna i att tolka pronomenformerna brevformeln, och belägget <ath er> visar felslagen orddelning hos skrivaren.⁴⁴ Att de ihopskrivna formerna bildar en kronologisk kedja

⁴⁴ Seip (1956) har en annan tolkning av språkfelet: han tror att det beror på en analogisk felslutning, varvid den danska talspråksformen *i* (2.pl) återges *er* i skrift i analogi med talspråksformen *vi* som i skrift återges *wer*. Om detta stämmer är <er> en skriftspråklig interdialektalism.

i materialet (fyra varandra påföljande belägg 1520 – 1525, samt i gridsbrevet VII 555⁴⁵ (1521) utanför mitt material) visar tydligt att förlagorna för landsvistbrev ändrades fortlöpande, vilket gjorde att felskrivningar ofta bestod under längre tider. Seip (1956: 16) nämner också att pronomenformen *er* påträffas i sju brev mellan 1534 och 1541. Det visar också hur liten grad av självständig utformning och innehållsmässig tolkning breven har fått av sina skrivare, vilket i synnerhet blir märkbart under 1500-talet. En enstaka felskrivning i mitt material är formen <their> för *pér* i VIII 787 (1546), vilket jag tolkar som en hyperkorrekt form. Det faktum att frekventa ord i materialet med monoftongerade östnordiska kognatformer genomgående skrivs med diftong i landsvist- och gridsbrev – orden *dauða* (adj.m.obl.), och *auka* (verb.inf) – tyder på traditionalistisk ackommodation till förlagans språkform hos skrivarna och har till och med lett till att skrivaren har också diftongerat andra långa vokaler⁴⁶ som inte varit diftongerade i tidigare brev (eller i kognatorden i norrönt). Formen *vér*, som enligt Seip (1956) under medelnorsk tid övergick till *mér* i tilltagande mån, är att betrakta som en traditionalism i brevggruppen. Det att formen har varit främmande för skrivare kan man utläsa ur den ortografiska inkonsekvens med vilken pronomenet representeras i landsvist- och gridsbrev på 1500-talet. I ett brev från 1500-talet hittar man upp till tre ortografiska varianter inom samma brev: <veer>, <vær>, <wer> (II 1067, 1521). Jämförelsesvis är den inombrevsliga variationen hos detta ord förhållandevis liten innan 1500-talet, och handlar då enbart om variation mellan utskriven och abbrevierad form, samt variation mellan <v> och <w> som första bokstav.

5.2.5 Sammanfattning

I nominativmarkeringen ser vi samma överordnade tendens som Pettersen (1991) observerar: att den explicita markeringen med nom.sg. *-r* försvinner innan 1500-talet. Vi hittar inslag av traditionalism i ordformen *bótamaðr*, som bevarar den äldre ordstammen *-maðr* och suppletivböjningen i hela materialet, till skillnad från andra sammansatta ord med *-maðr* där paradigmutjämningen *maðr* > *mann* är undantagslös från och med 1400-talet. Dessutom används den norröna pl.maj. *-formen* *vér* genomgående, med tilltagande ortografisk

⁴⁵ Detta brev har jag inte lyckats se i original, men går här ut från läsningen i DN.

⁴⁶ Också felskrivningarna <høria> XVI 442, XV 158; <hørie> X 768 för norr. *høyra*. Dessutom belägget <vandreydi> (DN I 417) för *vandræði*, se sid. 64.

inkonsekvens, samt pronomenet *þér* som emellertid utsätts för en rad felskrivningar och misstolkningar från och med 1520.

5.3 Ackusativmarkering

Synkretismen mellan ackusativ och nominativ i det norröna böjningssystemet som Pettersen (1991: 507) också nämner i samband med sin analys, och bortfallet av nominativmarkören *-r* under medelnorsk tid gör att explicit ackusativmarkering blir svårkommenterad. Det är i kongruensböjda adjektiv och i svaga substantiv som man kan finna exempel på explicit kontrastering mellan nominativ och oblik form, men hos starka substantiv är det ackusativ som är den omarkerade formen, det vill säga den som inte har något böjningssuffix i singularis eller i övrigt har någon distinkt markör. Jag har här excerperat ord som förekommer i ackusativposition enligt klassisk norrön syntax. Den strukturella ackusativböjningen innefattar ord som står som direkt objekt eller som objektspredikativ. Dessutom har jag i mitt material noterat komplement till de ackusativstyrande prepositionerna *um*, *viðr* och *firir* och *eptir* (i tidsuttryck).

5.3.1 Strukturellt ackusativ

Direkta objekt

I landsvist- och gridsbreven finns flera fraser som regelbundet förekommer som direkta objekt, nämligen *þetta bréf* i addressatio, *grið ok frið* i dispositio i gridsbreven, *enga landsvist* i sanctio i landsvistbreven, *sættir ok bótr* i injunctio i landsvistbreven, *aleigumál* i injunctio i gridsbreven, *vandræði* i prohibitio, samt frasen *kvedju guðs ok sina* i salutatio. Dessutom förekommer det längre direkta objektet *mál hans/þeirra ǫll, atvik, upphaf, viðráttu, griðastaða, viglýsing*⁴⁷ i injunctio i samtliga gridsbrev, samt frasen *hvat vissu* i samma del. Det att dessa belägg återkommer i varje brev gör det lätt att följa med utvecklingen i dem, och därför har jag i den här delen funnit det mest ändamålsenligt att behandla ändringar frasvis. Därutöver finns det ackusativobjekt i de delar av landsvistbreven där bötessummor för gärningsmännen fastställs. Detta är en fast del av dispositio för landsvistbreven, men både summorna och formuleringarna varierar stort. Det finns i grunden två olika former bötessummorna uttrycks som: i form av heltal och i form av bråkdelar. Då bötessummorna

⁴⁷ Med kontexten *bjóðum vér sýslumanni várum at prófa (...)*

består av bråkdelsuttryck används konstruktioner med deskriptivt genitiv i ett brev (<þriðjungs þegn> I 473) eller prepositionsfraser med *af* i övriga fall (till exempel: <ein fierdough aff ein fwll tegn> II 1017). Prepositionella komplement av detta slag kommenterar jag skiljt i st. 5.5.3.

Flera av dessa fraser visar inga tecken på morfologisk förändring genom brevgruppen och kräver därför ingen vidare utdjuning.⁴⁸ Detta kan bero på att de redan står i en omarkerad form (utan böjningssuffix) och sålunda motsvarar de nya kasusneutrala formerna som uppstår då kasussystemet förvittrar, eller att de oftast står i abbrevierad form, som salutatioformeln *Q.g. & sina*.

Ordet *vandræði* (ack.sg.), som förekommer i prohibitiodelen av samtliga brev, ser ut att få hypertraditionella a-ändelser i enstaka belägg i mitt material. Ordet är ett starkt neutrumsord av ia-klassen (Noreen §281), och har således ändelsen *-i* i ack.sg. i klassiskt norrönt, vilket också de flesta beläggen reflekterar: <e> används i 31 av 37 belägg som ändelse. I ett brev från år 1426 (III 686), ett från år 1500 (I 999) och i 4 brev mellan 1516 och 1525 (III 1070, XIV 279, XV 158, XVI 442) används ändelsen *-a*. Grøtvedt (1954: 138) kommenterar belägget i III 686 samt andra belägg med oetymologiskt ordfinalt *-a* i hos samma inseglare ("biskop Jens") som "omvent skrivemåte". Jag anser att detta och flera belägg bör karakteriseras som hypertraditionalismer, eftersom de oetymologiska formerna typiskt förekommer i brev som i övrigt har <e/æ> som slutvokaler och där inte vokaldistinktioner upprätthålls i ordfinal position, något som Grøtvedt (ibid.) också noterat i andra brev som ineglats av "biskop Jens". Detta stämmer överens med andra oetymologiska a-ändelser som förekommer i materialet, se till exempel fotnot 66. Ordet *vandræði* har också i övrigt ändrat form, då representationen av stamvokalen i ledet *-ræði* skiftar på följande sätt: <æ>/<e> (1346 – 1486), <a> (1486 – 1525), <o> (1544 – 1567). Möjligen beror detta på en serie av misstolkningar: <æ/e> kan ha felrestituerats till *a* av en skrivare, jfr ovanstående exempel på "omvent skrivemåte", och ändrat skrifttecken till <a>. Formen med <a> har sedan kopierats av påföljande skrivare och etablerats i formeln under åtminstone 40 år, utgående från mitt material. I breven efter 1544 har a:et representerats med <o> i enlighet med det rundade uttal som långt *a* kom att få i senmedeltida skandinaviska, och efterledet *-ræði* har således

⁴⁸ Detta gäller fraserna lexemen och fraserna *kvedju guðs ok sina*, *þetta bréf*, *landsvist*, *sættir ok bótr*, *griðokfrið*. Dessa förekommer i så gott som varje brev, och variationen dessa fraser uppvisar är rent ortografisk och förblir annars i samma morfologiska skepnad.

förväxlats med efterledet *-ráð*. Detta illustrerar den ökande grad av svårighet med vilken skrivarna uttolkade brevformlerna för landsvist- och gridsbreven. Det finns också en tidig avvikande variant <vandreydi> (DN I 417, 1372), där stamvokalen i efterledet är representerad som diftong. Enligt Hagland (1988) är detta brev gjort av en svensk skrivare, vilket enligt mig föranleder tolkningen av belägget <vandreydi> som en tidig hyperkorrektion i materialet. Enligt Hagland var de svenska notarar som i tidsrummet 1360 – 1380 tjänstgjorde i Norge kapabla att skriva mer eller mindre felfritt enligt den gammelnorska kanslitraditionen, med endast sporadiskt förekommande språklig interferens, som Hagland tillskriver notarernas egen dialektala bakgrund. Andra språkhistoriker har ansett att interferens av detta slag tyder på att svenskan blivit ett prestigespråk i Norge, och att norska skrivare försökte efterhärma svenskt språk av den orsaken. Hagland demonstrerar att det snarast var tvärtom: de svenska skrivare som användes för att skriva norska brev, "kodväxlade" mellan en svensk och en norsk skriftform, beroende på brevets mottagare och användningsområde (Hagland 1988: 68 – 71). Eftersom de fornnordiska diftongerna i större delar av det svenska språkområdet blivit monoftongerade vid denna tidpunkt, är det sannolikt att den svenska skrivaren här har producerat en hyperkorrekt diftong i enlighet med ett observerat salient drag i den norska skrifttraditionen.

I objektsfrasen *aleigumál vár* uppstår också tolkningsskillnader hos skrivare, då frasen i två belägg (av sammanlagt 15) har en singularisform: <aleighumaall vart> III 489 (1390), <alæighumaal vart> I 548 (1395). Båda beläggen finns i brev utfärdade av kanslern Arne Sigurdsson, och singularisformen <vart> förekommer dessutom i ett tredje av honom inseglat gridsbrev (X 88, 1394) som inte ingår i mitt material. I övrigt förekommer pluralisformen *vár* (n.) med undantag för formen <ware aleigomall>⁴⁹ IV 1001 (1486), och den hyperkorrekta formen <alleigumoell worom> (ack.pl.) i DN X 768.⁵⁰ Possessivet *vár* i IV 1001 är prepositionerat och är dessutom svagt böjt, i motsats till de övriga beläggen. Av detta kan man härleda att den äldre konstruktionen med postpositionerat och starkt böjt possessivpronomen är arkaisk/högtidlig, vilket ytterligare antyds av de hyperkorrekta formerna <worom> som förekommer från och med 1547. Utöver dessa belägg kan ett exempel på förändrad bindevokal noteras: <alegamaall var> II 1067 (1521).

⁴⁹ DN har läsningen <ware aleigomallenne>, men det är en felläsning för <ware aleigomaall inne>. Standardformuleringen av frasen (med kontext) i gridsbreven är: *þeim sem aleigumál vár inni hafa*.

⁵⁰ I gridsbrevet XXI 914 (1547) utanför mitt material förekommer också denna form: <allegemoll worom>

I frasen *mál hans/peirra ǫll, atvik, upphaf, viðráttu, griðastaða, viglýsing* i injunctio inträffar några förändringar i ackusativböjningen. Orden representerar medeltida norsk juridisk terminologi och används för att beskriva hur brottet gick till och de juridiska omständigheterna kring dråpet: händelseförloppet (*atvik*), hur grälet började (*upphaf*), huruvida dråpet var begått i *griðastaðr*, till exempel under julefrid (*jólagrið*), vilket gjorde att straffet blev strängare,⁵¹ vad konflikten (*viðráttu*) berodde på och hur gärningsmannens dråpsförkunnande (*vigliýsing*) hade gått till. Ordet *atvik* förekommer endast en gång i mitt material (II 269), och faller därefter ur bruk i denna position. Beträffande orden *mál* och *upphaf* är det i flera belägg svårt att veta om formerna skall tolkas som singulara eller plurala. 14 av 15 belägg på kvantoren *ǫll* reflekterar den u-omljudda pluralformen. Endast i DN X 768 (1567), det sista belägget i mitt material, står ordet i formen <all>, som ändå är den samma pluralformen, endast utan u-omljudsmarkering. Däremot har ordet *upphaf* (n.) bara i ett brev synbarligen pluralisformen <vphof> (I 548), vilket antagligen reflekterar norr. *upphof* (n.pl.nom.ack.). I övriga fall används bokstaven <a> för vokalen. Grøtvedt (1954: 138) tolkar belägget <oll vphaf> i DN III 686 som utebliven U-omljudsmarkering i ordet *upphof* (n.ack.pl.), men enligt mig bör man tolka frasen så att pronomenet <oll> står som kvantor till ordet <mal> som kommer innan i meningen, inte till <uphaf> som Grøtvedt förmodar, med tanke på att alla utom ett av beläggen på ordet *upphaf* (n.sing.ack.) i mitt material av gridsbrev har en form som motsvarar den norröna singularisformen. Ordet *griðastaða* (m.ack.pl.) skrivs i fyra belägg mellan 1346 och 1395 med ordfinalt <e/æ>, men stavas i III 686 (1426) <gridhestadher>⁵², varefter ordet i påföljande belägg antingen skrivs med ordfinalt <er> eller med <r> + suspenderad vokal. Här kan vi alltså se att ackusativformen *griðastaða* inte används från och med 1426, utan har övergått i en kasusneutral pluralform med ändelsen -(e)r. I ett belägg används också den hyperkorrekta bindevokalen <o>: <gridostadher> (IV 1001, 1486). I ordet *viðráttu* (f.), som står i ack.sg. bevaras däremot kasusdistinktionen i form av ändelsevokalen -o med undantag för de två sista beläggen <vidheratthæ> DN II 1067 (1521) och <wederotte> DN X 768. I ordet *vigliýsing* har jag inte noterat annan variation än ett skifte mellan äldre -lýsing och senare -lýsning, där det sker ett skarpt brott mellan varianterna år 1500 (I 999): <wiglysning>.

⁵¹ Se till exempel DN IV 1123: <end sacker jolegridom forøges han(s) sagh halffuo mere> (transkriptionen är från elektroniska DN.)

⁵² Här har Grøtvedt (1954: 138) och elektroniska DN felläsningen <gridhestadhar>. Ingen ändelsevokal är utskriven, men i det ordinala r:et markeras en suspenderad vokal med släng som bildar en sluten cirkel ovanför r:et, alltså är upplösningen <er> att föredra.

I bötesformuleringarna i landsvistbreven finns det exempel på explicit ackusativmarkering ända tills 1470 (I 893), varefter fraserna förekommer i omarkerad form. I de flesta fallen uttrycks bötessumorna i form av *þegn* och *fríðkaup*. Ofta används adjektiven *fullr* och *halfr* som kvantor till *þegn*, och dessa bär ackusativmarkören för mask.sg. *-an* ända till 1395, varefter det inte finns flera belägg på ändelsen i denna position. Från och med 1486 förekommer omarkerade former av adjektivet: <eyn full thegn oc eith fult fridkaup> DN II 935. Dessutom har i två brev både orden *fríðkaup* och *þegn* maskulin artikel: <two dæle aff en ful teginn oc aff en full fridkawp> XV 158 (1523); <en fuld tegan och en fuld fridkop> II 1141 (1544). I DN I 806 finns formen <thriar fullæ thegner oc thriug full fridkaup>, som enligt Grøtvedt (1954: 138) visar på att *þegn* här böjs som ett feminint substantiv, jfr också fotnot 117. Formen <thriug> med finalt <g> (norr. *þrjú*, neutr.ack.) däremot har Grøtvedt (1974: 198) belägg på också i andra brev, och säger att ordformen har motsvarigheter i vissa moderna norska dialekter. I bråkdelsuttrycken förekommer formerna <tryadelene> DN X 230 (1464) och <iij delene>, <iij delenæ> I 893 (1470), vilka till formen motsvarar de tidstypiska bestämda formerna av mask.ack.pl. *-ne* som Pettersen (1991: 160-161) har noterat under senare halvan av 1400-talet. Ordet <tryadelene> betyder ändå inte i det här sammanhanget det samma som *þriðjungr*, eller *þríðeili* enligt Fritzners definition 'Tredjedel', utan 'tre fjärdedelar', vilket framgår av kontexten i X 230: <draperen lukie oss tryadelene af einne fulle thegn ok af eyno fullo fridkaupe fyordedelen falle af saker tilredes hins daude>. Ordet borde snarare uppfattas som en sammanskrivning av *þrjá deilina* (mask.ack.pl.best.form). I XIV 279 förekommer den hyperkorrekta formen <en fful bothom> som direkt objekt. Det kan tänkas att formen <bothom> är interferens från standardformuleringen i gridsbreven *ok hvat han lúki oss firir þegn ok bótum*, eftersom ordformen *bótum* i denna fras förekommer i 14 av 16 gridsbrev i mitt material, men endast uppträder i ett landsvistbrev (XIV 279) i formuleringen av straffsumman till gärningsmannen⁵³, och sålunda representerar en fast beståndsdel i gridsbreven, men inte i landsvistbreven, och har därför varit frekvent i former med ändelsen *-om*. Visserligen finns också lexemet i varje landsvistbrev i formen *bótr*.

I formuleringen *eðr hefir han enga landsvist* har pronomenet *enga* i 14 belägg av 19 behållit ack.sg.f.-ändelsen *-a*, som alltså förekommer i tidsperioden 1346 – 1525 jämte andra varianter. De övriga beläggen har ändelserna <e> II 1017 (1502), <æ> XIII 167 (1567) och <ñ> (XIV 279, 1520; II 1141, 1544), samt det suspenderade belägget <eng.> (I 893). Att

⁵³ Det finns visserligen ett belägg med formen <ein fwll atwiste boodh> (I 1017, 1505) i ett landsvistbrev.

belägget är högfrekvent i materialet, tyder på att det varit en fast del av brevformeln för landsvistbreven, och att de sporadiska avvikande formerna inte haft bakgrund i förlagan. Förlagan kan däremot ha ändrats efter 1525, eftersom samtliga belägg efter 1525 utanför mitt material har ändelsen *-en*.⁵⁴

I två brev förekommer den fasta frasen (NGL V: 371) *kvittan ok liðugan* i form av ackusativ med infinitiv (Faarlund 2004: 151 – 155), <Biorn Somarlidzson vara qwittæn lidughæn oc ollungis frelsæn> I 806 (1448), och som direkt objekt och komplement till verbet *gefa*, <ffrii qwitthen ledhogh och læwss> I I 962 (1489), där endast adjektivet *kvittr* har bevarat ack.sg. -ändelsen *-an*.

5.3.2 Lexikalt ackusativ

viðr

I både grids- och landsvistbreven förekommer regelbundet fraserna *i heiðir viðr guð* i narratio och *viðr guð ok erfingia hins dauða* i dispositio, samt prepositionsfrasen *viðr hann* i poena. Samtliga fraser visar morfologisk stabilitet genom brevgruppen, och får inga innovativa flektionsuttryck i några belägg. Det bör påpekas att ack.pl. *erfingia* från och med 1464 (DN X 230) är formmässigt identiskt med samma lexem som indirekt objekt, och man kan alltså tala om en förlust i kasusdistinktion, där dativ och ackusativ har fått ett identiskt uttryck. Jag kommenterar utvecklingen hos detta lexem också i st. 5.5.1 och st. 5.5.2. Egil Pettersen (1991: 104) noterar en stark tendens i beläggen på lexemet *erfingi* till att också nominativ pluralisformen av ordet skrivs utan *-r* i utljud. Jag antar alltså att beläggen efter 1464 representerar kasusneutrala pluralformer.

Komplementet *hann* till *viðr* förekommer också enbart i den äldre ackusativformen, och inte i den nya oblika medelnorska formen *honom* som enligt Mørck (2004: 421) var vanlig kring ca 1500. I brevet II 1141 (1544) förekommer ordet visserligen i formen <hand>, medan det i samma brev finns två belägg <han> i subjektsposition. Det samma gäller för DN X 768 (1567), ett landsvistbrev från 1576 som är tryckt i Indrebø (1951: 307 – 308), och brevet XXI 914 (1547) utanför mitt material. Kalkar nämner den ortografiska varianten "hand" under

⁵⁴ Bl.a. <jnghenn landsuisth> I 1083, 1534; <jnghenn landsuist> XII 599, 1541; <inghien landzuist> IV 1123, 1546. Alla läsningar utanför mitt eget material är ur elektroniska DN.

uppslagsordet *han*, och det är alltså fullt möjligt att variationen är rent ortografisk och inte en semantisk feltolkning. Skautrup (1946: 45) menar också att danska skrivare under senmedeltiden var inkonsekventa i den grafemiska representationen av *nn* och *nd*, alltså behöver inte beläggen med <hand> nödvändigtvis tyda på att ordet tolkades som något annat än 3.pers. *hann*. Men det faktum att skrivarna i de landsvist- och gridsbrev jag sett efter 1544 konsekvent skiljer mellan subjektsformen <han> och <hand> som komplement till *viðr*, är enligt mig snarare ett indicium på semantisk nytolkning, kanske så att <hand> istället representerar det gammeldanska lexemet *Hand* (*hånd*) ('hand', i Kalkar) och inte enbart tyder på ortografisk vacklan. På grund av att beläggen ändå är såpass få är det svårt att dra några säkra slutsatser om skrivarintentionerna här.

um

I tidsuttryck används prepositionen *um* sporadiskt i mitt material, med komplementen <midfastu> II 269, <midwikudaghen> I 806, <hausten> I 889, <mytsumaren> I 999, <mydsameren> I 1010. Morfologiskt sett är det värt att notera att orden *haust* och *sumar* inte längre är neutrer utan har blivit maskulina. Förutom dessa tidsuttryck förekommer också frasen *um þetta mál* i poena i landsvistbreven med 20 belägg. Beläggen anges i flesta fall som abbreviaturer, i formen <thz>, ibland med vokaltecken ovanför linjen <thz^e> (t.ex. III 1070), och i de äldre breven (1346 – 1394) i formen <þtta>. De två sista beläggen har däremot ändrade morfologiska former i pronomenet och substantivet: <thesse mole> II 1141, (1544); <tissze mole> VII (1546). Jag antar att ändringen har skett som följd av språklig interferens från frasen *at þessu máli* gridsbrevsformeln, jfr <attesso maalæ> i gridsbrevet II 1067 och belägget <at tissze mole> i gridsbrevet DN XXI 914.⁵⁵ Att formuleringar från den ena brevggruppen överförs till den andra är förståeligt, eftersom bägge brevytyper utfärdades vid samma kansli, och till stor del är identiskt utformade. Men samtidigt visar denna interferens till vilken grad brevformeln var grammatikaliskt och semantiskt dunkel för skrivarna på 1500-talet. Jag diskuterar också denna fras som komplement till prepositionen *at* i st st. 5.5.3.

eptir, firir

⁵⁵ Detta brev har jag endast läst i transkription, men eftersom det är tryckt i band XXI av DN, där redaktörerna har märkt emendationer, upplösningar och konjektur tydligare än i tidigare band, anser jag transkriptionen för pålitlig.

Prepositionerna *eptir* och *firir* används i mitt material oftast med komplement i dativ, men också i tidsuttryck där det efterföljande komplementet böjs i ackusativ (Haugen 2009: 118). Prepositionen *eptir* har i mitt material följande komplement i form av högtider som har efterledet *-dag* : <alla helghoⁿ dag> II 889, <sc̄t michiels dagh> II 900. I ett belägg av ordet *Pálsmess*a böjs ordet i ackusativ som komplement till prepositionen <effther> i formen <polsmesso> (I 999, 1500). I landsvistbreven används *firir* främst i tidsuttryck med komplement som slutar på *-messa*⁵⁶ eller *-dag*.⁵⁷ Av dessa belägg kan det noteras att temporala uttryck med slutledet *-messa* genomgående markeras med ordfinalt *-o/-u* fram till 1503.

5.3.3 Sammanfattning

Ackusativböjningen visar i de flesta fall en omarkerad form som är identisk med nominativformerna i de senare breven. Jag har också funnit två belägg på ändelsen *-om* i nomenfraser i ackusativposition, vilket jag har tolkat som hyperkorrektion samt möjlig inferens från dativfraser som förekommer i landsvist- och gridsbreven. Bägge former, <en fful bothom> XIV 279 (1520), <alleigumoell worom> X 768 (1567), förekommer sent i mitt material. Jag har dessutom funnit flera exempel på dessa felskrivningar i landsvist- och gridsbrev brev utanför mitt eget material, vilket tyder på de också har haft en basis i senare förlagor för landsvist- och gridsbreven.

5.4 Genitivmarkering

Genitiven i mitt material har jag grupperat enligt Faarlund (2004) och Haugen (2009). Haugen (2009: 132 – 133) ger en översikt över genitivets bruksområde i norrönt, vilket också går att använda som utgångspunkt för genitivbruket i mitt material. Jag behandlar nedan attributivt genitiv, possessivt genitiv och lexikalt prepositionsstyrt genitiv.

5.4.1 Genitivattribut.

⁵⁶ <jonsmessu> I 297 (1346), <botolfsmesso> III 489 (1390), <vættramæssu> IX 185 (1394), <thomes messu> III 686 (1426), <kyndelsmessu> I 893 (1470), <marthinsmessu> I 1010 (1503), <thomes messe> I 1017 (1505).

⁵⁷ <vare frw dagh natiuitatis> II 892 (1474), <kyndelsmessu dag> III 916 (1477), <palmsønnedagh> DN II 1017 (1502)

Possessivt genitiv

Tabell 2 nedan visar markering av genitiv i possessivt bruk, som attribut till en nomenfras. Jag har valt att illustrera den minskande allomorfin, alltså ändelseutjämningen, i två attributiva genitivfraser som förekommer som fasta inslag i landsvistbreven: 1) *þeirra bestra manna* och 2) *góðra manna*. Bägge fraser ingår i prepositionsfraser och anges här i normaliserad form för att ge kontext åt den språkliga analysen (för ytterligare kontext, se brevtranskriptionen i st. 4.3.5):

1) eptir *þeirra bestra manna* lagadómi ('enligt goda [absolut superlativ] mäns lagadom')

2) sakir *góðra manna* bönastaðar ('på grund av goda mäns vädjan')

I tabellen åskådliggörs fördelningen av allomorferna *-ra* (med de ortografiska varianterna *-ra/-re* och *r+abbreviatur*) och *-a* (med de ortografiska varianterna *-a/-e/-æ*). Jag gör indelningen för att jämföra hur samma grammatikaliska kategori (mask.gen.pl.) markeras i två olika fall i samma brevgrupp och inom samma brev. I fraserna är även substantivet och adjektivet i bägge fall det samma, substantivet *manna* (gen.pl. av *maðr*) och adjektivet *góðra* (mask.gen.pl.) som också förekommer i superlativformen *bestra*. Vid oklara förkortningar har jag valt att lämna cellen omärkt, och noterat en punkt där förkortningstecknet står. Detta gäller förkortningar i ordformer som varken innehåller ett *r* eller en vokal. Andra förkortade former, som innehåller ett *r* och ett förkortningstecken har jag ansett för relevanta belägg för genitivmarkering *-ra*, och de har i tabellen angetts *-r*. då vokalen inte är utskriven. Upplösta förkortningar anges som vanligt i kursiv.

DN bind	DN nr.	Årtal	Gen. attribut 1	<i>þeirra</i>	<i>bestra</i>	<i>manna</i>	Gen. attribut 2	<i>góðra</i>	<i>manna</i>
1	297	1346	-	-	-	-	<godramanna>	-ra	-a
1	417	1372	<bæzstra manna>	-	-ra	-a	<gydra manna>	-ra	-a
1	473	1382	<þæira bætztra manna>	-ra	-ra	-a	<godra manna>	-ra	-a
1	529	1391	<þeirra bætzstra manna>	-ra	-ra	-a	<godra manna>	-ra	-a
9	185	1394	<þeirra bætzstra manna>	-ra	-ra	-a	<godhra manna>	-ra	-a
1	806	1448	<theira bæstemanne>	-ra	-e	-e	-	-	-
10	230	1464	<thera bætsta manna>	-ra	-a	-a	<godra manna>	-ra	-a
1	893	1470	<betstamanna>	-	-a	-a	<godha manna>	-a	-a
2	935	1486	<the. bæsta manna>	-	-a	-a	<god. manna>	-	-a
1	962	1489	-	-	-	-	<godra manna>	-ra	-a
2	1017	1502	<theyre betzste manne>	-r.	-e	-e	-	-	-
13	167	1505	<theyre bezste manne>	-r.	-e	-e	<gode manne>	-e	-e
1	1017	1505	<theyre betzste manne>	-r.	-e	-e	<godhe manne>	-e	-e
12	278	1511	<theyre bezsthe manne>	-r.	-e	-e	<gode manne>	-e	-e
3	1070	1516	<they. bestha manna>	-	-a	-a	<godamanna>	-a	-a
14	279	1520	<ther ^a besta manna>	-ra	-a	-a	<godæ manne>	-æ	-e
15	158	1523	-	-	-	-	<gode manna>	-e	-a
16	442	1525	<thera bestha manne>	-ra	-a	-e	<gode manne>	-e	-e
2	1141	1544	<there beste manne>	-re	-e	-e	<gode manne>	-e	-e

Tabell 2, allomorfer av gen.pl.

Utvecklingen i fördelningen mellan allomorferna *-ra* (med de ortografiska varianterna *-ar/-er/-r+abbreviatur*) och *-a* (med varianterna *-a/-e/-æ*) i tid kan vidare illustreras i implikationsskalan nedan.

	their-	god-	best-	mann-
I	-ra	-ra	-ra	-a
II	-ra	-ra	-a	-a
III	-ra	-a	-a	-a

Tabell 3, implikationsskala över allomorfutjämföring i gen. pl.

I utvecklingen av genitivmarkeringen i implikationsskalan lägger vi märke till att allmorferna *-ra* och *-a* båda finns i bruk under hela tidsperioden. I DN II 935 är ändelsen förkortad och tydningen således osäker. Endast i två brev i mitt material (I 529, IX 185) har formen *þeirra* representerats med *-rr-*. Det är möjligt att det handlar om en variation mellan ändelserna *-ra/-a* också i samband med pronomenet *þeir-*, men det kan också handla om inkonsekvent

kvantitetsmarkering, eller både och från brev till brev. Av denna orsak har jag utelämnat denna distinktion i den tabellariska framställningen. Hur som helst visar tabellen att ändelsen *-ra* går från stadie I till stadie III genom att mista två platser i brevformeln till fördel för *-a*, och stadie III är gällande i alla brev från och med 1505, börjandes med DN XIII 167.

Fördelningen mellan de ortografiska varianterna av den ordfinala vokalen *a* bildar däremot inte ett lika tydligt kronologiskt eller implikationellt mönster, utan växlar enligt skrivare och enligt ord. Det finns en tendens hos skrivare att föredra en enda variant och använda den genomgående, men hos flera finns det också variation mellan ändelserna i ett och samma brev. Markeringen av ändelsevokal bildar inte heller några bestående förändringar i brevmodellen, utan växlar av och an inom tidsperioden för materialet. Det första brevet med genomfört *-e* för trycklätt vokal i fras 1 och 2 ovan är från 1505 (DN XIII 167). År 1516 har vi ett brev med genomfört *-a* med undantag för förkortat *peirra* (DN III 1070). Markeringen av norr. trycklätt *a* följer alltså inte här något entydigt kronologiskt mönster, förutom att ändelserna med *-a* successivt minskar i typfrekvens.⁵⁸ Däremot ser vi till exempel att breven mellan 1502 och 1511 följer samma ortografiska princip genomgående. De är alla utfärdade av kanslern Jon Pålsson och förefaller också att vara skrivna med samma hand.

Detta visar att spridningsmönstren hos de två variablerna, markering av norr. trycklätt *-a* och variationen mellan genitivallomorferna *-a* och *-ra* i de två exempelfraserna jag anfört är olika: det första mönstret är *idiosynkratiskt* och det andra utvecklas direktionellt och enligt ett implikationellt mönster. En av formerna ser ut att vara determinerad av förlagan och konstant genom materialet, nämligen ändelsen *-a/-ra* i gen.3. pers. pl. *peirra*. I hela materialet finns det bara två belägg på en annan morfologisk variant av norr. *peirra*: <theres> (DN I 1016 och DN X 303). Bägge brev är utfärdade av kanslern Jon Pålsson precis som de övriga breven i tidsrummet 1502-1511, i vilka formen *-ra* används genomgående:

- 1) <Byodum weer syslomanne warum och theim som alleighomall war jnne haffwe at proffwe mall theres> (DN I 1016)
- 2) <effther theres samtycke> (DN X 303)

⁵⁸ Antalet *a*-former i belägg på de två exempelfraserna 1300-talet: 100 %; 1400-talet: 88 %; 1500-talet: 29 %. Eftersom jag i denna avhandling koncentrerat mig på kasusmarkering, inte grafemologi, har jag inte gjort några andra beräkningar om representationen av trycklätta vokaler, utan stöder mig här endast på beläggen i tabellen. Mitt intryck ur materialet är ändå det samma som tabellen här visar, att bruket av *a* i obetonade stavelser avtar med tid, och utgör inte en stabil del av brevformeln.

Formen i det första belägget förekommer i en fast del av landsvistbrevet, men är ovanlig i sammanhanget, eftersom största delen av landsvistbreven utfärdades till en person, inte flera, jfr formuleringen *prófa mál hans* som är vanligare i materialet. Det andra belägget finns i en fritt formulerad inskottsdel i dispositio, var man också förväntar sig att finna mera innovativa former eftersom inskotten inte är i samma mån formelpräglade som de fasta delarna av brevet.

I ett brev från 1448 (DN I 806) har vi också exempel på ar- och a-ändelser i genitiv i possessivt bruk i fraserna <vppa krononnæ vægnæ> och <vidher lagar oc krononnæ hardhæ ræffster>. Dessa fraser förekommer inte annars i landsvistbreven, och är alltså fria inslag i ett brev som i helhet är mindre formelfast uppbyggt än övriga landsvistbrev (se st. 4.3.6).

De possessiva attributen *hins* och *dauða* används i frasen *erfingium hins dauða* i landsvist- och gridsbreven med två undantag⁵⁹ och är alltså ett exempel på nog så intakt ordmarkering av genitivet, något som i andra fraser övergår till gruppgenitiv, exempelvis i komplement till prepositionen *til* (se st 5.4.3). I attributen följer det svagt böjda adjektivet *dauða* efter demonstrativet *hins* och frasen bevarar sålunda också den norröna genitivallomorfin *-s/-a*, där *-a* representeras av de ortografiska varianterna <a/e>. I DN I 893 förekommer den avvikande formuleringen <thes daude> i en inskottsdel. I samma brev finns visserligen också två belägg på den fasta formuleringen <hins daude>. I DN VIII 787 förekommer ingen formvariation utan det ända belägget är den nyare formen <then doudes> med frasmrkering och allomorfen *-s* istället för *-a*.

5.4.2 Partitivt och deskriptivt genitiv

Faarlund (2004: 61) skiljer mellan *deskriptivt* och *partitivt* bruk av attributivt genitiv i norrönt. I båda två fallen står alltså genitivfrasen som bestämmelse till en nominalfras, men med olik semantisk funktion. Deskriptivt genitiv kan till exempel innehålla mängduttryck som beskrivning till nominalfrasen (Faarlund 2004: 61). Deskriptivt genitiv förekommer endast i ett 1300-tals brev i mitt material⁶⁰. Partitivt genitiv anger "heilskap eller art" (Haugen 2009: 133), och i partitiva genitivuttryck är det i motsats till deskriptivt genitiv själva nomenfrasen som böjs i genitiv efter ett mängd- eller artsuttryck. Partitivt genitiv finns det

⁵⁹ <thes daude> DN I 893; <then doudes> DN VIII 787

⁶⁰ <þriðiungs þegn oc þriðiungs fridkaup> (DN I 473)

exempel på i frasen *tólf mánaða* (gen.pl.), som förekommer som ett fast inslag i landsvistbreven. I mitt material har jag 19 belägg på uttrycket, av vilka 18 slutar på *-a/-e/-æ*, och växlar mellan *-a/-e-* i andra stavelsen.⁶¹ I senare brev skrivs också rotvokalen med <aa>⁶² och <o>.⁶³ Dessutom varierar skrivsättet av *d* mellan <d> och <dh>, och kvantoren *tólf* skrivs både med bokstäver <tolf; tolff> och med siffror <xij; xii> i varierande mån. I tidsrummet 1346 – 1511 följer utvecklingen följande mönster: *manada* > *manade* > *manede*. Egil Pettersen skriver att trycklätt *a* i tredje stavelse redan började reduceras i skrift i gammalnorsk tid (Pettersen 1975: 278), och samma utveckling ser vi också i mitt material i sistnämnda tidsrum, vilket bekräftar att skrivsättet med reducerad vokal kan karakteriseras som en generell utveckling i talspråket, något som också återspeglas i skrift. Egil Pettersen observerar följande om spridningen av "a-reduktion" i västnorska diplom 1450 – 1550: "Reduksjonen har virket in på skriftformene med relativt jamn styrke overalt" (Pettersen 1975: 278). Han påpekar också hur det är svårt att skönja system eller regelbundenhet i skrivsättet av norr. trycklätt *a* i det västnorska materialet. I mitt material varierar igen efter Jon Pålssons tid som kansler, under vilken <e> är det vanligaste bokstavstecknet för trycklätt vokal i ordet i fråga, valet mellan <a/e/æ> hos olika skrivare. Man kan hos den efterföljande kanslern Hans Olsson hitta formerna <tolff manada; tolff maanada>⁶⁴ och hos kanslern Mattias Hworuf formerna <xii manadæ; tolff monedha>⁶⁵. Av detta skäl kunde senare tillfällen av *a* ordinalt och i penultima i ordet *mánaða* ses som utslag av traditionalism hos skrivarna. Allomorfen *-a* för gen.3.pl. är inte för övrigt enarådande i materialet, utan varierar med *-s* i andra delar av brevet.

Variation mellan allomorfer för gen.3.pl. i uttrycket *tólf manaða* sker alltså inte (men i ett tillfälle, DN I 417 (fotnot 61), är uttrycket formulerat utan genitiv) vilket tyder på att uttrycket är ett markerat fast inslag i brevsformeln, även om idiosykratisk variation på ortografisk nivå förekommer. Det finns en regelbunden tendens mot a-reduktion, men den kronologiska trenden är inte entydig, eftersom a-former dyker upp i de allra senaste diplomerna, samtidigt som former med a-reduktion dyker upp rätt tidigt i materialet. Just detta

⁶¹ Med ett undantag, <innan þæssa tolf manadar> DN I 417 (1372)

⁶² DN XV 158

⁶³ DN XVI 442; II 1141

⁶⁴ DN III 1070 år 1516; DN XV 158 år 1523, olika skrivarhänder

⁶⁵ DN XIV 279 år 1520 ; DN XVI 442 år 1525, olika skrivarhänder

förekomstmönster tyder på att valet av representation för trycklätta vokaler inte i första hand determineras av förlagan utan av den individuella skrivarens språkkänsla eller skriftvana. En återkomst av a-former och oetymologiska a-former i de senare breven⁶⁶ vittnar ändå om att skrivarna ackomoderat till en inbillad kanslinorm och inte nödvändigtvis följt sin egen språkintuition/skriftupplärning i representationen av de trycklätta vokaler.

5.4.3 Lexikalt genitiv, prepositionsstyrning

sakir

Prepositionen *sakir* som påträffas i den fasta frasen *sakir góðra manna bönastaðar*, finns det också belägg på i fria inskott i vissa brev, i delar där en ytterligare omständighet kring dråpet utreds. Det finns också belägg på frasen i ONP under sökordet "bönastaðr". I frasen står substantivet *bönastaðar* i gen.sg. på grund av prepositionen *sakir*, eller i gen.pl. *bönastaða* i två belägg: <godra manna bönastadhe> III 489 (1390), <godra manna bönastadha> I 548 (1395). Förutom denna regelbundet förekommande fras som jag nämnt ovan, finns det belägg på *sakir* i inskottsdelar i enstaka brev, då efterföljda av ett substantiv eller ett pronomen: <saker bane tillredes hins dawde>,⁶⁷ <sacker tess at Guttorm fald pa syne egne wercke>.⁶⁸ Kasusstyrningen hos prepositionen är svåranalyserad i det senare materialet eftersom man i alla belägg på den fasta frasen *sakir góðra manna bönastaðar* inte kan avgöra om komplementet *bönastaðar* ska uppfattas som genitiv singularis eller kasusneutralt pluralis, eftersom den morfosyntaktiska markeringen inte är entydig på grund av abbrevierad ändelse,⁶⁹ vilket är fallet i 20 belägg av ordet, eller på grund av reducerad ändelsevokal <e>: <sakar godæ manne bønestadher>⁷⁰; <sacker gode manne bønestader>⁷¹. Det är alltså tänkbart att formerna som slutar på *-er* eller på *r* + suspenderad vokal har nytolkats som pluralformer av skrivarna. Dessutom belägget <gode manne bønistadh> DN II 1017 (1502), som är det enda

⁶⁶ Till exempel <gørar> (3.pres.ind. av norr. *gera*) DN I 1017, X 303; <met theim hetta> (*með þeim hætti*) DN XXI: 914 (detta brev ingår inte i mitt kärnmaterial).

⁶⁷ DN II 1017 (1502)

⁶⁸ DN VIII 787 (1546)

⁶⁹ Oftast *r* med släng.

⁷⁰ DN XIV 279 (1520)

⁷¹ DN II 1141 (1544)

belägget utan någon ändelse, och <godha manna bønestade> I 893 (1470) som är det tredje och sista belägget på frasen utan finalt <r>. På denna punkt är det alltså svårt att rekonstruera de enskilda skrivarnas syntaktiska tolkning av frasen.

Däremot kan vi se på de andra beläggen av prepositionen *sakir*, och granska hur efterföljande nominala led markeras utanför den ovan beskrivna fasta frasen. Formuleringen *sakir þess at* har jag 2 belägg på i mitt material, och på *sakir* + substantivet *tilræði* finns det 4 belägg.⁷² Konstruktionen <firir guds sakir> finns endast i det tidigaste landsvistbrevet i mitt material.⁷³ En kontamination av uttrycken *i heiðir við guð*, *sakir goðra manna bønastaðar* och *firir guðs sakir* påträffas också i ett senare brev som utfärdats av Niels Stub, och ett till av Oluf Calips av de brev som finns i mitt material⁷⁴: <i heider weder gudtz sacker gode manne bønestader> (DN VIII 787, 1546); <i heder weder gudz saker gode manne bønestader> (DN X 768, 1567). Det finns två belägg på att *sakir* inte följs av ett nomen med genitivmarkering: <sacker for then messtanck ther var med konen hanss> (DN XV 158); <saker tilræde thes daude> (DN I 893).

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att genitivmarkering efter prepositionen *sakir* är inkonsekvent i hela materialet och i enskilda brev, och att prepositionen dessutom förekommer i kontaminationer. Detta sker i de brev som är utfärdade av danskar, och tyder på att prepositionen inte har varit bekant för dem – Kalkar nämner inte prepositionen eller något prepositionellt bruk av uppslagsordet *sag* i gammeldanskan. Det är alltså tydligt att den här frasen utgör ett konstant element i brevförslagorna, och ett som varit en såpass markerad del av breven att inte skrivarna har anpassat formen till sin egen skrift- eller talvana, även om betydelsen av uttrycket ser ut att ha varit oklar på grund av de ovannämnda faktorerna. Ett ytterligare tecken på att frasen är en markerad del av formeln är de sena beläggen av ordet

⁷²<saker thes> DN I 806 (1448), <sacker tess> VIII 787 (1546); <saker tilredes> X 230 (1464), <saker tilræde> I 893 (1470), <saker bane tilredes> II 1017 (1502), <saker bane tilredes> XII 278 (1511).

⁷³ DN I 297 (1346)

⁷⁴ Denna kontamination dyker först upp i ett brev av kanslern Morten Krabbe, DN XII 599, utfärdat den 24.2.1541. Den finns i samtliga landsvist- och gridsbrev utfärdade av Morten Krabbe (DN VII 750; DN XII 599) och av kanslern Peder Huitfeldt (DN VII 802; IX 782; VII 717) i tidsrummet 1541-1565, med undantag för ett landsvistbrev av kanslern Peder Huitfeldt (DN XXI 1078), men källan för diplommet är två olika avskrifter som tryckts i DN och kan således ha emenderats eller förvrängts av vskrivare eller redaktörer. I ett landsvistbrev utfärdat av Nils Henriksson år 1544 (DN II 1141) finns inte kontaminationen. Det bör påpekas att breven av Morten Krabbe och Peder Huitfeldt inte ingår i mitt kärnmaterial, och att jag endast läst breven i den form de finns i elektroniska DN. Originalen ligger antingen i Arendal, Bergen eller kunde inte spåras till någon särskild institution.

med *a* istället för tidigare *i/e* i slutstavelsen.⁷⁵ Formen <sakar> används visserligen också uteslutande i tidsperioden 1372 — 1424 i sammanlagt 7 brev, och Fritzner anger både pluralformerna *sakir* och *sakar* av uppslagsordet *søk*, och formerna *sakar/sakir* i prepositionellt bruk: "sakir, sakar e-s, = fyrir e-s sakir". Men efter beläggen på 1300-talet är *a*-formen inte belagd på nytt i mitt material förrän 1516 i ett brev utfärdat av kanslern Hans Olsson och i några brev efteråt. Det kunde ge skäl till att tolka formerna som traditionalismer, eftersom formen <saker> dessförinnan varit i bruk sedan 1448 (I 806). Hagland (1986: 199 – 202) noterar faktiskt några fall där vidisser och rättsligt godkända avskrifter av dokument innehåller systematiskt restituerade *a*-ändelser jämfört med originaldokumenten, vilket han tolkar som "normbetinga korrigeringar i skriftspråket". Det kunde tolkas som ett tidigare exempel på att *a*-ändelser uppfattats som prestigevarianter i skriftmiljön vid Mariakyrkan.

I två brev utanför mitt material förekommer också följande fraser (transkriptionerna är från elektroniska DN): <saker jule gridom> (DN VII 802); <sacker jolegridom> (DN IV 1123). Denna form för hyperkorrektion är svår att karakterisera ur rent morfosyntaktisk synpunkt, och bör snarare förstås som en efterlikning av ett salient drag i det norska kanslispråket, ändelsen *-om/-um* i oblika kasusformer. Detta fall är ett av flera där ändelsen används generaliseras i omgivningar där den inte varit tidigare i brevformeln, och detta är evidens för att ändelsen fått agera som en stilmarkör istället för ett grammatikaliskt suffix som endast uppträder i bestämda omgivningar (en sammanfattande diskussion om denna ändelse finns i st. 6.4.1).

til

Prepositionen *til* förekommer regelbundet i två fasta delar av gridsbrevet: i dispositio, där fristen för griden fastställs och i injunctio, där syslomannen uppmanas att skriva ner vittnesmål om händelseförloppet kring dråpet och sända det skriftliga provet till kungskansliet. Jag anför två exempelsatser ur DN II 269 (1345):

- 1) <grid ok frid firir oss ok allum \vaarum/ monnum till Olafsuaku nesta er komer>
- 2) <Ok riti þat prof after till vaar>

⁷⁵ <sakar> DN III 1070, 1516 (kanslern Hans Olsson), XIV 279 (1520) (kanslern Mattias Hworuf); <sacker> DN XV 158 (Hans Olsson), XVI 442 (Mattias Hvoruf)

I gridsbrevet får alltså prepositionen *til* regelbundet två olika komplement: ett tidsuttryck och en oblik form av pronomenet *vér*, eftersom det inte genom hela brevgruppen används genitivformen *vár*, som i de tidigaste breven.

DN	Nr.	År	Komplement 1	Komplement 2
2	269	1345	<Olafsuaku nesta>	<vaar>
1	364	1359	<Haluarz messo nu nesta>	<var>
3	489	1390	<helgonamesso>	<var>
1	548	1395	<mariomæssu>	<vaar>
3	686	1426	<Andres messo>	<war>
3	852	1461	<paske dagh her efter nest komande>	<van>
2	889	1473	<midfaste her efter nest komande>	<van>
2	892	1474	<kyndelsmesse her efter nest komande>	<van>
2	900	1476	<fastelauen her efter nest komande>	<vaan>
3	916	1477	<sancti johannis dagh nu nest komande>	<van>
4	1001	1486	<kyundilz [...] nw nest komendes>	<os[s]>
1	999	1500	<sancti Johannis dagh om mytsameren her effther nest komandes>	<oss>
1	1010	1503	<sancti Johannis dagh om mydsameren her ephther nest komandes>	<oss>
1	1016	1505	<poske her ephther nest komendes>	<oss>
2	1067	1521	<festum pentecostes her ephther nest komendes>	<oss>
10	768	1567	<sancti botulffz dagh nest komendes>	<oss>

Tabell 4, regelbundna komplement till *til* i gridsbrev

Vi ser att utvecklingen går från *vár* via en mellanform **ván* till den oblika formen *oss* som används i gridsbrevet från och med DN IV 1001 år 1486. Formen **ván*, med olika ortografiska varianter, kunde tänkas vara en ursprunglig felläsning av bokstaven *r* som ett *n*, som sedan har blivit som modell för successiva brev tills formen ändrats till *oss*. Denna felläsning kunde lätt ha uppstått, då kroken i *r*:et kan ha förväxlats med en stapel i *n*:et ifall *r*-kroken dragits tillräckligt långt ner mot grundlinjen. Jag bifogar en bild av finalt *n* och *r* med krok ur DN III 686 (1426) för att åskådliggöra detta. Bilderna har kontrast- och färgbehandlats.

Efter att förväxlingen har skett är det också intressant att formen **ván* upprätthålls i 5 brev i mitt material. I DN II 900 är ordet dessutom abbrevierat med nasaliseringsstreck, vilket eliminerar all tvetydighet som kunde finnas mellan en läsning med finalt *n* och *r* med krok, och tyder på att formen <vaā> inte kopierats som en serie bokstavstecken utan internaliserats som en ljudsekvens hos skrivaren. Formen **ván* förekommer hos tre olika inseglare i tidsrummet 1461 – 1477. Skrivarhanden är möjligen den samma för samtliga brev, vilket i synnerhet utsmyckningen på kapitäl-*C* i kunganamnet *Cristiern* i intitulation i samtliga brev tyder på. Däremot finns det andra paleografiska skillnader som tyder på det motsatta.⁷⁶ Jag har inte möjlighet att inom denna uppsats göra en noggrann paleografisk analys för att identifiera skrivarhänder, och därför låter jag frågan om en eller flera skrivare stå öppen. Att det finns upprepade belägg för stavning med *n* istället för *r* tyder ju ändå primärt på att skrivaren har missförstått det semantiska innehållet i sin förlaga och inte identifierat gen.pl. *vár* efter prepositionen *til*. Det upprepade bruket av den feltolkade formen under en längre tidsperiod visar alltså en följd av ett val att ackommodera till en prestigevariant framom att omformulera den obekanta/oklara ordformen, oberoende om felet begåtts av en eller flera skrivare. Efter **ván* ändras formen till *oss* (som enligt Mørck (2004: 421) under medelnorsk tid "ca 1500" är den förhärskande oblika varianten) och används uteslutande under återstoden av brevggruppen.

I tidsuttrycken som står som komplement till *til* markeras genitiv i de svaga feminina substantiven *messa* och *váka* med *-u/-o* fram till 1426 (DN III 686), varefter det finns ett belägg på *messa* som är stavat med <e> i sista stavelsen. Samma gäller ordet <midfaste>, DN II 889. I tidsuttryck i senare brev används oftare helgondagar än högtider som tidfästning, och samtliga former av tidsuttryck med efterledet *-dag* förekommer i omarkerad form i denna position. Från och med DN III 916 (1477) används pres.part. *komandi* som adjektivattribut

⁷⁶ Som exempel nämner jag kapitäl-b som förekommer i ordet *bióðum* i injunctio och i alla brev i denna grupp skrivs med kapitäl. I DN III 852 och DN II 889 skrivs b:et med två penndrag, men med olik pennförföring. B:et skrivs däremot med ett penndrag i DN II 892, II 900 och III 900. I DN III 900 korsar inte öglorna stapeln i motsats till alla de andra b:en i brevggruppen. Hur signifikanta dessa skillnader är kan jag inte uttala mig om, och för en säkrare värdering borde man givetvis beakta flera variabler och jämföra dem med varandra.

till substantiven som uttrycker tid, och efter DN IV 1001 (1486) markeras formen med finalt *s*, som kan tolkas som en frasmarkering styrt av prepositionen *til*. Den här tolkningen är såtillvida tveksam, att samtliga belägg på *komandi* +*s* föreligger i abbrevierad form, där *s*-ändelsen markeras med ett penndrag under grundlinjen ihop med *d:et*, i senare textvittnen med en ytterligare ögla under grundlinjen (för illustration och kommentar, se st. 4.1.2). I elektroniska utgåvan av DN har jag funnit att detta tecken både har upplösts till *e* och *is/es/s* beroende på vilket ord det förekommer i. Till exempel används tecknet i flera brev i ordet *vendes* (av äldre *venda* gen.pl.) och där upplöses tecknet som *is* eller *es*. Ifall min tolkning över att tecknet representerar ett genitiv-*s* stämmer, tyder fynden på en rest av lexikalt genitiv i materialet, dock med frasmarkering istället för ordmarkering. Gruppgenitivet följer en period av uteblivet lexikalt genitiv efter *til* i den här delen av gridsbrevet, och börjar från och med IV 1001 (1486). Ett sent och tvetydigt belägg bör också nämnas här, nämligen <poske> (DN I 1016). I Fritzners orbok och NO anges ingen singularisform för det norröna ordet för 'påsk' och Fritzner anger endast gen.pl. formen "påska". Kalkar anger den danska singularisformen *Påske*, och det är rimligt att anta att belägget <poske> också är en singularisform, inte gen.pl.

Formuleringen i tidsfristen varierar också då adjektivet <nesta>, DN II 269, DN I 314 mister vokalen i slutet. Då används ordet istället för ett adjektiv som ett adverbial och kongruerar sålunda inte med nominalfrasen längre. Sedan ändras som sagt formuleringen igen på så sätt att presensparticipet *komandi* används som adjektivattribut i tidsuttrycket. Jag illustrerar frasens utveckling med tre exempelbelägg:

<Olafsuaku nesta er kømer> (DN II 269, 1345)

<helgonamesso nu nest er komer> (DN III 489, 1390)

<paske dagh her eftir nest komande> (DN III 852, 1461)

I frasen <til ythermeir forwaringh> DN I 806 (1448) har inte komplementen heller någon genitivmarkering.

Sammanfattningsvis bibehålls alltså inte lexikalt genitiv styrt av *til* genom hela brevgruppen, och med undantag för frasmarkeringen i ordet *komendes* har prepositionen endast omarkerade komplement från och med I 806 (1448). Efter prepositionen *sakir* däremot bevaras genitivmarkeringen, om än komplement utan markering, komplement med den hyperkorrekta markeringen *-om* i brev utanför mitt material, samt kontaminationer med andra uttryck också

förekommer. Det att komplement till *sakir* har bevarat genitivböjningen kan också bero på att prepositionen är mera markerad än *til*. Att formen är markerad innebär att den är socialt och situationellt "stämplad" och kan i detta fall tänkas representera ett formellt och prestigefullt språkregister, medan prepositionen *til* inte hade en liknande konnotativ belastning. Att prepositionen *sakir* inte i senare brev identifierats som samma lexem som substantivet *sok* eller den danska kognatformen *sag*, visar det att formerna <saker> (preposition) och <sagh> (substantiv) kan förekomma i samma brev (DN I 999, DN I 1010). I mitt material stavas prepositionen *sakir* aldrig med *g(h)*.

5.4.4 S-genitivet

S-genitivet är dominerande i materialet, med undantag för de allomorfer som jag redovisat för i ovanstående stycken, och därför har jag inte funnit det nödvändigt att lista upp alla belägg, utan nöjer mig med att beskriva övergångar mellan olika allmorfer till s-genitiv i fasta fraser.

I intitlatio ser vi att s-genitivet gradvis ersätter den norröna gen.pl. allomorfen *-a*. Intitulatio varierar här enligt utfärdare, det vill säga kungen, och formuleringarna kan således inte vara helt fasta. Men ser vi på markeringen av gen.pl. i substantiven som används, kan vi följa med utvecklingen som fullbordas till att endast omfatta *-s*.

I mitt material är intitlatio, där namnet på kungen som utfärdar breven skrivs, förhållandevis stabil i tidsperioden 1426 – 1523. Då står den mer eller mindre i liknande form, vad sakinnehållet beträffar. Orsaken var den att man i Norden då hade landsunioner, där de tre riken Norge, Sverige och Danmark (med ett smärre avbrott 1449 – 1450) var i landsunion med en gemensam monark (Indrebø 1951: 161). Den inledande delen av intitlatio lyder därför så här (exemplet är ur DN III 686, 1426):

9) <Eriker *med* gudz nadh Noriges Danmarks Sweriges Wenda oc Gota *konunger*>

I tidigare brev kan man också hitta former med orden <noregs *ok swya konunger*> (DN I 417) eller <noregs dana oc gota *konongr*> (DN I 473), det vill säga former där kungen anges som regent över folkslag, inte riken. Detta gäller också genomgående etnonymerna *gota* och *venda*. Men anefter börjar s-genitivet att ta över också i dessa former. Tabellen nedan visar utvecklingen från a-genitiv till s-genitiv i mitt material. Jag har inte här anfört belägg ur alla brev eftersom utvecklingen mot s-genitiv i intitlatio redan är fullbordad från och med år 1486, DN II 935.

DN	Datum	Transkription	Ändelser
DN III 686	1426	<Eriker <i>med</i> gudz nadh Noriges Danmarks Sweriges Wenda oc Gota konunger>	-a, -a
DN III 852	1461	<Cristiarn <i>med</i> gudz nadh Noriges Sweriges Danmarks Vendis ok Gote konung>	-s, -a
DN X 230	1464	<Cristiarn <i>med</i> gudz nadh Noriges Sweriges Danmarks Vendis ok gote konongs>	
DN I 893	1470	<Cristiarn <i>medh</i> gudhs nadh Noriges danmarks Sweries Wendes ok gothe konung>	
DN II 889	1473	<Cristiarn <i>med</i> gwdz nadh noriges sueriges danmarks vendis g[ot]e konung>	
DN II 892	1474	<Cristiarn <i>med</i> gudz nadh noriges sweriges danmars vendis ok gote konungh>	
DN II 900	1476	<Cristiarn <i>med</i> gwdz nadh noriges sweriges danmarks vendis ok gote konung>	
DN III 916	1477	<Cristiarn <i>med</i> gudz nadh noriges sweriges danmarks vendis ok gote konungh>	
DN II 935	1486	<Wy Hans <i>med</i> gudz nadh Noriges Danmarks Wendis oc Gotes konungh utwaldher till Sweriges>	-s, -s

Tabell 5, Tabell över genitivändelser i intitulation, 1426-1486

I den här formeln ser vi också att utvecklingen sker enligt ett implikationellt mönster där elementet längst till höger, *gota*, bevarar vokäländelsen längst. Efter 1486 är s-genitivet enarådande i intitulation i samtliga brev i materialet. Däremot påträffas i andra delar av breven fortfarande genitivallomorfen *-a* med de ortografiska varianterna <a/e/æ> efter att de gått ur bruk i intitulation.

5.4.5 Sammanfattning, genitiv

Medan en tendens mot insnävring av genitivets brukområde, en övergång till frasmärkning och allomorfisk utjämning till fördel för *-s* kan skönjas i materialet, finns det också former som bevarar ett äldre flektionsuttryck genom hela brevgruppen, dock med olika ortografiska varianter och förlust av former på *-ra* till fördel för allomorfen *-a*. Detta gäller fraserna *sakir*

góðra manna bónastaða och *tólf mánaða*. På ortografisk nivå ser vi riklig variation, vilket jag har gett exempel på då jag granskat valet mellan bokstavstecken för de trycklätta vokaler. Jag har argumenterat för att den ortografiska variationen är idiosynkratisk, även om en viss kronologisk tendens, dock inte undantagslös, mot ökat bruk av *-e/-æ* istället för *-a* kan skådas.

Markering av komplement till prepositionen *til* avtar, medan komplement till *sakir* med få undantag behåller sin genitivmarkering. Dessutom uppträder prepositionen *sakir* i fraskontaminationer. Att *sakir* bevarat sin genitivstyrning förhållandevis länge tolkar Egil Pettersen som en följd av att ordet redan i gammalnorsken uppträder i fasta adverbiala syntagm som *sakir þess* (Pettersen 1990: 390). Jag argumenterar därutöver för att *sakir* är mera stilistiskt markerat än *til* och att det inte ser ut att ha använts i danskan, då Kalkar inte har belägg på ordet, vilket gör att prepositionen varit salient för utfärdare eller skrivare som inte haft insikt i norsk skrifttradition. Det förklarar varför *sakir* inte har ersatts av andra uttryck utan bevarats genom hela brevggruppen i narratio, även om uttrycket har vållat besvär för de senare brevskrivarna, och inte verkar ha varit lexikaliskt transparent i den grad att det identifierats med den danska kognatformen, substantivet *sag*.

Jag har också observerat drag som jag tolkat som traditionalismer och språkfel som kan tillskrivas ackommodation till främmande skriftformler. De som jag har observerat i samband med genitivböjningen är: ett återkommande bruk av *a* i trycksvag ställning i brev hos danska ineglare från och med 1516 (i motsats till vad man skulle vänta sig med tanke på talspråkets utveckling i tidsperioden och det tilltagande danska inflytandet), upprepat bruk av **ván* istf. *vár* (gen.pl.) hos tre ineglare, samt kontaminationer mellan olika fasta uttryck, och bruket av ändelsen *-om* i komplement till prepositionen *sakir* i landsvistbrev utanför mitt material.

5.5 Dativmarkering

I dativmarkeringen har jag noterat nomenfraser som står som indirekt objekt, en adverbial dativfras som förekommer i landsvistbreven, samt komplement till dativstyrande prepositioner.

5.5.1 Markering av indirekt objekt

I landsvist- och i gridsbreven finns flera regelbundet förekommande fraser som agerar som indirekta objekt. I bägge brevgrupper finns det också enskilda brev som är friare uppbyggda än andra eller som har inskottsdelar som kan innehålla ytterligare belägg på indirekta objekt. För att göra framställningen av utvecklingen i brevformeln tydligare har jag valt att placera dessa i en extra kolumn, så att de fasta inslagen i breven kan jämföras mot varandra i samma kolumn. Eftersom landsvistbreven och gridsbreven är uppbyggda på olika sätt har jag valt att föra upp dem i separata tabeller för att kunna göra en så noggrann jämförelse som möjligt. Först ska jag presentera beläggen och den kontext i vilken de förekommer, med exempel ur ett landsvistbrev och ett gridsbrev.

Jag presenterar först beläggen på indirekta objekt i landsvistbreven och visar dem i de verbfraser som de ingår i. De indirekta objekten är understreckade. Exempelen är ur DN I 297 (1346):

Inscriptio: < Magnus *mæd* guds nað Noregs Swya ok Skane konongr sendir allum monnum þeim sem þetta bref sea æda høyra Q. guds ok sina >

Dispositio, mottagare: < hafuum ver gefuet Hakone Asla syni sem aftok Gudþorm Þorlæifs son landzuist >

Injunctio, mottagare: < Biodom ver arfuum hins dauda at taka sætter ok botar >

Poena, mottagare: < *firir*biodande huarium manne vandræde at auka æda auka lata >

Förutom dessa fasta fraser finns det alltså enstaka belägg på indirekta objekt som inte förekommer regelbundet, och de har jag listat i kolumnen **Inskott**.

I gridsbreven är några av de indirekta objekten de samma som landsvistbreven har, men det finns också fraser som enbart förekommer i gridsbrev. Jag listar upp de fasta delarna för gridsbreven på samma sätt som jag gjort ovan med landsvistbreven. Exempelen är från DN II 269 (1345):

Inscriptio: < Magnus *mæd* guds miskun Noregs Swya ok Dana konongr sender allum monnum þeim sem þetta bref sea ædar høyra Q. guds ok sina >

Dispositio, mottagare: < ver hafuum gæfuet Sighurdi Skula syni er aftok Jnguaar Peters son ok Roalde Orms syni sem aatuistarmader var at med honom grid ok frid >

Injunctio, mottagare 1 och 2: <Biodom ver syslumannenum ok þeim sem alæigumaall vaar hefuer at profua þeira maall oll aatuik vphaf vidarato gridastade viglysingh ok huorsso langtt er lidit fra þui sem þetta vigh var vunnit>

Poena: <fulkomlega *firirbiodande* huerium manne vandræde at auka ædar auka lata>

Av platsekonomiska skäl har jag i tabellerna lämnat bort satsattribut till indirekta objekt i stil med <sem þetta bref sea ædar høyra> (II 269) samt genitivattribut som <hins dauda> då jag har angett beläggen på indirekta objekt, och bara nedtecknat de ord som är relevanta med tanke på den morfosyntaktiska markeringen av indirekt objekt: det nominala frashuvudet och tillhörande adjektiv och determinativa (Haugen 2009: 125). I gridsbreven förekommer endast ett indirekt objekt i inskott (i DN I 1016), och jag har därför inte fört in det in i tabellen utan anger det här istället: <om honom kan noghen sagh tilkomme>. Inskottet är en villkorsats som syftar på gärningsmannen i brevet.

Tabell 6, indirekta objekt i landsvistbreven

DN	Nr.	Datum	Inscriptio	Brevmottagare	Injunctio	Poena	Inskott
1	297	1346	<allum monnum þeim>	<hakone asla syni>	<arfuum>	<hvarium manne>	
1	417	1372	<allum monnum þeim>	<Þofue Gunnarssyni>	<erfuingiom>	<hueriom manne>	
1	473	1382	<ollum monnum þeim>	<EiuindeLoðenssyni>	<erfwingium>	<huorium manne>	
1	529	1391	<ollum monnum þeim>	<Þollæifue anundasyni>	<ærfuingium>	<hworium manne>	
9	185	1394	<ollum monnum þeim>	<orme gunlækssyni>	<ærfuingium>	<hworium manne>	
1	806	1448	<ollum monnum them>	<orme biornssyni>	-	<hwariom manne>	<mik><honom> <konungx domenom>
10	230	1464	<ollum monnum them>	<asmund jonsson> <byorn jonsson>	<erfuingie>	<hwariom manne>	
1	893	1470	<ollum monnum them>	<bryniulf foquardhsson> <soluer foquardhsson> <asbiorn Olafsson>	<erffuinge>	<huarium manne>	
2	935	1486	<ollum monnum them>	<wlf helgesson>	<erfuingiæ>	<hwariom manne>	
1	962	1489	<ollum mannom them>	<Gwnnwlf Swenwngsson>	-	<hwariom manne>	
2	1017	1502	<alle>	<Jon ericksson>	<erfwingie>	<hwariom manne>	
13	167	1505	<ollum monnum them>	<eigill øystheinsson>	<erfwingie>	<hwariom manne>	
1	1017	1505	<ollum monnum them>	<thorer helliesson>	<erfwingie>	<hwariom manne>	
10	303	1511	<ollum monnum them>	<gerwulf sebiørnsson>	<erffwingie>	<hwariom manne>	<them> <Gerwlff Sebiørnsson>
12	278	1511	<ollum monnum them>	<assle ellingsson>	<erffwingie>	<hwariom manne>	<hanom>
3	1070	1516	<ollum monnum them>	<Olaff eskilsson>	<ærfuinge>	<huarium manne>	
14	279	1520	<allum mannum them>	<Jon persen>	<arfwingæ>	<hwariom mannom>	
15	158	1523	<ollom mannom them>	<Aslack Wlfen>	<arffwingæ>	<hwariom mannom>	
16	442	1525	<allum manum them>	<Salmwnd>	<arffwinge>	<hwariom manum>	
2	1141	1544	<ollom mannom them>	<knudt røleffzøn>	<arffinge>	<hweriom mannom>	
8	787	1546	ollom mannom them>	<østen aslacsson>	-	<hweriom> mannom>	

DN	Nr.	Datum	Inscriptio	Brevmottagare	Injunctio, mottagare:	Injunctio, mottagare 2:	Poena
2	269	1345	<allum monnom þeim>	<Sighurdi Skulasyni> <Roalde Ormssyni>	<syslumannenum>	<þeim>	<huerium manne>
1	364	1359	<ollum monnum <þeim>	<sira Gudþorme Þorlaughsson>	<søslumonnum>	-	<huorium manne>
3	489	1390	<ollum monnum þeim>	<Þolleifue Anundasyni>	<syslumanne varum>	<þeim>	<hvorium manne>
1	548	1395	<ollom monnom>	<dyra Þorgeirsson>	<syslomanne varom>	<þeim>	<huorium mane>
3	686	1426	<ollom monnom þeim>	<soluir swerkirssyni>	<syslomanne varom>	<þeim>	<huarium manne>
3	852	1461	<ollum monnom theim>	<kolbiorn a smaberg>	<syslomanne varum>	<theim>	<hwariom manne>
2	889	1473	<ollum monnum them>	<germundh olafsson>	<syslomanne varum>	<them>	<hvariom manne>
2	892	1474	<ollum monnum them>	<grymer østeinsson>	<syslomanne varum>	<theim>	<hwariom manne>
2	900	1476	<ollum monnum theim>	<siugurd olafsson> <gunner sygurdson>	<syslomonnum varom>	<theim>	<hwariom manne>
3	916	1477	<ollum monnum theim>	<erik haftorsson> <karl iuriensson> <pædher thoresson>	<syslo monnum varum>	<theim>	<hwariom mane>
4	1001	1486	<ollum monnum theim>	< [...] gunnarsson>	<syslumanne varum>	<theim>	<hwariom manne>
1	999	1500	<ollum monnum theim>	<thorewill grundesson>	<syslumanne warum>	<theim>	<hwariom manne>
1	1010	1503	<ollum monnum theim>	<thorer torgiulsson>	<syslomanne warum>	<theim>	<hwariom manne>
1	1016	1505	<ollum monnum theim>	<biørn samundsson> <alf biørnsson>	<syslomanne warum>	<theim>	<hwariom manne>
2	1067	1521	<allom mannom them>	<Ramwnd anundsen>	<søslumannum warum>	<them>	<hwariam mannom>
10	768	1567	<ollom mannom theim>	<suend torbiørnsson>	<syslumannom worom>	<them>	<hueriom mannj>

Tabell 7, indirekta objekt i gridsbreven

Personnamn

Flera av beläggen på patronymer i formen *-son* i de äldre breven är abbrevierade. Att jag har upplöst dem till *-son* och inte *-syni* beror på att jag i samma brev funnit andra belägg på patronymer som inte står som dativobjekt, men som markerats på samma sätt. I sex brev har man också abbrevierade patronymer med efterföljande <i> för att markera dativ⁷⁷, alltså kan man inte *a priori* anta att själva förkortningen också skulle ha inneslutit en eventuell dativmarkering, även om brevet i övrigt har intakt kasusmarkering. Distinktionen markeras alltså även i kombination med abbrevierade patronymika. Det är ändå inte min avsikt att spekulera om skrivaren i varje enskilt tillfälle hade en markerad eller omarkerad form i tankarna då han skrivit ner en abbrevierad form, utan endast att notera explicit dativmarkering i denna position. Vi har också exempel på att titlar och förnamn har dativmarkering medan patronymen inte har det <sira-DAT Gudþorme-DAT Þorlaughsson-Ø> (DN I 364). Å andra sidan har vi exempel på att förnamnet är omarkerat medan patronymen har en dativmarkering: <soluir-Ø swerkirssyni-DAT> (DN III 686)⁷⁸. Med andra ord betyder en upplösning til *-son* istället för *-syni* i mina transkriptioner enbart det, att ordet saknar explicit dativmarkör. Wetås (2008: 304 – 305) har konstaterat att abbreviaturer på <ss.> redan förekommer för alla kasusformer i tidiga brev där kasussystemet för övrigt är intakt, vilket gör det problematiskt att kategorisera proprierna som omarkerade då de skrivs med abbreviatur. Eftersom mitt fokus är på skriftsråklig markering, nöjer jag mig här med att bara notera formsammanfall i skrift och dryftar inte därför förkortningsproblematiken hos personnamn desto mera.

Vi ser sammanfattningsvis att det både i landsvist- och gridsbrev är personnamnen som mister dativmarkeringen först. Detta är föga överraskande, med tanke på tidigare undersökningar i kasusbortfallet i norskan och skandinaviskan, framför allt Wetås (2008). Det första belägget på total förlust av markering i personnamnen (alltså fall där varken för- eller efternamnet markerats) inträffar i ett gridsbrev utfärdat av kaniken och vicekanslern Peter Magnussön 1461 (DN III 852). I landsvistbreven sker det en förlust i markeringen från och med 1464 i ett brev utfärdat av Ivar Vikingssön (X 230). Därefter förekommer inga belägg på explicit dativmarkering i personnamn.

⁷⁷ III 686, III 489, I 417, I 473, I 529, IX 158

⁷⁸ Förnamnet <soluir> antar jag är en ia-stam som i dativ singularis i norrönt torde ha böjts utan -r (Noreen 1884: 114)

syslumanni várum

Frasen *syslumanni várum* i gridsbreven visar på en stabil markering av dativformen, men varierar mellan pl. och sing. genom hela brevgruppen, med övervikt för singularisformen. Frågan är om detta beror på en yttre omständighet (en eller flera konkreta syslömän), eller på varierande skriftkonventioner hos skrivarna. Pluralisformen <søslomannom> i DN II 1067 (1521) till exempel kunde lika bra tolkas som en hyperkorrekt singularisform som i <hwariam mannom> i samma brev. I DN X 768 förekommer både dat.sg formen <hueriom mannj> och dat.pl.-formen <sysluma \bar{m} worō>, men också formen <hueriom mam \bar{m} >, alltså är det svårt att avgöra om belägget i detta brev ska beteckna en singularis- eller pluralisform. Också i gridsbrevet XXI 914 (1547) förekommer pluralformen <sislomannom worom>, alltså är det möjligt att dessa sena "pluralformer" bara är utslag av att flektionsändelsen *-om* har övergeneraliserats till alla dativpositioner.

erfingium hins dauða

I landsvistbreven sammanfaller förlust av personnamnsmarkeringen med förlusten av *-um* i det indirekta objektet *erfingium*, som härafter markeras med ändelserna <ie,iæ,e,æ,>. Bägge markeringsförluster börjar med DN X 230 (1464). I alla landsvistbrev innan markeringsbortfallet står ordet i dativ pluralis och sålunda kan också de nya ändelserna tolkas som pluralformer, men det är oklart om de är kasusböjda eller inte. Det ser ut som om den nya ändelsen kunde vara en reflex av den äldre ack. pl. -formen, eftersom *erfingi* är en maskulin jan-stam som i ack.pl. har ändelsen *-ja* (Noreen 1884: 125 – 126). Egil Pettersen har i sitt material noterat en tendens mot bortfall av nom.pl. *-r* i an-/jan-stammar, och noterar att i 22 brev med belägg på nom.pl. *erfingi* är endast ett markerat med *-r*. Det ser alltså ut som om nom.pl.-formen i medelnorsk tid formmässigt sammanfallit med ack.pl.-formen. I övrigt markeras ändelsen med vokaliska varianter med eller utan *j*. Pettersen har inget separat stycke för dativ pluralisböjning av substantiv i denna deklinationsklass, men noterar att skrivare både använder norr. nom.pl.- och dat.pl.-ändelser i akkusativposition, och drar slutsatsen att skrivarna i de fall inte längre har ett levande kasusbruk (Pettersen 1991: 103 – 108). Åse Wetås noterar samma fenomen med ordet *erfingi* i sitt diplommaterial från Väst-Telemark, nämligen att ordet ofta i ack.pl. markeras med *-um* men att ca 1/3 av hennes belägg av *erfingi* i dat.pl. markeras utan dat.pl.-ändelsen *-um* (Wetås 2008: 169 – 170).

Jag tolkar sålunda beläggen på *erfingi* med utebliven dat.pl.-ändelse som omarkerade pluralformer och ser ändringen som ett utslag av minskad strukturell kasusböjning och följaktligen minskad kasusmarkering i skriftpraxis. I mitt material får denna tolkning särskilt stöd av det faktum att det sker ett skarpt brott i mellan dativmarkerad och omarkerad form av IO *erfingium* vid en viss tidpunkt i materialet,⁷⁹ och att inte markeringen återupptas senare. I detta fall kan jag ändå inte endast analysera dessa belägg på *erfingi* i isolation, eftersom uttrycket förekommer regelbundet minst två gånger per brev och i olika syntaktiska positioner: i ack.pl. som komplement till prepositionen *viðr* (i dispositio i landsvist- och gridsbreven, se sid. 67) och i dat.pl. i ett adverbialt led i injunctio (i gridsbreven, se st. 5.5.2). Nedan presenterar jag dessa belägg på *erfingi* med exempel ur materialet:

<med þeim hætte at þeir bote vidr gud ok erfwingia hins dauda> (DN II 269)

< Biodom ver syslumannenum ok þeim sem alægumaall vaar hefuer at profua þeira maall oll aatuik vphaf vidarato gridastade viglysingh ok huorsso langtt er lidit fra þui sem þetta vigh var vunnit. hiauendum ædar loglega till stemdum erfwingum hins dauda. Ok huat vissu þeir gera firir þæghn ok botom æf þeir profuazst aat botamonnum.> (DN II 269)

Jämför man beläggen på *erfingi* i dessa olika positioner inom breven, ser man att man har ett formsammanfall från och med gridsbrevet DN III 852 (1461) för dat.pl. och ack.pl. i breven, och att detta skilje också efter det upprätthålls i samtliga brev. Det finns i mitt material inga belägg på nom.pl. av *erfingi*, vilket gör det svårt att bedöma om de senare beläggen av ordet i mitt material ska uppfattas som oblika former eller inte. Det finns emellertid belägget <brodher \ok/ ærwingiom hins daudhe taka sætther oc bøther aff formæmffdom Orme effther theira bæstemanne laghardome> (DN I 806). I den meningen står <ærwingiom> i subjektsposition, men det är rimligare att tolka detta som en tillfällig lapsus hos skrivaren än en utbredd innovativ form av nom.pl. av norröna jan-stammar.⁸⁰ Grøtvedt (1954: 146) noterar detta och några ytterligare exempel på "forvirring i böyningssystemet" i just det här brevet,

⁷⁹ DN X 230, 1464

⁸⁰ Belägget är svårläst, men kunde också tolkas <biodher ok>, där <ok> är en felskrivning för *ek*, vilket skulle ge meningen <biodher [ek] ærfingiom hins daudhe taka sætther oc bøther>. Detta blir mera koherent, då <ærwingiom> på så sätt vore ett indirekt objekt istället för subjekt. Läsningen <biodher> har också stöd i själva brevformeln – utgående från de övriga landsvistbreven skulle man precis vänta sig att verbet *bjóða* skulle användas i denna position. Elektroniska DN och Grøtvedt (1954: 146) har dock läsningen "brodher ok ærfingiom".

som för övrigt också är formulerat annorlunda än de flesta landsvistbreven: det är utfärdat i rikskanslerns och riksrådets namn istället för kungens, skrivaren använder <ek> istället för det vanligare pluralis majestatis *vér* eller senare *vi*, och brevet innehåller flera textstycken som saknar motsvarigheter i de övriga landsvistbreven i mitt material.

Vi ser också att valet av former för *erfingi* utsätts för vissa kronologiska mönster, nämligen *arfi* > *erfingi* > *arfingi*, samt utvecklingen av kasusmarkeringen *-um* > *-Ø*. Ett tredje mönster är variationen mellan former med och utan j-ändelse, där former utan *j* tar över efter j-former i DN XII 278 år 1511, med undantag för <erfuinge> DN I 893 (år 1470). På grund av att mitt materialutsnitt är begränsat, kan man emellertid inte lägga allt för mycket vikt på detta mönster, i synnerhet då det inte är undantagslöst, och det verkar sannolikt att lexemet har haft flera varianter i sin samtid. Variationen mellan *e/æ* som första vokal ser inte ut att följa någon särskild riktning, eftersom belägg på *æ* både förekommer år 1391, 1394 och 1516. Därför räknar jag också *ærfingi/erfingi* som ortografiska varianter av samma ordform, och inte som fonologiska varianter som *arfingi/erfingi*.

Det skarpa brottet i kasusmarkeringen är förutom ett tecken på avtagande kasusmarkering också ett tecken på en förändring i brevformeln, alltså kan det hänga samman med att skrivarna arbetat utifrån en nyare förlaga där ordet *erfingi* anges i omarkerad form. Då har den nyare formen varit lätt att anamma, eftersom den förmodligen varit mera förankrad i övrig skriftproduktion och i sista hand i talspråket. Här har vi alltså förmodligen två bidragande faktorer som främjar en innovativ variant – stödet i skrivarnas språkkompetens, och förändring i förlagan.

hverium manni

Frasen *hverium manni* har tre olika varianter med rotvokalerna *e/a/o* varav a-varianten är den mest frekventa med 26 belägg av 37 i denna position, det vill säga 70 % av alla belägg. O-formerna finns det sex belägg på och på e-formerna fyra (i ett belägg är vokalen abbrevierad). I äldre norrönt har formerna *hverr* och *hvárr* haft olika betydelser, där *hvárr* har betytt 'vem av två' och *hverr* betytt 'vem av flera' (Haugen 2009: 73). I mitt material finns det ingen orsak att anta att vokalväxlingen har uttryckt denna distinktion, vilket också Pettersen (1991: 440) konstaterar i sitt material. Formerna med *o* förekommer i mitt material i tidsrummet 1359 – 1395 då de används med ett undantag, DN I 417 (1372), där vokalen är abbrevierad. Några andra entydiga kronologiska trender är svåra att fastställa, distributionen av varianter har

följande utvecklingsmönster genom hela materialet: *hvarjum* – *hverjum* – *hvorjum* – *hvarjum* – *hverjum* (se tabell Tabell 6 och Tabell 7 för faktiska belägg). Det är därför mera närliggande att anta att val av grafem är idiosynkratiskt, med en övervikt av a-formerna som enligt Pettersen (1975: 131 – 132) var den dominerande regionala östnorska formen i medelnorsk tid. Intressant nog förekommer inga former med <æ>, trots att Pettersen (ibid.) säger att æ-formerna är de dominerande i dansk skrift under senmedeltiden.

På det morfologiska planet sker inga förändringar i denna fras förrän i DN XIV 279 (1520) där den hyperkorrekta formen <hwariom mannom> används, och fortsätter att förekomma i alla brev tills den äldre formen <hueriom mannj>⁸¹ igen återtas i DN X 768 (1567). Den hyperkorrekta formen används i mitt material av fyra olika ineglare, Hans Olsson (XV 158), Mattias Hvoruf (II 1067, XVI 442), Nils Henriksson (II 1141) och Nils Stub (VIII 787) vilka enligt Seip (1959: 12 – 16) alla är danskfödda.⁸² Det sista "korrigerade" belägget finns i ett brev med norsk ineglare, Oluf Calips (se st. 4.2.3). Denna hyperkorrektur (*hverjum* + substantiv med ändelsen *-um*) noterar Pettersen också (1991: 443). Det finns också i mitt material andra exempel på att *-um* generaliseras till nya omgivningar, vilket tyder på att språkdraget är salient och har en stilistisk innebörd för skrivare trots att de "ikke hadde levende kjensle for språkformen de overtok fra tradisjonen" (Pettersen 1991: 443). Eftersom dativändelsen *-um* i norrönt var gemensam för alla böjningsklasser av substantiv i pluralis, och dessutom också användes i kongruensböjda adjektiv i stark form, samt i verbändelser för 1.pl., har ändelsen haft en hög typfrekvens, vilket gör att den enligt Wetås (2008: 335) kan förväntas att vara mera uthållig än andra dativallomorfer, något som också bekräftas i hennes material. Detta bygger på ett teoretiskt antagande att kategorier med hög typfrekvens i naturliga språk attraherar medlemmar från kategorier med lägre typfrekvens, en princip som i synnerhet utnyttjas i de ramverken Wetås använder, nämligen kognitiv lingvistik och naturlig morfologi.⁸³ Dessutom förklarar den höga typfrekvensen också att allomorfen blir salient och

⁸¹ Visserligen har också detta brev (DN X 768) den hyperkorrekta varianten i en annan position, <griid och friid for oss oc hueriom mañ>, och det "korrekta" belägget <mannj> kan inte läsas alldeles entydigt eftersom ett veck i pergamentet försämrar skymmer ordet. Elektroniska DN har också här läsningen <hwariom mannom>, men här avviker alltså min läsning.

⁸² Dessutom i följande brev utanför mitt material, enligt elektroniska DN, med alla de förbehåll inför DN:s transkriptioner som jag presenterat i kapitel 4 (inseglaren står i parentes): I 1083 (1534), VIII 740 (1539), XII 599 (1541) (Morten Krabbe); XXI 914 (1547), XI 717 (1564) (Peder Huitfeldt).

⁸³ Kognitiv grammatik är en lingvistisk rörelse som uppstått i reaktion till den generativa grammatiken och betonar den mänskliga språkförmågens samband med övriga kognitiva färdigheter, i motsats till tanken om ett

generaliseras till nya grammatikaliska omgivningar, eller nytolkas semantiskt av skrivare som inte har ett intakt kasusböjningssystem. Att den hyperkorrekta formen av källorna att döma används oavbrutet under en tidsperiod på 40 år och hos sammanlagt sex olika inseglare, och flera olika skrivarhänder, kan också tyda på att förlagan för brevet har ändrats på denna punkt, det vill säga att "felet" bestått tack vare kopiering. Dessutom är fem av sex belägg abbrevierade på samma sätt: <ma \bar{m} >,⁸⁴ vilket kan bero på att skrivarna kopierat okritiskt ur sina förlagor då de författade breven, men beläggen är allt för få och jag har allt för ringa kunskap om skrivarna för att vattentätt kunna argumentera för detta antagande. Tendensen för attribut att "kopiera flektionsuttrycket" från substantivet i oblika former har noterats av andra i medeltida norska språkvittnen. Åse Wetås (2008: 221) nämner också exempel på detta fenomen i sitt material och refererar till andra forskare som gjort liknande observationer. Denna tendens menar jag visar på ökad ikonicitet (samsvar mellan form och betydelse) i materialet, och är ett ytterligare utslag för den allmänna morfologiska utjämningen (minskningen av allomorfi) som demonstrerats i andra böjningsmönster, till exempel i genitivböjningen, se till exempel Tabell 3 och Tabell 5.

øllum mōnnum þeim

I de flesta beläggen av adressatioformeln *øllum mōnnum þeim* markerar skrivarna omljud framför stående *u*, men det finns ingen tydlig kronologisk tendens med tanke på omljudsmarkeringen. Att jag omtalar den grafematiska variationen mellan *a* och *o* som omljudsmarkering, betyder inte att jag antar att skrivarna själva nödvändigtvis har uppfattat grafemskillnaden som morfofonologisk växling eller att den har haft stöd i talspråket, utan använder bara en etablerad term för att beskriva växlingen. Det förekommer variation på flera olika punkter i frasen, även om dativmarkeringen *-um* är konstant. Frasen förekommer i alla

autonomt, modulärt språkssystem (Karlsson 2004: 32 – 33). En av de centrala målsättningarna i naturlig morfologi däremot är att kartlägga universella mekanismer i språkförändring genom diakrona språkstudier (Wetås 2008: 29). Varken kognitiv grammatik eller naturlig morfologi som teorier har någon direkt relevans för denna uppsats, men i de tillfällen jag citerar observationer eller analyser Wetås gör i sitt material bör det påpekas att hennes avhandling bygger på de sistnämnda teoretiska ramverken.

⁸⁴ Dessutom <manū> XVI 442 (1525).

utom ett av mina brev.⁸⁵ Av samtliga belägg är formen med dubbel omljudsmarkering den mest frekventa, med 25 belägg av 36. Det förekommer också former där ett av orden är omljudsmarkerat och det andra inte, både i kombinationen *allum monnum* och i formen *ollum mannum*, och former där bägge ord saknar u-omljudsmarkering. Tabellen nedan visar fördelningen mellan varianterna i mitt och Pettersens (1975) material (orden i de högra kolumnerna är inte faktiska belägg ur materialet, utan abstrakta varianter som avspeglar variationen i rotvokal):

øllum	mønnum	Mitt material	Pettersen (1975)
allum	mannum	3	32
allum	monnum	3	13
ollum	monnum	25	97
ollum	mannum	5	25
		36 (brev)	171 (skrivare)

Tabell 8, adressatio i mitt material och hos Pettersen (1975)

Pettersen (1975: 112 – 113) påpekar att formeln hos 72 av de skrivare han har studerat är det enda belägget på former med U-omljud, vilket bekräftar att enstaka fraser med omljudsmarkering inte alls behöver tyda på levande morfofonologisk växling i talspråket. Hos Pettersen förekommer också fraser med kombinationer av markerade och omarkerade former, och jag har i kolumnen längst till höger noterat antal skrivare hos Pettersen som använder vardera form. Som vi ser är det gemensamt för mitt och Petersens material att formen med dubbelmarkering av U-omljud är den mest frekventa. Det bör ändå påpekas att de allra tidigaste beläggen på formeln i mitt material använder kombinationen /allum monnum/, vilket gör att formerna med dubbel o-markering i senare brev inte kan ha kopierats direkt ur en äldre formel utan att variation har funnits också under det tidigaste skedet då landsvistbrev författades. Att formen både i mitt material och Pettersens i de flesta fallen till och med förkortas på samma sätt <ollm̄ mom̄> visar på att uttrycket sannolikt till stor grad har varit

⁸⁵ I DN I 1017 (1502) används varianten <alle>, men då i en promulgatioformel, inte i inscriptio: <Jegh Jon Polsson prosth i Oslo och Norges riiges canceller gør alle vitherligt>. Brevet är också i övrigt uppbyggt på ett mindre formelfast sätt än de andra breven som utfärdats av kanslern Jon Pålsson.

både semantiskt och lexikaliskt fördunklat för skrivarna och snarare haft funktionen som en stilistisk konvention.

Övrigt

Eftersom de indirekta objekt som förekommer i inskottsdelar är såpass få, kan inte mycket sägas om utvecklingen om dem separat. Ett exempel på paradigmatiske förenkling hos de personliga pronomina är belägget <mik> som indirekt objekt i DN I 806 (1448), där alltså en reflex av den norröna akkusativformen *mik* används i dativposition i stället för dativformen *mér*.

5.5.2 Adverbiellt dativ

Dativ i adverbiellt bruk används i en fras som förekommer i gridsbreven och som jag citerat i st. 5.5.1 i samband med den indirekta objektsfrasen *erfingjum hins dauða*. Frasen *hiáverandum ok lögliga firirstefndum erfingjum hins dauða* har av S. Bagge i gridsbrevet DN II 269 översatts till ”i nærvær av eller med den dødes arvinger lovlig innstevnt” (Bagge 1973: 344 – 345), och fungerar således som ett adverbial i meningen, och är ett exempel på en konstruktion som Faarlund (2004: 173) kallar för "absolut dativ".⁸⁶ I den position som den uppträder i (för kontext, se sid. 90) bryter den adverbiella frasen upp ett långt direkt objekt, som står som verbkomplement till *prófa*. I frasen ändras dativmarkeringen gradvis så att substantivet *erfingi* först mister sin markering, och sedan de kongruensböjda adjektivattributen *hiáverandi* och *firirstefndr* i senare brev. I det allra tidigaste gridsbrevet (II 269, 1345) används *til* istället *firir* som partikel till participet *stefndr*. Ordet *erfingi* mister sin dativändelse *-um* i gridsbreven efter 1426 (DN III 686), men adjektivattributen fortsätter att kongruensböjas fram till 1486 (DN IV 1001). Från och med kanslern Jon Pålssons gridsbrev år 1500 (DN I 999) förekommer också adjektiven enbart i former utan kasussuffix. Man kunde kalla detta för en förlust av strukturellt kasus, men det är intressant att notera att kasusmarkeringen inte har ersatts med ett prepositionsuttryck, utan orden står i samma position och ordning, men utan explicit kasusmarkering. Utelämnandet av kasusmarkeringen har alltså inte föranlett några förändringar i satsbyggnaden på den här punkten. Det som är

⁸⁶ I M. Nygaards *Norrøn syntax* (1905: 98) karakteriseras absolut dativ på följande sätt: "I L. S. kan dativ af et substantiv med tilføiet appositivt adjektiv bruges i samme betydning som en adverbial bisætning. Denne sprogbrug er opstaaet ved efterligning af latinsk absolut ablativ (...)"

värt att notera är att förändringen blir permanent och övertas i samtliga brev efter detta. Förändringen i morfologisk markering följer alltså följande mönster:

- I <hiauerandum-DAT ædar loglega till stemdum-DAT erfwingum-DAT> (DN II 269, 1345)
- II <hiawarandum-DAT ok logliga forestemdum-DAT erfuingia-Ø> (DN III 852, 1461)
- III <hiowarande-Ø och laglige forestempde-Ø erfwingie-Ø> (DN I 999, 1500)

Jag har tidigare i uppsatsen argumenterat för att den nya formen av lexemet *erfingi* bör uppfattas som en kasusneutral pluralform, se t.ex. diskussionen på sid. 67. Vi ser att kasusmarkeringen försvinner gradvis, först i substantivet och sedan i de kongruerande adjetkiven. Ett tecken på konservatism och traditionalism är ändå att frasen står kvar i samma position, som "absolut dativ", dock utan någon explicit kasusmarkering. Det kunde argumenteras för att brist på markering gör att satsledets syntaktiska funktion blir dunkel, men om själva konstruktionen har sin modell i latinskt *ablativus absolutus* som Nygaard (1905) antar, påverkar antagligen inte markeringsförlusten den skrivarens syntaktiska tolkning av frasen om han har haft latinkompetens.

5.5.3 Lexikalt dativ

Alla tillfällen av lexikalt dativ i mitt material sker genom prepositionsstyrning. De prepositioner som i mitt material har komplement som visar dativmarkering är *firir*, *með*, *at*, *á*, *frá*, *í*, *innan*, *af*, och *eftir*. Efter prepositionen *viðr* används akkusativformen *hann*, men ibland också *þeim* (istället för gno mask.ack.pl. *þá*). Jag tolkar detta som synkretism, där *þeim* också betecknar ack.pl. Detta bekräftas i ett diplom (DN I 548) genom ett skrivarmisstag, där skrivaren skrivit <þeim> och sedan strukit över ordet och ersatt det med <han>. I detta fall har vi en sällsynt insikt i böjningsparadigmet hos en enskild skrivare, och ser att *þeim* och *hann* används för samma syntaktiska position. Alltså räknar jag inte *viðr* som en preposition som styr dativ i mitt material. Jag har också låtit bli att exnerpera prepositionsfraser med ornamn i intitulation, eftersom de konsekvent står omarkerade.⁸⁷

⁸⁷ Ett exempel på dessa är: <konungh hertugh j Sleszwigh och j holzsthen Stormaran och Dytmersken greffwe j Oldenborgh och Delmenhorsth> (DN I 1017, 1505).

eptir

eptir því

Frasen *eptir því prófi sem her fylgir* är en fast del av landsvistbreven och förekommer i samtliga av dem i narratiodelen av brevet. Stavningen av *því* (neutr.dat.sg.), varierar mellan <þui, þy, thy, ty, the, thii, thi, thæ>. Ordet *prófi* däremot förekommer i formerna <profue, proffwe, profuæ, proffue, proffuer>. Ordet *prófi* är i de tidigaste breven böjt i dativ singularis, och syftar på det provsbrev som skulle presenteras för kungskansliet då dråpsmannen anhöll om landsvistbrev, men i senare brev blir böjningen tvetydig och det är inte lätt att avgöra om beläggen med <the> ska tolkas som sing.dat. *því* eller som en kasusneutral pluralform, eftersom formen /the/ också används i 3.pl. i flera av breven. Första belägget på en form med *e*, är DN II 935 (1486): <efther the profuæ som her fylgher>. Ett senare belägg bekräftar ytterligare omtolkningen av <the> som en pluralform: <effther the proffuer> DN XIV 279 (1520). Enligt Skautrup (1946: 52) får enstaviga neutrumsord i senmedeltida danska ofta pluralformer på *-e*, men pluralallomorfen *-er* också börjar bli allmän i neutrumsord i danska källor under samma tidsperiod, och skrivare med danska skriftvanor (som de flesta språkhistoriker menar var dominerande i Norge på 1500-talet) kan säkert ha tolkat ordfinalt *-e* i neutrumsord som en pluralmarkör, även om denna bottnar i dativallomorfen *-i*. Att frasen mot ingången till 1500-talet har tolkats som en pluralform stöds av följande prepositionsfraser i DN I 962 (1489) inseglat av kanslern Jon Pålsson: <effther ty proffwe ssom her ffylgher och effther thet proffh ssom draperenss proff ffylgher>. Här skiljer skrivaren mellan <ty proffwe> och <thet proffh> som komplement till <effther>, och det är alltså rimligare att tolka de två beläggen som en pluralis- och en singularisform än att läsa dem som en dativböjd och en nominativböjd form, då de står i exakt samma syntaktiska position. I DN X 303 (1511), också inseglat av kanslern Jon Pålsson, har vi en ytterligare differentiering mellan <the> och <thy> som komplement till *eptir* i två olika satser:

<effther the proffwe som her følgher>

<En effther thy ath for^{ne} Gwnnar Tordzsson leffde swa lenghe>

Belägget <effther thy ath> verkar vara en kontamination av fraserna *eptir því sem* ('eftersom') och *því at*. Kalkar nämner också frasen *thi ath* under uppslagsordet *thi* med belägg från 1500-talet i dansk skrift, samt den ortografiska varianten <thy>. Dessutom nämner Kalkar under uppslagsordet *den* de ortografiska varianterna <the>, <thy> <thi> för pluralisformen, och vi

ser alltså att de två orden också i gammeldanskan har haft överlappande skriftrepresentationer. Att de två beläggen på ursprungligt *því* (neutr.dat.sg.) är realiserade olikrt ortografiskt i samma brev, antyder att den syntaktiska tolkningen av frasen *eptir því prófi* också har ändrats under brevformelns lopp. Att dat.sg. *því* har behållit en äldre form i fasta syntagm som *eptir því/ því at*, är jämförbart med utvecklingen hos syntagmet *sakir þess* ovan (se diskussionen i st. 5.4.5). I samtliga gridsbrev förekommer också det adverbiala uttrycket *frá því (sem)* där också reflexen av dat.sg. *því* bibehålls genom hela brevgruppen med de ortografiska varianterna <þui, þy, thy, thij, thii>. Exemplet illustrerar svårigheten med att tolka ordbeläggen i sena medelnorska diplom morfosyntaktiskt, eftersom kasus- och numerusmarkeringen är såpass tvetydig. Pettersen (1975: 388 – 389) noterar också varianterna <the> och <thee> för *því*, och påpekar att varianter som representerar gno *því* gärna uppträder i fasta syntagm, vilket också är fallet i motsvarande uttryck i modern norska, till exempel i uttrycket *av di*.

eptir þeirra bestra manna lagadómi

I frasen bevaras genomgående en form av ordet *lagadómr*, som reflekterar den äldre dativböjningen. Ordlistan i ONP ger flera träffar på frasen *eptir (...) lagadómi* vilket bekräftar att frasen är etablerad också utanför landsvistbreven. Denna morfologiska form utgör ett exempel på ett konstant element i brevgruppen, och ändras inte av enskilda skrivare, även om ordet förekommer i flera olika ortografiska dräkter och med olika bindningsmorfem mellan de sammansatta orden: <lagadomi> (I 297), <laghar dome> (I 473), <lagardome> (X 230, I 893, II 935), <lagardomme> (II 1017, XIII 167), <lagherdommæ> (XIV 279) m.fl.

Övriga komplement till *eptir*

I två brev som ineglats av Jon Pålsson (II 1017, X 303) förekommer fritt formulerade delar där *eptir* används med flera komplement: <effther riighens radz radh samtycke och fulmectighe befalinghe> (II 1017); <effther theres samtycke>, <effther sex manne doome laglighe tilnempde etc.> (X 303). Vi ser att orden <doome> och <befalinghe> är markerade med <-e>, men att ordet <radh> inte är markerat. Det är möjligt att e-ändelserna i komplementen till *eptir* i detta fall är traditionalistiska och bildade i analogi med andra oblika substantiv som står som komplement till *eptir* i landsvistbreven och har e-ändelser: *lagardómi*, *prófi* (se ovan). Det är också möjligt att betrakta dem som pluralformer, eftersom

ändelsen *-e* i dansk skrift under senmedeltiden var produktiv som pluralmarkör (Skautrup 1946: 52).

með

með þeim hætti

Uttrycket *með þeim hætti* är också en av de motståndskraftiga formuleringarna i brevgruppen och förekommer i 35 av 37 brev. I alla belägg har ordet bevarat dativmarkeringen *-i* (som realiseras med de ortografiska varianterna <e/æ>), och pronomenet *þeim* står också i oblik form med olika ortografiska varianter (<þæim, þm, thm̄, them>), det vill säga med ändelsen *-m* i alla utom ett belägg, <thn̄ hættæ>, DN XIV 279 (1520). I DN XVI 442 (1525) har uttrycket ersatts med rättsföljdssatsen <oc skal han effter siit rette werck lwcka oss ii fwlle tegenn oc ii fwllæ fridkap>, och i ett annat brev har det utelämnats eftersom gärningsmannen frikänns från böter (DN VII 787). Förutom att formen har bevarats intakt, kan man också se hyperkorrekta böjningsformer av frasen i brev utanför mitt material⁸⁸. Omformuleringar med andra rättsföljdsatser och hyperkorrekta stavningssätt vittnar om att ordet har varit obekant för skrivarna och att de haft svårigheter i att tolka brevformeln.

Övriga komplement till með

Prepositionen *með* uppträder regelbundet i landsvistbreven med orden *miskun* (f.) och senare *náð* (f.) i devotioformeln *með guðs miskunn/náð*. Ordformerna <nade, naade> används från och med DN X 303 (1511) med undantag för DN III 1070 (1516). Formerna med e-ändelse används alltså förutom av Jon Pålsson (dock endast i ett av åtta belägg på ordet i brev inseglande av honom) också av samtliga danska inseglare i mitt material och av norska Oluf Calips, i tidsrummet 1511 – 1567 med ett undantag (DN III 1070, 1516). Kalkar anger uppslagsformen *nåde*, med belägg på former med e-ändelse, alltså är detta synbarligen en dansk formvariant. Andra komplement till *með* finns det inte många belägg på, men i ett brev

⁸⁸ <met theim hetta> DN XXI 914 (inseglare: Peder Huitfeldt). I band XXI av DN är upplösningar och konjekturen markerade i transkriptionerna. Detta gridsbrev har jag inte själv granskat i original, men anser läsningen <hetta> för pålitlig av sistnämnda orsak. I DN XXI 727 (inseglare: Mattias Hvoruf) finns också formen <Met them hetta>, men den här brevtranskriptionen bygger på två olika avskrifter och kan således inte anses för allt för pålitlig. Beläggen visar ändå förekomsten av felrestituerade a-ändelser.

från 1511 (DN XII 278) förekommer i en fritt formulerad del av brevet några ord med varierande kasusmarkering som komplement till *með*: <manghe-Ø atwikum-DAT>, <ordh-Ø>, <gerningh-Ø>. År 1523 (DN XV 158) förekommer frasen <konen-Ø hanss> som komplement till *með*. I breven fram till 1511 förekommer alla komplement till *með* i dativform,⁸⁹ med ett möjligt undantag för frasen <mz ĥn> år 1346 (DN I 297), där abbreviaturen kunde tolkas som *hann*. Eftersom prepositionsfrasen förekommer i en fras där prepositionen *við* i övrigt används,⁹⁰ kunde detta förklara varför skrivaren använt ackusativformen *hann*. Jag ser alltså inte detta som ett tecken på utebliven lexikal kasusstyrning. Däremot är det klart att den sporadiska markeringen i senare brev just är ett tecken på minskad kasusmarkering efter prepositioner.

firir

Prepositionen förekommer i varianterna <fir, fore, fore, for, firir>, och har två regelbundet förekommande komplement i breven: i gridsbreven förekommer i dispositio den fasta frasen *grið ok frið firir oss ok þllum várum mǫnnum* som senare förändras till *firir oss ok hverjum manni* (från och med DN IV 1001, 1486) och prepositionsuttrycken *firir þegn ok bótum* i injunctio. I de nyaste gridsbreven förekommer de hyperkorrekta formerna <fore oss oc hwariom mannom> (DN II 1067, 1521) och <for oss och hueriom mannom> (DN X 768, 1567). Komplementet *þegn ok bótum* förekommer i flera ortografiska former, men reflexer av dativ pluralisformen *bótum* återstår i mitt material⁹¹ ända tills DN X 768 (1567) där det ersatts av lexemet *friðkaup*: <for tegen och fridkoup, och arffuinge hins doude for bøtherne>.⁹²

⁸⁹ <mz ydru ofno brefue> I 364; <mz for^{dhe} mins æmbetes valdhe> (ordet <for^{dhefirirnefndu) har visserligen slutvokalen <-e>, alltså kan inte detta räknas som explicit kasusmarkering. Men ordet finns ändå också i dat.pl. formen <fornæmffdom> i samma brev); <hængdhæ thæssa ghodhæ men (...) sin incigle mz mino> I 806.}

⁹⁰ *en fullkomlika fyrirbjóðum vér hverjum manni vandræða at auka eðr auka láta við hann*

⁹¹ Transkriptonen i elektroniska DN anger formen <tegnn oc bothnn> i DN II 1067 (1521), men det är en rätt uppenbar felläsning. Den riktiga läsningen torde vara <tegiñ oc bothm̄>, vilket svarar till den traditionella morfologiska dräkten uttrycket har i gridsbreven.

⁹² I gridsbrevet XXI 914 utfärdat av Peder Huitfeldt (1547) finns också den oböjda formen <for tegen oc bøther>, alltså kan vi spåra förändringen i formeln till ett brev 20 år tidigare. Formen <bøtherne> förekommer hos samma kansler år 1558 (DN XVI 654): <for tegen och fridkoup och arffuinge hins doude for bøtherne>. Dessa brev har jag inte sett i original, och de former som förekommer har jag alltså inte kunnat verifiera, utan citerar dem endast i den form de står i elektroniska DN.

Övriga komplement till *firir* i materialet är <dawdh> DN I 962 (2 belägg) och <afftagh> DN I 1010, I 1016. Fraserna <then messtank> XV 158 (1523) och <sytt werck> DN II 1141 förekommer också som komplement till *firir*. Samtliga ord förefaller att vara i omarkerad form. Samma gäller frasen <for thz breff> i DN I 806 (1448). I DN X 230 (1464) uppträder formen <for segh> vilket är ett ytterligare tecken på att distinktionen mellan ack. och dat. i det pronominella systemet genomgått förenkling, jfr det indirekta objektet <mik> i I 806 (1448).

á

Prepositionen förekommer i varianterna <aa, a, pa, uppa> och förekommer regelbundet i dateringen i eskatokollet i formen *á XX ári rikis várs*. Denna prepositionsfras finns det 24 belägg på i mitt material. Efter DN X 303 (1511) sker dateringen i formen *anno domini*, vilket det också finns två belägg på tidigare: DN I 806 (1448) och DN II 1017 (1502). I denna position förekommer ordet *ár* i formerna <are, aare, are> efter prepositionen *á*, och en gång i formen <Aar 1567> (DN X 768), dock utan preposition. Vi ser alltså att samtliga belägg på ordet *ár* efter prepositionen *á* har behållit reflexer av dat.sg.-formen *ári*. I det ena belägget där ordet inte står som komplement till *á*, finns det inte heller någon ändelse. Däremot ser vi att de ordningstal som föregår ordet *ári* inte lika tydligt och genomgående bevarar reflexer av dativböjda former, eftersom kasus i ordningstal anges i slutvokalen. Eftersom *ár* är ett neutrumsord innebär det att kongruensböjda ordningstal med stark böjning enligt klassiskt norrönt mönster markeras *-u* i dativ och de som har svag böjning markeras *-a*. En intakt dativböjning med denna vokaldistinktion finns i alla brev fram till 1395 (DN I 548) (10 brev), därefter används former med <e> i slutstavelse, formen *anno domini* eller romerska siffror istället för talord fram till 1486 (DN II 935) där vi finner a-formen <trydia>, varefter samtliga former antingen skrivs med *-e* eller i formen *anno domini* i resten av brevggruppen⁹³. Hos kanslern Jon Pålsson används formerna <eino och twtuge aare> (I 1010), samt <anneth och twtughe aare> (XIII 167, I 1016) där ordet <eino> bevarar en oblik kasusböjning, men inte är böjt som ett ordningstal utan som kardinaltalet *einn*. Belägget <anneth> reflekterar också en

⁹³Här listar jag upp de belägg på med ord skrivna ordinalier som finns som komplement till *á* i eskatokollet <setta aare ok tuttugta> II 269 (1345); <seaunda aare ok tuttugta> I 297 (1346); <fiordha are> I 364 (1359); <iij are ok fimtukta> , <adro are> I 473 (1382); <fysta are> III 489 (1390); <adru are> I 529 (1391); <setta are> IX 185 (1394); <siætta are> I 548 (1395); <tolfte are> III 852 (1461); <fem^{de} are> X 230 (1464); <trydia are> II 935 (1486); <fiorde are> IV 1001 (1486); <sythiande aare> I 999 (1500); <eino och twtuge aare> I 1010 (1503); <anneth och twtughe aare> XIII 167 (1505); <anneth och tyttugte aare> I 1016 (1505); <anneth och tyttughe aare> I 1017 (1505).

nominativ/ackusativform av ordningstalet *annarr* (*annat*), och inte den klassiska norröna dativformen (enligt Noreen 1884, §368) *þðru* (neutr.dat.sg.), i motsats till äldre belägg på ordinaliet t.ex. <adro are> (DN I 473, 1382). Enligt Brøndum Nielsen (1962: 250 – 251) kunde ordningstal med ental och tiotal i forndanskan både böjas så att bägge tal hade ordinalieform (i enlighet med det klassiska norröna systemet), och så att entalet böjdes som kardinaltal och tiotalet som ordningstal. Alltså ser det ut som om man i det ovannämnda belägget <eino och twtuge aare> (I 1010) använder en dansk innovation (med kombinationen av kardinaltal och ordningstal) istället för det ordinaliesystem som använts tidigare i brevgruppen. Anmärkningsvärt är att kardinaltalet <eino> är markerad med regelrätt dativform, då motsvarande kongruensförhållanden i det danska skriftspråket redan var uteblivet, alltså kunde formen beaktas som en slags interdialektalism av danskt ordinaliesystem och norrön kasuskongruens. Jag har inte funnit några andra belägg på dylika blandformer i mitt material eller hos Pettersen eller Wetås, alltså är det svårt att säga om det är en spontan bildning här, eller en utbredd medelnorsk formvariant.

I övrigt används prepositionen också i uttrycket *á hvarrtveggja halfunni*. I de tre första beläggen på frasen används visserligen prepositionen *af*, men från och med DN I 529 används istället <a/aa>. Komplementen återges på flera olika sätt, vilket kan uttrycka olika morfosyntaktiska tolkningar av frasen:

DN bind	DN nr.	Datum	á
1	529	1391	hwarra twæggia halfuonne
9	185	1394	hwarra twæggia halfwunne
1	806	1448	hwario twæggio halffwonne
10	230	1464	hwario thweggio halfuonne
1	893	1470	huariotwegge halfuene
2	935	1486	hwario tweggio halfwonne
1	962	1489	hwario tweggio halffuonnæ
2	1017	1502	hwario tweggio halffwonne
13	167	1505	hwario tweggio halffwonne;
1	1017	1505	hwario tweggio halffwonne
10	303	1511	hwario tweggio halffwonne;
12	278	1511	hwario tweggio halffwonne;
3	1070	1516	hwario tweggio halfuonne
14	279	1520	hwario tweghiæ halffuonne
15	158	1523	hwario tweggio halffuonnæ
16	442	1525	hweriaa tweggio alffwone

2	1141	1544	huerio tuegio halffuonne
---	------	------	--------------------------

Tabell 9, *hverju tveggju hólfunni*

ONP och NO anger pronomenformerna *hvárrtveggi*, *hvárrtveggja*, där den senare formen har ett oböjligt gen.pl. *-tveggja* som efterled, och den första har två led, *hvárr* och *tveggi*, som bägge böjs i kasus och numerus enligt det substantiv de refererar till. Enligt NO böjs uppslagsordet *hvá(r)tveggi* så att första ledet får stark och det andra svag böjning. Formen som dominerar i frekvens är den där båda ord skrivs med efterledet <io>, det vill säga reflekterar svag böjning, med 12 belägg av totalt 17. Med undantag för de två tidigaste beläggen, DN I 893, DN XIV 279 och DN XVI 442 har alltså breven former där bägge ord har en identisk ändelse. Detta kan tolkas som en tendens mot större ikonicitet (samsvar mellan form och betydelse) i böjningsparadigmen⁹⁴, och att formen där bägge led böjs lika har varit mera morfologiskt transparent för de flesta skrivarna. I det allra sista landsvistbrevet som jag har läst om, och som mig veterligen inte har tryckts i DN (åtminstone inte fram till band XXI) finns formen <a huerio tuegio halffuone>. Brevet är daterat den 14.1.1576 och är tryckt av Indrebø (1951: 307 – 308). Substantivet i frasen reflekterar genomgående norr. *hólfunni* (dat.sg.best.form av norr. *halfa* (f.)) och genomgår ingen morfologisk förändring, även om vokalen i andra stavelsen växlar mellan <u,e,o> och slutvokalen mellan <e> och <æ>.

Utöver dessa fasta inslag har jag noterat följande fraser med *upp á*: <vppa krononnæ vægnæ> (DN I 806) och <vppa Noriges riiges wegne>, <vppa kronenne wegne> (DN II 1017).

Dessutom används prepositionen i formen <pa> i frasen <pa syne egne wercke> och <pa agghershush> i DN VIII 787. Kalkar anger under uppslagsordet *værk* formen "wercke" som en flertalsform och använder exempelfrasen "ligge paa sine egne wercke". Alltså är också mitt belägg rimligt att tolka som en flertalsform och inte en dativform. Ortnamnet <agghershush> saknar också dativmarkering. Dessutom förekommer frasen *á þessu máli* i gridsbrevet i tidsperioden 1346 – 1395, varefter den ändras så att prepositionen byts ut mot *at*. Samtliga prepositions-komplement i belägg på den här frasen är böjda i dativ, med varierande ortografi⁹⁵.

⁹⁴ Som exempel på detta också <a hueris tuegis haluonne>, XXI 1078 (1558). Detta belägg ur ett landsvistbrev inbegått av kanslern Peder Huitfeldt bygger dock på två olika avskrifter med variantläsarter och är därför högst opålitligt när det kommer till språkliga detaljer. Exemplet, ifall korrekt, tyder ändå på samma ikonicitetstendens som formerna med dubbelt *-ju*.

⁹⁵ <þesso maale> II 269; <þesso malle> I 364; <þesso malæ>; <þesso male> I 548.

innan

Prepositionen *innan* får i landsvistbreven regelbundet komplementet *tólf mánaða*, som jag har behandlat i st 5.4.2, och kommer därför inte att dryfta det vidare här. Dessutom förekommer frasen *innan þessum várum griðum* i prohibitio i samtliga gridsbrev, med sammanlagt 16 belägg. Samtliga av beläggen har bevarat dativböjning i demonstrativet, possessivet och substantivet, men ortografin varierar stort. I ett brev från 1395 (I 548) förekommer formen <þæsso> men i alla andra belägg följer formerna samma morfologiska mönster.

at

Prepositionen *at* får regelbundet komplementen *skaða* i frasen *varð at skaða* i dispositio. Den här frasen förekommer från och med DN I 473 och ersätter den äldre formuleringen *aftók* från och med 1382 (DN I 473). Prepositions-komplementet *skaða* skrivs efter 1505 (XIII 167) med <e/æ> (med undantag för III 1070 (1516) <skada>), vilket gör att kasusmotsättningen mellan ändelsevokalerna *i*-NOM och *a*-DAT inte längre görs i skrift. I ett brev finns varianten <atskade> (XV 158), där ihopskrivningen kan tyda på en annorlunda syntaktisk tolkning av frasen. Formen <skade> förekommer också i DN II 892 (1470), men för övrigt är alla belägg fram till 1505 skrivna med *-a*.

Prepositionsfrasen *at þessu máli* förekommer i gridsbreven i mitt material från och med DN III 686 (1426), då prepositionen *á* bytts ut mot *at* (se fotnot 95). Denna fras är instabil till den grad att både demonstrativet *þessu* och substantivet *máli* har flera olika varierande former, där det är problematiskt att skilja mellan reflexer av dat.sg. *máli* och nybildade pluralformer med ändelsen *-e*. Det finns sammanlagt 12 belägg på frasen som komplement till *at*⁹⁶ och i alla utom ett fall (<maal> DN II 892) har substantivet ändelsevokal. Ordet *mál* förekommer förutom i denna frasen regelbundet i gridsbrev som direkt objekt både som simplex och i sammansättningen *aleigumál* och i dessa två fall finns det inga exempel på vokaländelse. Det sista belägget <tisse mole> tyder ändå på att formen antagligen har uppfattats som en pluralform av skrivaren. Kalkar anger formen "disse" som pluralform under uppslagsordet *denne* bland annat hos Christian Pedersen, som var skriftligt verksam omkring

⁹⁶ <þesso male> III 686; <thesso maale> III 852 ; <tesso maale> II 889; <tesso maal> II 892; <tesso maale> II 900; <tesso maale> III 916; <thesso male> IV 1001; <thesso maale> I 999; <thesso ma[a]le> I 1010 (DN I 1010 har ett hål som täcker en bokstav i detta ord, hålet ser ut att ha uppstått efter diplomets skrivits genom att vecket i pergamentet har rivits upp); <thesso maale> I 1016; <attesso maalæ> II 1067; <tisse mole> X 768

reformationstiden i Danmark, alltså är den rimligaste tolkningen att skriftbelägget <tisse mole> (1567) är en pluralform⁹⁷.

Frasen *ef hann prófast at bótamanni* förekommer regelbundet i gridsbrev, där *bótamanni* (dat.sg.) står som komplement till prepositionen *at*. Frasen blir senare omtolkad så att *at* blir uppfattad som ett infinitivmärke istället för en preposition. Det här leder till att senare belägg på *bótamanni* inte befinner sig i samma syntaktiska position, det vill säga som komplement till prepositionen *at*, utan som subjektspredikativ⁹⁸. I de tillfällen där gridsbrev omtalar flera gärningsmän, är också substantivet på motsvarande sätt böjt i dat.pl: <botamonnum> II 269; <botemonnum> II 900; <botamonnum> III 916. Så länge ordet förekommer som komplement till prepositionen *at*, markeras det alltså i dativ. Möjligen kan också förändringen i frasen vara ett tecken på att dativuttrycket inte varit transparent för en skrivare, som sedan omformat frasen, varefter den nya formuleringen agerat som förlaga till kommande brev.

I eskatokollet förekommer frasen *at Mariu kirkju* regelbundet. I Tabell 10 ser vi den kronologiska utvecklingen hos prepositionsfrasen. De varianter som anges inom snedstreck representerar flera belägg och de som är innanför vinkelparentes är faktiska belägg som bara förekommer i ett brev. Vi ser att former utan distinkt kasusändelse, dvs. med försvagad slutvokal *-e/-æ*, redan förekommer på 1400-talet, och att en form utan *j*-inskott i ändelsen (som ordet *kirkja* och motsvarande *jön*-stammar hade i klassiskt norrönt) också dyker upp år 1489, men att formen annars reflekterar norr. *kirkju* (dat.sg.) till och med i de brev som är utfärdade av Jon Pålsson, fram till 1511. De sporadiska avvikande beläggen innan visar dock på att variation redan förekommit tidigare mellan en form med och utan *j*-inskott. Även om dativböjda former i mitt material är de mest frekventa, kan man inte anse det som representativt för brevgruppen i sin helhet. För det första är några insequlare

⁹⁷ Att dat.sg.-formen *máli* omtolkats till en pluralform finns det redan belägg på i ett tidigare gridsbrev som inte ingår i mitt material: <tissze mole> DN XXI 914 (1547) (transkriptionen är från elektroniska DN), alltså 20 år tidigare än belägget från 1567, vilket tyder på att det skett en förändring i förlagan, som har bestått i de påföljande breven.

⁹⁸ I DN III 852 (1461) finns en modifierad version av frasen med verbet *verða* som tillägg i slutet av villkorsatsen: <ef han profvest at botæ manne verde> och i denna form består frasen tills den blir omformulerad med *at* som infinitivmarkör till verbet *verða*: <ef han profuetz botemadher at werde> (IV 1001, 1486). Frasen varierar också på andra sätt genom brevgruppen: <ef han profuer at botamanne verde> (DN II 892) (med vanlig presensform istället för reflexivform), <effther han proffuatz botæmadher at werdhæ> (DN II 1067) (med supinum istället för presens och prepositionen *eptir* istället för konjunktionen *ef*).

överrepresenterade (Arne Sigurdsson med 4 brev, Jon Pålsson med 8 brev), och för det andra är den tidsmässiga fördelningen av breven i mitt material ojämn. Förekomsten av former med bevarad dativmarkering kan alltså inte enbart förklaras med att de hör till formelfasta fraser, utan val av form ser i sista hand ut att ha bestämts av skrivaren själv och inte av förlagan. Vi ser alltså i materialet både hög formvariation, och slutligen en övergång till en form utan j-inskott och kasusmarkering, något som motsvarar danska belägg på ordet från 1400- och 1500- talet.⁹⁹

DN bind	DN nr.	Datum	
3	489	1390	/k̥iu/
1	529	1391	
9	185	1394	
1	548	1395	
1	806	1448	/k̥iæ/
3	852	1461	/k̥io/
10	230	1464	
1	893	1470	
2	889	1473	
2	892	1474	
2	900	1476	
3	916	1477	
2	935	1486	
4	1001	1486	
1	962	1489	<kirke>
1	999	1500	/kirkio/
1	1010	1503	
13	167	1505	
1	1016	1505	
1	1017	1505	
10	303	1511	
12	278	1511	
3	1070	1516	<kirk. ¹⁰⁰ >
14	279	1520	<marikirck>
2	1067	1521	<marikirckæ>

Tabell 10 ordet *kirkja* som komplement till *at*

Formen *því* (dat.sg.) som också förekommer som komplement till *eptir* (se sid. 97 – 98) och *frá* (se sid. 110) förekommer regelbundet i två fraser i landsvist- och gridsbreven: *at því drápi* och *at því sǫnnustu*. Den förstnämnda frasen förekommer endast under särskilda omständigheter, nämligen om brevet omhandlar en *atvistarmaðr*¹⁰¹ (se sid. 59), och jag har således inte så många belägg på frasen i mitt material, även om jag räknar frasen för ett fast inslag i landsvistbreven. Frasen *at því sǫnnustu* förekommer i injunctio i gridsbrev från och med kanslern Arne Sigurdsson (III 489, 1390) men redan i de tidigaste beläggen ser det ut som om superlativet har mist en distinkt dativform, eftersom varken omljud framför stående *u* eller rundad ändelsevokal *-u/-o* förekommer i något av beläggen: <þy sannatzstæ> III 489, I 548; <þui sanneste> II 686; <thy sanneste> III 852, II 889, II 892, II 900, III 916; <thy sanneste> IV 1001; <thy sannezste> I 999; <thy sannezste> I 1010, I 1016;

<attij sannistæ> II 1067; <attuj sanneste> X 768. Beläggen är morfologiskt stabila, och

⁹⁹ Exempelen "kirken", "kircke" m.fl. i Kalkar under uppslagsordet *kirke*.

¹⁰⁰ Ändelsen är abbrevierad.

¹⁰¹ i sammanhanget *NN er atvistarmaðr var at því drápi*

variationen mellan formerna är rent ortografisk när det gäller adjektivet. Dativformen *því* har som i tidigare komplement till *at* i två sena brev (II 1067 (1521), X 768 (1567)) skrivits ihop med prepositionen,¹⁰² vilket tyder på att begreppet haft låg semantisk och morfologisk transparens för skrivarna.¹⁰³ Av frasen *at því drápi* finns det fem belägg, samt tre motsvarande formuleringar med komplement till prepositionen *at*: <thy drape> X 230, I 893, II 900, III 916; <the drape> I 962; <same afftagh> I 1017; <attessaa dræbæ> XV 158; <tessa draabe> XVI 442. I alla belägg syftar frasen till ett enda dråp, med andra ord nämner brevet endast ett offer och därför är det rimligt att tolka beläggen som singularisformer. Här ser vi att alla belägg på *drápi* har bevarat ändelsevokal med de ortografiska varianterna <e/æ>.¹⁰⁴ Komplementet <same afftagh> ser däremot inte ut att ha någon kasusmarkering, och är dessutom stavad på ett sätt som reflekterar dansk klusilsvækkelse (*k* > *g*). Ordet *því* föreligger i dessa fraser i de ortografiska varianterna <thy> och <the>. I DN I 962 förekommer förutom belägget <the drape> följande reflexer av äldre dat. *því*: <the>, <ty> och <thet>. De står också som komplement¹⁰⁵ till dativstyrande prepositioner, och den ortografiska variationen här gör att det är svårt att säga om skrivaren har representerat samma ord (neutr.dat.sg. *því*) på tre olika sätt, eller om två eller flera av beläggen bör uppfattas som olika lexem.

Sammanfattningsvis kan vi alltså säga att frasen *at því drápi* påvisar stor ortografisk variation, och eventuellt också förändras morfologiskt, och att demonstrativet *því* ersätts med ett annat i senare brev, <attessaa dræbæ> (XV 158, 1523) och <tessa draabe> (XVI 442, 1525).

Beläggen utgör reflexer av det norröna pronomenet *sjá*, medan *því* är dat.sg.n. av norrönt *sá*. Formerna har ändelserna <a> och <aa>, vilket inte överensstämmer med norrön dativböjning

¹⁰² Detta sker också i sena brev i mitt material med infinitivmärket *at* i DN XVI 442: <atawcka eder atawcka latha>.

¹⁰³ Formen <attuj> finns också i DN XXI 914 (1547), alltså kan man anta att den ihopskrivna formen kopierats utifrån en förlaga i tidsperioden 1521 – 1567. I andra gridsbrev utanför mitt material finns dessutom formen <attwj> DN VIII 740 (1539), VII: 738 (1539), VII 746 (1541). De här breven har jag inte kunnat se i original, och har därför angett DN:s transkription. Dessa exempel är ytterligare indicier på att skrivare följt en förlaga som innehållit den ihopskrivna formen.

¹⁰⁴ Här, som med de andra neutrumsord i dativposition finns det också möjlighet för att de av skrivarna har tolkats som bestämda former utan ändelsen *-t*, vilket överensstämmer med uttalet av neutrumsord i bestämd form singularis i modern norska, svenska och färöiska. Detta påpekar också Egil Pettersen (1990: 180): "Det kan tenkes at en del former er utlydende [e] som blir regnet som ubestemt form dativ, egentlig er bestemt form med bortfalt /t/[...]".

¹⁰⁵ <effther **ty proffwe** ssom her ffylgher och effther **thet proffh** ssom draperenss proff ffylgher>; <at **the drape**> (DN I 962)

av neutr.sg. *þessu* och det är frestande att betrakta dem som hyperkorrektioner, som felrestituerade a-ändelser.¹⁰⁶ I bägge brev förekommer också frasen <om thette maal> (beläggen är identiska), och här har vi alltså två förvånadsvärt sena markeringsdistinktioner mellan ackusativ och dativ, (jfr skillnaden mellan neutr.dat.sg. *þessu* och neutr.ack.sg. *þetta* i klassiskt norrönt (Noreen 1884: 151)). Eftersom formuleringen *at þessu drápi* inte har stöd i tidigare brevpraxis, kan inte denna kasusdistinktion i breven från 1520-talet förklaras med att skrivarna har kopierat fasta uttryck, utan måste ses som en traditionalistisk nyformulering.

På det stora hela visar komplementen till prepositionen *at* inga stora tecken på förändring från den morfologiska form de uppträder i i de äldsta breven. Men det är värt att notera de syntaktiska omformuleringar av dativuttryck (i normaliserad form: *prófast at bótamanni* – *prófa at bótamanni verða* – *prófa at verða bótamaðr*; *at þessu-DAT máli-DAT* – <at tisse-PL mole-PL>), omtolkningar av dativformer och felskrivningar (<attessaa draabæ>) som visar att prepositionen *at* varit svårtolkad för flera skrivare. Dessutom finns det också exempel på att den explicita kasusmarkeringen hos komplement till *at* försvinner under brevgruppens lopp (*skaða-DAT* – /skade-Ø/; /kirkju/ – /kirke/).

í

Prepositionen *í* förekommer i två fasta delar av landsvist- och gridsbreven där inte några ändringar i kasusmarkering äger rum: frasen *í heiðir við guð* i narratio, och intitlatio från och med 1426 där kungatiteln suppleras med andra titlar som står som komplement till prepositionen *í*: <Eriker mz gudz nadh Noriges danmarkis Sveriges Wenda oc gota konunger oc hertugh **j pommeren** [min emfas]> (DN III 686). Denna formel ändras beroende på vilken kung det är som utfärdar brevet, men alla komplement till *í* förblir omarkerade genom brevgruppen, och det finns således inte någon morfologisk utveckling att tala om i den delen av brevet. Förutom dessa fasta delar, förekommer *í* också i lokaliseringsfrasen *í Ósló* i

¹⁰⁶ Formen <attessaa> kan emellertid också tolkas annorlunda. I flera av breven efter 1511 förekommer ordformer där tecknet <o> representerar ursprungligt *á*, <monedha> XVI 442; <monedhe> II 1141 (*mánaða g.pl.*); <worom> (*várum*) X 1567; <wor> (*vár*) XVI 442. I XVI 442 finns också formen <hweriaa> för norr. *hverju*. Det kan alltså också tolkas så att <aa> är en ortografisk variant för <o>, i vilket fall man fortfarande kan se exemplet som en rest av äldre kasusmarkering. Men det är ändå rimligt att tolka belägget som en ortofon representation av en äldre ordform, än en kasusmarkör.

eskatokollet. Ortnamnet skrivs i olika ortografiska former¹⁰⁷, men någon morfologisk formvariation går det inte att tala om.

Annars finns det två belägg på substantivet *friðkaup*: <j fridkaup> DN I 297, DN I 417 (beläggen är identiska), men bägge saknar kasusmarkör. I mitt material finns det bara ett belägg på ordet *friðkaup* med dativsuffix som komplement till prepositionen *af* <eyno fullo fridkaupe> (X 230, 1464). I DN I 806 (1448) förekommer frasen <i Nōrghe>, som kan vara en form med dativmarkering med tanke på belägget <Nōrgs> (gen.) i samma brev, men s:et i slutet på ordet kan också vara en abbreviatur som utläses *-es*,¹⁰⁸ och därför är det svårt att fastställa huruvida belägget <Nōrghe> ska tolkas som en dativform eller inte (som *Noregi* (dat.) eller som *Norige*). Det finns också två belägg på frasen *í þessum várum gríðum* i två gridsbrev¹⁰⁹, men denna fras ändras i påföljande brev till formen *innan þessum várum gríðum* (se *innan*, s. 103). I DN II 1017 (1502) finns belägget <i sama riidene> (*í sǫmu hríðinni*). Substantivet ser ut som en reflex av fem.dat.sg.-formen *hríðinni*, men det svagt böjda adjektivet <sama> är böjt i en form som motsvarar mask.dat.sg.-formen *sama* i klassiskt norrönt. Detta kunde både tolkas som en förenkling av böjningsparadigmet, som ett genusskifte hos substantivet, och som brist på kasusmarkering i adjektivet. I brevet, som är inbegått av Jon Pålsson, tenderar ändå ordfinala vokaler skrivas med <e>¹¹⁰, vilket tyder på att stavningen med <a> uttrycker en distinktion i böjningsform. Samma skrivare och inbegått har i ett senare brev formen <at same afftagh> DN I 1017 (1505), alltså kan vi inte dra för långtgående slutsatser av det ena belägget med finalt <a> med tanke på böjningsparadigmer eller systematik generellt. Möjligtvis är a-formen en hyperkorrektion, det förekommer i brevggruppen också andra oetymologiska ordfinala a:n hos skrivarna bakom landsvist- och gridsbrev (flera exempel i diskussionen på sid. 121). Pettersen (1991: 111) noterar också i sitt material att oblika former med a-ändelser av feminina substantiv i stor utsträckning i används hos skrivare i hans material, vilket enligt honom är i samsvar med dialektutvecklingen i det norska "a-målsområdet". Detta innefattar emellertid inte Oslo, och

¹⁰⁷ <aslo> (1345 - 1359), <oslo> (1372 - 1567), <Opslaa> (1 belägg (1521), DN XIV 279).

¹⁰⁸ Elektroniska DN har läsningen "Noriges" i detta brev.

¹⁰⁹ <þessum vaarum gríðum> II 269 (1345); <þessom varom gríðum> I 364 (1359)

¹¹⁰ Till exempel <riidene>, <manadhe>, <theyre betzsthe manne lagardomme>, <gode-GEN.PI manne-GEN.PI>

därför är det av den grunden inte sannolikt att anta att detta belägg skulle bottna i en talspråksform.

frá

Prepositionen *frá* förekommer i två fasta fraser i mitt material: *ok hafa lokat innan tólf mánaða frá þessum degi* i landsvistbreven och *frá því er þetta víg vunnit var* i gridsbreven. Prepositionskomplementen *þessum degi* och *því* reflekterar genom hela brevgruppen samma morfologiska form, men i olika ortografiska varianter. I tidsrummet 1345 – 1426 varierar beläggen mellan <þui> (4 belägg) och <þy> (2 belägg), varefter formen <thy> är enarådande mellan 1461 och 1505 (sista belägget i DN I 1016). Efter det har vi beläggen <thij> (1521) och <thii> (1567). Det är anmärkningsvärt att *því* i denna position inte har lika många varianter som i fraser där demonstrativet är deiktiskt och syftar till en nominalfras, jfr fraserna *eptir því prófi* (s. 97) och *at því drápi* och *at því sonnustu* (se sid. 107). Det är möjligt att beläggen <thij> och <thii> har identifierats med det gammeldanska adverbet *thi*,¹¹¹ och att den tolkningen kunde också tillämpas på sena reflexer till *því* i andra positioner i mitt material. Formen <thy> anges också av Kalkar som en flertalsform till pronomenet *den*, vilket ytterligare komplicerar tolkningen av enskilda belägg av ursprungligt¹¹² dat.sg.n. *því*. Det är naturligtvis också möjligt att skrivarna i de sena breven upplevde svårigheter med att tolka ordformerna i sina förlagor, på ett sätt som är jämförbart med de svårigheter vi har då vi tolkar breven idag, och ifall det är fallet är det allra rättast att tolka formerna som tvetydiga, eftersom formerna kanske inte har varit morfologiskt och semantiskt transparenta hos skrivarna heller.

Frasen *frá þessum degi* bevarar också i samtliga belägg bokstavsreflexer av dativändelsen *-i*, med de ortografiska varianterna <i/e/y>. Dessutom reflekterar alla utom ett belägg¹¹³ också I-

¹¹¹ I betydelsen 'derfor' eller 'så meget, des' enl. Kalkar. I exempelmeningarna under uppslagsordet *thi* påträffas också stavningssätten "thii" och "thij". Adverbet har enligt Kalkar kognatformerna "því" i isländska och "þy[i]" i fornsvenska.

¹¹² "Ursprungligt" här i betydelsen 'som förekommer i de tidigaste landsvistbreven'.

¹¹³ <dage> DN XV 158 (1523).

omljudsväxlingen i rotvokalen, som skrivs med <e> förutom i ett belägg där bokstaven <æ> används, <dægi> DN XIV 279.¹¹⁴

af

Prepositionen *af* förekommer endast sporadiskt: i bråkdelsuttryck av bötessummor, och i några belägg av frasen *hvárrtveggja halfunni*,¹¹⁵ och i samband med pronomenen *honum* och *oss*, samt några personnamn. Pronomina *honum* och *oss* bevarar som väntat sin morfologiska skepnad i samtliga belägg, eftersom de formerna blev allmänna i oblik position under medelnorsk tid (Mørck 2004: 421) men *honum* förekommer också med rotvokalen <a> i tre belägg.¹¹⁶

Formerna med bråkdelsuttryck är de mest talrika komplementen till prepositionen *af* i mitt material, och hos dessa komplement försvinner också kasusmarkeringen helt i senare brev. Det första belägget är från DN X 230 (1464): <tryadelene af einne fulle thegn ok af eyno fullo fridkaupe>. Senare finns det en form med reducerad kasusmarkering i ordet *friðkaup*: <iij delene aff eyne fulle teghn ok iij delene aff eyt fult fridhkaup> DN I 893 (1470).¹¹⁷ Efter det förekommer ingen kasusmarkering längre, utan orden står omarkerade: <ein fierdongh aff ein fwll tegn ok ein fierdongh aff eith fwllth fridkawpp> DN I 1017 (1505); <ein fwll tegnn>, <eith fwllth fridkawp> XII 278 (1511). I det sista belägget på bråkdelsuttryck av bötessummor har både *þegn* och *friðkaup* samma genus i den obestämda artikeln: <two dæle aff en ful tegin

¹¹⁴ I ett landsvistbrev från 1576 som har tryckts av Gustav Indrebø finns formen <theszom deige>. Formen <deige> kunde betraktas som en hyperkorrekt diftong, men å andra sidan har Grøtvedt (1969) noterat flera fall av likadan "ny diftongbildning" just i skriftrepresentationen av fonemkombinationen /eg/, vilket också kan reflektera en artikulatorisk innovation /eg/ > /eig/ i talspråket.

¹¹⁵ <huertueggja halfuñ> 297 (1346); <huariæ tueggja halfunni> I 417 (1372); <hwara tweggja halfwunne> I 473 (1382); <hwario tweggio halffuonnæ> XV 158 (1523)

¹¹⁶ <hanom> IV 1001 (1486), XV 158 (1523); <hanom> XIV 279 (1520)

¹¹⁷ I bägge fall tyder kasusböjningen <eyne fulle thegn> på att substantivet böjts feminint, jfr norr. *einni* (fem.dat.sg. av *einn*). I både NO och ONP anges *þegn* som maskulint, men Fritzner har även formen "þegn" (f.) vid sidan av den maskulina formen, alltså finns det belägg på att ordet haft varierande genustillhörighet. Grøtvedt (1954: 138) noterar också detta i ett annat landsvistbrev av kanslern Gunnar Holk (DN XII 211, Bergen 1446). I belägget <einne fulle thegn ok af eyno fullo fridkaupe> (X 230) har alla delar av nominalfraserna intakt kasusböjning enligt norrönt mönster, bortsett från uteblivet *r* i formen <fulle> (norr. *fullri*) (Haugen 2009: 70).

oc aff en full fridkawp>¹¹⁸ DN XV 158 (1523). Beläggen visar en betydlig reduktion både i kongruens- och kasusmarkering i denna fras.

Utöver dessa finns det komplement till *af* i form av personnamn med attributet *fyrnefndr*: <forne mffdom Orme> I 806 (1448); <for^{ne} gwnnar tordsson> X 303 (1511). Det senare belägget saknar dativmarkering både i adjektivet och i propriet. Därutöver förekommer komplementen <thm> X 230 (1464), I 893 (1470) och <the sex kniffslagh> X 303 (1511) i materialet. Beläggen visar att den lexikala dativmarkeringen efter denna preposition är instabil, och att reflexer av kasusböjning efter 1470 (DN I 893) inte förekommer, förutom i pronomenformerna *honum* och *oss*, samt i ett belägg av den stelnade frasen <hwario tweggio halffuonnæ>, se fotnot 115.

5.5.4 Sammanfattning, dativböjning

Dativmarkeringen har visat sig vara resistent mot förändring i flera sammanhang, i synnerhet i uttryck med ändelserna *-i* och *-um*, som till och med har generaliserats till nya omgivningar i form av hyperkorrekta skriftformer som <hwariom mannom> (XV 158) m.fl. Äändelsen *-e* i substantiv kan såväl reflektera försvagade norröna fullvokaler (*-i*, *-u*, *-a*), dativändelsen *-i*, som den nya produktiva pluraländelsen *-e* som spred sig i dansk skrift under senmedeltiden, vilket gör att orden blir svårtolkade morfosyntaktiskt sett. Detta märks också hos skrivare, som ibland hyperkorregerar och skriver oetymologiska fullvokaler ord som i tidigare belägg skrivits med <e> (se fotnot 66), vilket också Grøtvedt noterar i sitt material (1974: 152), och ibland tolkar reflexen <e> av äldre dat.sg. *-i* som pluralformer, jfr. <the proffwe> XII 278 (1511), <the proffuer> XIV 279 (1520) för äldre *því prófi*. Dativmarkering används mindre i nominalfraser som förekommer i inskottsdelar eller fritt formulerade fasta delar, såsom bråkdelsuttryck av bötesummor, än i de fasta formuleringarna som hör till landsvist- och

¹¹⁸ I två ytterligare landsvistbrev utanför mitt material har jag hittat belägg på detta genussammanfall: <twenne fwld teghenn oc twenne fwld fridkoup> (DN VII 750, 1541); <halff anden tegen oc halffanden fridkoup> (DN IX 782, 1559). Dessa brev har jag inte sett i original, utan har endast sett transkriptionen i elektroniska DN. Beläggen tyder på att inte efterledet *-kaup* har setts i samband med det danska neutrumsordet *køb* (så stavas uppslagsordet hos Kalkar), som förekommer i samtida diplom, också i Oslo: "fforspwrde segh tha forne Pedher Priip om forne **kiøb** var lagligt" DN VIII 566 (Oslo, 1527). Denna transkription är från DN, och jag har inte sett brevet i original. Brevet är bland annat signerat av prostén Mattis Hvoruf, som har inseglat tre brev i mitt material. Om beläggen är korrekta betyder det att den uteblivna genusdistinktionen inte bara kan avfärdas som slarv eller ett enstaka fel, utan måste ses i sammanhang med den minskade semantiska transparens i brevformeln som skrivarna förhöll sig till då de utfärdade landsvistbreven.

gridsbreven. Men till och med i delar av de fasta formuleringarna mister dativfraserna sin markering, till exempel lexemet *erfingi* som förekommer i dat.pl. i en adverbialfras och som indirekt objekt, och i samtliga dativpositioner mister explicit markering innan 1500-talet. Detta gör att den traditionella observationen hos t.ex. Pettersen (1975, 1991) om att formelfasta uttryck bevarar flektionsändelser längre i skrift, fastän den i flera fall är riktig, behöver utdjupas ytterligare för att redovisa för de fall av formelfasta fraser där ändring i flektionsuttryck nog sker. Det avgörande i materialet är att nominalfrasernas syntaktiska position inte ser ut att vara avgörande för om de kommer att mista sitt flektionsuttryck, eftersom samma inkonsekvens i dativböjning både kan observeras hos de indirekta objekten och i prepositionsfraser. I synnerhet i dativböjningen finner vi flera exempel på ackommodation till en prestigenorm i form av traditionalism och hyperkorrektion, nytolkning och semantiskt dunkla former, samt felskrivningar.

6 Diskussion

6.1 Uppsummering

Jag har i det föregående kapitlet granskat utvecklingen i den morfosyntaktiska markeringen av nominalfraser i ett kärnmaterial bestående av 37 landsvist- och gridsbrev, och i flera tillfällen har jag supplerat dessa observationer med ordbelägg som jag funnit i andra diplom, men inte sett i original. I min analys har jag koncentrerat mig på att finna drag som kunde avslöja mekanismer som är verksamma vid dialektkontakt, med frågeställningen om likadana begrepp som man tillämpat på talspråk, går att använda med skriftliga källor, och närmare bestämt senmedeltida skriftliga källor. Mina hypoteser är att man i de skriftliga källorna kan skåda en utveckling som tyder på *admixture* och *diffusion*: att skrivare ackomoderar gentemot en ålderdomlig förlaga, vilket resulterar i traditionalism, hyperkorrektioner, omtolkningar, felskrivningar och formvariation. Detta leder till hypotesen att *danska* och *norska* inte under senmedeltiden var skarpt åtskiljda språk konceptuellt, utan delar av ett diffust regionalt och socialt språkkontinuum och att skrivarnas metaspråkliga medvetenhet om den språkform de använt således har varit låg. Jag har i min analys noterat flera utvecklingar i kausböjningen, som tyder på språklig ackommodation från skrivarnas sida gentemot förlagans språkform. Jag har också jämfört mina fynd med andra kvalitativa studier av det medelnorska diplommaterialet, samt lexikon och andra källor till medeltida skandinaviskt språk, för att se i vilken grad de språkdrag jag har funnit är speciella för den brevggrupp jag behandlat, och i vilken grad det är frågan om språkliga innovationer med vidare spridning inom det nordiska skriftspråket i senmedeltiden.

6.2 Kommentarer om arbetet

I mitt närmingsätt till materialet – excerpering och analys av ord och fraser enligt ordklass och syntaktisk kategori för att granska morfosyntaktisk markering i nominalfraser – har jag märkt att det är lätt att overse andra parallella tendenser i materialet. Avgränsningen i forskningsområdet har gjort att jag varit tvungen att förbise andra delområden i materialet som grafemologi, utvecklingen av verbalböjningen, lexikon, fraseologi och fonologi. Det sker flera andra intressanta utvecklingar – till exempel monoftongering och hyperkorrekt restitution av primära diftonger, förminskat konjunktivbruk till förmån för indikativ i

verbalböjningen, och lexikala och fraseologiska substitutioner – som jag i denna omgång varit tvungen att lämna utanför, eller endast nämna flyktigt. Detta har jag ändå ansett för nödvändigt, eftersom det inom ramen av denna avhandling inte hade gått att diskutera belägg i detalj – något jag anser för outhärligt i en dylik kvalitativ undersökning – ifall jag behandlat flera delområden än jag gjort nu. Det är emellertid svårgjort att upprätthålla ett strikt språkssystemiskt fokus på ett språkligt material som det medelskandinaviska, då variation och diffusion på alla språknivåer är det som är den definierande karakteristiken för denna språkperiod.

Jag har också kommit fram till att mitt dataurval kunde ha gjorts mera ändamålsenligt: för det första hade ett mindre brevvurval varit lika representativt för språkutvecklingen ifall urvalet hade omfattat ett material med jämnare kronologisk distribution, och med jämnare representation mellan olika skrivare/inseglare. Jag hänvisar till tabell 1 i stycke 4.2.3, där det framgår att flera inseglare endast är representerade i materialet med ett brev, medan en av dem (Jon Pålsson) är det med 9. Denna skevhet är emellertid inte så allvarlig för analysen, då jag valt att inte använda ett kvantitativt närmningssätt till materialet. Med andra ord har inte det överstora materialutsnittet förvrängt några resultat, men enbart vållat mig personligen mera arbete än kanske hade varit nödvändigt för att nå de samma konklusionerna.

Det att jag koncentrerat mig på just kasusmarkering av nominalfraser, ser ändå ut att ha varit en fruktbar utgångspunkt för analysen av dialektkontaktsfenomen, eftersom så många av de traditionalismer, hyperkorrektioner och feltolkningar i materialet just haft att göra med nominalböjningen.

6.3 Skrivarens förhållande till förlagan

Eftersom jag i denna avhandling inte har haft jämförelsedata från annan skrift (annat än landsvist- och gridsbrev) som skrivarna i materialet har producerat i tidsperioden för studien, blir det inte på den grunden lätt att säga till vilken grad de har anpassat sig förlagan på ett sätt som strider mot deras egen talade dialekt eller övriga skriftvana. Le Page & Tabouret-Keller (1985) kritiserar ändå bilden språkforskare har av språk i bemärkelse 1, det vill säga tanken om att varje individ har *ett* språk, som är deras första och primära uttrycksmedium. Labov har demonstrerat att registervariation och kontextuell variation är något som kännetecknar naturliga språk (se st. 3.2.3), och med utgångspunkt i det har jag också kritiserat Endre Mørck

(1999) som studerat klassspråk i norskt diplommaterial. Med dessa teoretiska utgångspunkter är det alltså svårt att tala om en ren dialektik mellan en prestigeform och skrivarens egen språkform, eftersom den mänskliga språkkompetensen just karakteriseras av systematisk variation. Jag har likväl noterat återkommande skriftinnovationer som tyder på att skrivarna kopierat förlagan noga och okritiskt, eller alternativt försökt emulera en äldre prestigenorm, istället för att omformulera sakinnehållet med egna ord. Bägge två språkstrategier bottnar i en önskan hos skrivarna att följa förlagan noga och anpassa sig till skriftuppgiften.

Att breven ändå ändras och att brevformeln utvecklas, trots den konserverativa naturen som författandet av landsvist- och gridsbrev har haft, tyder på att skrivarna inte bara har haft *en* förlaga, till exempel i en brevbok, utan att de sparar på brev då de kan, och att förlagan således helat tiden har ändrats, jfr Jan Ragnar Hagland (2005: 107) om skriftproduktionen i det senmedeltida Norge: "(...) i langt høgare grad må eksisterande brev ha tent som mønster for nye brev av ulike slag. Det vil seia føreliggjande brev dei enskilde skrivarar har hatt tilgang til". För att uttrycka saken med textkritiska termer är det alltså i fallet landsvist- och gridsbrev frågan om en öppen textöverföring, det vill säga kan inte alla bevarade brev föras tillbaka till en enda modellförlaga (Haugen 1990: 153 – 154). Här följer jag alltså grundantagandet i genealogisk textkritik: att två avskrivare inte begår samma fel (Haugen 1990: 150). Att förlagorna för breven alltså utgjordes av äldre brev av samma typ, tyder i synnerhet två faktorer på: skarpa brott i den kronologiska distributionen mellan språkvarianter, och upprepade identiska felskrivningar. Agerholt (1933) antar att det inom kanslitraditionen funnits en fast norm för hur breven skulle utformas, men att denna norm reviderades och att revisionerna implementerades i påföljande brev (se st. 4.3.2). Huruvida förändringarna i förlagan skedde så organiserat och målmedvetet som Agerholt förmodar har jag svårt att uttala mig om, men lutar snarare mot Haglands antagande om att existerande brev har tjänat som förlaga för nya brev och att förändringarna i formeln därför har ägt rum. Nedan diskuterar jag skarpa brott mellan formvarianter och upprepade felskrivningar som tecken på växlande förlagor för breven.

6.3.1 Skarpa brott

Skarpa brott mellan formvarianter förekommer i flera skeden i mitt material: förlusten av nominativmarkeringen *-(e)r* i ordet *konungr* i intitulation från och med I 806 (1448), förlusten av dativändelsen *-um* i dativformen *erfingium* från och med DN X 230 (1464); växlingen från

gen.3.pl *vár* (via fem successiva belägg med den felskrivningen **ván*) till *oss* från och med 1486 (IV 1001); den enkelriktade och graderade allmorfutjämnningen av s-genitiv i intitulation (se st. 5.4.4) där s-genitivet används från och med 1486 (II 935) och markeringsförlusten hos adjektiven i frasen *hiáverandum ok löglíka tilstefndum erfingium hins dauða* (se st. 5.5.2); förlusten av kasusmarkering av personnamn från och med 1464 (X 230). Skarpa brott mellan varianter och gradvis fullbordade förändringar i kasusmarkeringen kan förklaras genom att förlagorna genomgick en ständig utväxling, där ändrade former och fraser kopierades av nya skrivare och i sin tur blev modellformer för påföljande skrivare.

6.3.2 Gemensamma fel

Jag har under analysens lopp gett exempel på felskrivningar som återkommer och bildar kronologiska kedjor i materialet: det indirekta objektet *hverjum* **mannum* (1520 – 1546); formen **ván* för *vár* (1461 – 1477); ihopskrivningen av *at þér* (1521 – 1525) samt den påföljande feldelningen **at er* (1534 – 1541); fraskontaminationen i narratio som påträffas i tidsrummet 1541 – 1567 (se sid. 74) i brev i och utanför mitt material och i landsvistbrevet från 1576 som är tryckt i Indrebø (1951: 307 – 308). För en observation utanför nominalsyste­met kan felskrivningen **høria* för äldre *høyra* i adressatio nämnas. Enligt Seip (1956 16 – 17) förekommer den i tidsrummet 1520 – 1567 i landsvist- och gridsbreven, och om den och flera felskrivningar i landsvist- og gridsbreven skriver han: "Disse feilskrivninger kom til å få stor plass i landsvistbrev som ble sendt ut senere".

6.3.3 Sammanfattning

Jag har i detta stycket sökt att visa hur stark förlagans påverkan har varit för skrivarna och argumenterat för att landsvistbreven författats utgående från ständigt föränderliga förlagor. Genom denna öppna textöverföring konserverade breven såväl nya ingrepp i formulären som felskrivningar och språkmisstag. Detta visar till vilken grad skrivarna var osjälvständiga vid utarbetandet av denna särskilda brevtyp, och till vilken grad de anpassade sin skriftform till förlagan och skriftuppdraget.

6.4 Diffusion och admixture i landsvist- och gridsbreven

Som tidigare nämnt, i stycke 3.3, leder enligt Trudgill (1986) dialektkontakt till ackommodation mellan språkvarianter och därmed till en process som kallas för *koinéisering*, som består av delmomenten *admixture*, *utjämning* och *förenkling*. Denna process, vars slutpunkt är ny dialektbildning, kan vidare relateras till termen *fokusering* hos Le Page & Tabouret-Keller (1985). Den första fasen av dialekt- eller språkkontakt (*admixture*) är däremot analogisk till termen *diffusion*, som innebär att hög variation och oklara gränser mellan språkvarianter uppstår till följd av språk- eller dialektkontakt. Förutsättningen för att en språksituation ska vara diffus är också den att den metaspråkliga medvetenheten hos språkanvändarna är låg (Trudgill 1986: 86). Jag ska nedan argumentera för att utvecklingen av språket i landsvistbreven avspeglar dessa processer, *diffusion* och *admixture*, genom att materialet visar att ackommodation till brevformelns språkform har ägt rum, i motsats till mekanisk kopiering av en förlaga eller fullständig omformulering av det juridiska sakinnehållet i en mera tidsenlig språkdräkt i de senare breven. Eftersom inget brev är exakt likt det andra, är språkformen i breven resultat av språklig anpassning bortom ren kopiering. Detta vittnar hyperkorrektion, omtolkning, feltolkning samt semantisk och morfologisk tvetydighet i språkvittnen om. Nedan uppsummerar jag fynden jag gjort i kapitel fem och granskar dem i detta sammanhang.

6.4.1 Ackommodation

Jag har i min indelning av språkdrag jag tolkat som ackommodation gjort skillnad mellan *traditionalism*, *hypertraditionalism*, och *omtolkning*. Mellan dessa termer är det svårt att dra klara gränser, men jag ska i kort berätta vad jag lägger in för betydelse i dem. Skillnaden mellan *traditionalism* och *hypertraditionalism* är att *hypertraditionella* former inte har en exakt motsvarighet i den prestigevariant (norskt medeltida kanslispråk) som den försöker emulera.¹¹⁹ En *traditionalism* däremot är ett språkdrag som kan karakteriseras som korrekt utgående från tidigare brev, men som är arkaisk jämfört med den övriga språkdräkten i brevet där den uppträder, eller otypisk för den tidsperiod den förekommer i (exempel på *traditionalism* är intakt kasusmarkering eller a- och o-ändelser hos danska skrivare på 1500-talet). *Omtolkning* innebär det att ortografiska varianter av ett språkdrag får en annan semantisk eller grammatikalisk tolkning än den ursprungliga modellyttringen har. Det kunde vara önskvärt att vidare skilja mellan semantiskt och grammatiskt koherenta och inkoherenta

¹¹⁹ Jfr definitionen som Trudgill (1986: 66) ger på hyperkorrektion: "Hypercorrections consist of attempts to adopt a more prestigious variety of speech which, through overgeneralization, leads to the production of forms which do not occur in the target prestige variety"

omtolkningar, då en del formbelägg i mitt material leder en till att tro att skrivarna inte förstått innebörden av det de skrivit. Jag anser ändå att denna kategorisering är svår att göra på ett entydigt sätt och nöjer mig här med kategorin omtolkning. Orsaken till att omtolkning av mig tas som ett tecken på ackommodation är att skrivaren valt att följa förlagans språkdräkt och gjort ett försök till tolkning av det språkliga materialet utgående från sin egen språkkompetens, eller helt enkelt kopierat förlagan bristfälligt utan att tolka innehållet, istället för att omformulera innebörden av brevformeln med egna ord. Omtolkningen är alltså ett resultat av anpassning gentemot språkformerna i målspråket, alltså en språklig justering skrivaren begår på grund av förlagan och skriftuppdraget.

Traditionalism

I landsvist- och gridsbreven kommer traditionalism i allmänhet till uttryck genom den lexikala arkaism som präglar breven, något som Indrebø också påpekar (1951: 297), och genom alla de många exemplen på oblika flektionsuttryck som bevaras genom hela brevggruppen. Jag har nämnt också nämnt konservativa ordformer som *bótamaðr*, som till skillnad från andra sammansatta ord med *-maðr* bevarar suppletivböjningen *maðr-mann* genomgående, och pluralis majestatis *vér*, som också bibehålls i promulgatio (*vér vilium at þér vitir*) och i narratio (*vér hafum i heiðir viðr guð, sakir góðra manna bönastaðar* osv.) genomgående. Dessutom visar skriftbelägg på den indirekta objektfrasen *syslumanni/-monnum várum* på att reflexer av dativböjningen bevarats ända till det sista brevet i materialet, X 768 (1967). Fonologisk traditionalism gör sig gällande i det som Grøtvedt (1974) kallar "restitusjon av fullvokaler", där skrivare i sena brev med utbredd vokalreduktion återupprättar ett äldre *a*, *u/o* eller *i* i trycksvag stavelse i ett ord på ett sätt som strider emot den artikulatoriska utvecklingen i talspråket och den danska skriftmodellen som gradvis vinner hävd i senmedeltida Norge. Exempel på detta är frasen *hverju tveggju* som i alla utom ett belägg på 1500-talet bevarar fullvokal och flektionsuttryck (se Tabell 9), restituerat gen.pl. *-a* i DN III 1070 <godamanna> (*góðra manna*) och XIV 279 <ther^a besta manna> (*þeirra bestra manna*) efter att sistnämnda fraser i tidigare brev stavats med vokalreduktion i tidsrummet 1489 – 1511 (se sid. 71). Belägg på ordet *mánaða* (gen.pl.) med bevarad fullvokal under danska ineglare från och med 1516, i synnerhet i belägg som <monedha> (XVI 442, 1525), där alltså den nästsista stavelsen har en reducerad vokalform men inte slutvokalen, är också exempel på traditionalism. Samma gäller belägg på prepositionen *sakir/sakar* med a-ändelse efter 1516 hos danska ineglare (se fotnot 75), och dativformen *degi* som i alla utom ett belägg både

bevarar dativändelsen och I-omljudsformen, (se s. 110). Dessutom har fem.ack. -a bevarats i pronomenböjningen fram till 1525 i ett flertal av beläggen på frasen *enga-ACK landsvist-ACK* (se sid. 67). Skillnaden mellan fraser där flektionsuttrycket inte alls ändrar morfologisk form under materialets lopp (t.ex. dativformerna *sýslumanni várum*, *öllum mönnum þeim*, *fé ok friði*) och spontana arkaismer som de ovannämnda fraserna anser jag bottnar i samma tendens hos skrivarna att ackomodera gentemot ett särskilt stilregister och en särskild kommunikationssituation, den norska lokala rättsakten (se fotnot 28). Att traditionalismen fick konsekvenser för förståelsen av de fraser skrivarna skrev ner har jag gett exempel på i frasen *eptir því prófi* (se sid 97), den ortografiska variationen i representationer av pronomenet *vér* (se sid. 60) och jag ska också kommentera andra fall med uppenbara ny- eller feltolkningar senare i detta kapitel. Som ett annat exempel på traditionalismer eller arkaismer i medeltida skriftspråk till följd av normbetingad emendation kan jag nämna Haglands (1986: 199 – 202) observation av några fall där vidisser och rättsligt godkända avskrifter av dokument innehåller systematiskt restituerade a-ändelser, vilket han tolkar som "normbetinga korrigeringar i skriftspråket". Detta är alldeles parallellt med mina fynd och det som jag valt att kalla för traditionalism, det vill säga eftersträvan att följa en kansliträdion i skriftuttrycket.

Hypertraditionalismer

Den traditionalistiska hållningen kan också resultera i ”felaktiga” flektionsuttryck (se fotnot 119 för en mera precis definition), och dem karakteriserar jag här som *hypertraditionalismer*, vilket innebär att jag antar att de är fel som uppstått ur ett behov hos skrivarna att efterlikna den arkaiska språkform som gridsbrev och landsvistbrev är författade i. De hyperkorrekta flektionsuttrycken är dels falska analogier, alltså flektionsändelser som uppträder i omgivning som inte hör till deras normaldistribution, dels felrestituerade försvagade trycklätta vokaler i formen <e/æ>, det vill säga fonologiska hyperkorrektioner. Det flektionsuttryck som oftast generaliseras till nya positioner är ändelsen -um, som i mitt material förekommer i direkta objekt (se st. 5.3.1), t.ex. <en fful bothom> XIV 279 (1520), <alleigumoell worom> X 768 (1567), i 6 belägg på det indirekta objektet *hverjum manni*, t.ex. <hwariom mannom> XIV 279 (1520) (se sid. 82), i frasen *hverjum manni* som komplement till prepositionen *firir*, t.ex. <fore oss oc hwariom mannom> (DN II 1067, 1521) (se sid. 100), och i adverbialet *heðan af* <hedom aff> XVI 442 (1525). Jag har hittat ytterligare exempel på övergeneralisering av ändelsen -um i landsvist- och gridsbrev utanför mitt material: i

sustantivkomplement till prepositionen *sakir* (se sid 77) och i subjektsformerna <sislomanne worom>, <sislomanne vorom> (se fotnot 43). Det är uppenbart att ändelsen *-um* har varit särskilt salient i det norska kanslispråket, både på basis av de många hyperkorrekta beläggen och på de frasbelägg där ändelsen bevarats formeltroget. Åse Wetås (2008: 174, 313) konstaterar att dativändelsen *-um* är den flektionsändelse som bevaras längst både hos proprier och appellativer, vilket hon motiverar med att ändelsen i dat.pl. inte hade några allomorfer utan var gemensam för alla böjningskategorier. Dessutom kunde det tilläggas att ändelsen *-um* i norrönt också uppträder i pronomen- och adjektivböjningen både i singularis och pluralis, samt i 1.pers.pl. i verbböjningen. Det är alltså klart att flektionsuttrycket *-um* i norrönt har varit frekvent och uppträtt i olika grammatiska omgivningar oftare än de övriga dativallomorferna, vilket gör att just den ändelsen blir ett iögonfallande drag i gammelnorska språkvittnen. Detta förklarar också varför ändelsen blir generaliserad i nya omgivningar och får en stilistisk snarare än en grammatisk innebörd i de sena landsvist- och gridsbreven. Vi ser också att ändelsen ser ut att ha en något självständig distribution som inte begränsas av kategorier som kasus, numerus, böjningsklass eller ens ordklass (jfr. adverbet <hedom> XVI 442), vilket ytterligare bekräftar dess status som kontextbunden stilmarkör i landsvist- och gridsbreven åtminstone från och med 1520. Trudgill (1986: 126) talar om detta fenomen med termen *reallocation*, som betecknar situationer där en dialektal språkvariant eller ett dialektalt språkdrag i en kontaktsituation får en social eller stilistisk innebörd istället för att vara en indikator på regionalitet eller dialekttillhörighet. Jag anser att detta kan jämföras med ändelsen *-um*, som har skiftat betydelse från flektionsmarkör i norrönt till en stilmarkör hos de danska skrivarna på 1520-talet. I några andra fraser ser vi också att ändelsen *-e* används i komplement till prepositionen *eptir*, men det är osäkert om man kan tolka beläggen som oblika kasusmarkörer eller pluralmarkörer (se Övriga komplement till *eptir*, st. 5.5.3).

Att ändelsen *-a* också har varit salient i det norska kanslispråket tyder de hyperkorrekt restituerade a-ändelserna som uppträder i materialet på: sex belägg a-ändelse i ordet *vandræði* (ack.sg.) som i övriga fall stavas med <e> inkl. i den tidigaste perioden 1345 – 1395 (se sid. 63), belägget <sama> för f.dat. *sqmu* (II 1017, se sid. 109), och ett belägg på ordet *hætti* (dat.sg.) <hetta> (1547) i ett brev utanför mitt material (se fotnot 88). Jag kan också här nämna ordformen <gørar> (3.pres.sg. av *gera*) som det finns 8 belägg¹²⁰ på i mitt material hos

¹²⁰ Samtliga brev mellan 1500 – 1511 i mitt material. Dessa är ineglade av kanslern Jon Paalsson och förefaller att vara gjorda av samma skrivare.

inseglaren Jon Pålsson, även om inte den formen hör till det nominala material som jag studerat.

Omtolkning

Faarlund (2004b: 94) diskuterar termen *reanalyse* som orsak till språkförändring inom ett generativistiskt ramverk och definierar termen på följande sätt: ”Ved hjelp av den medfötte språkevna analyserer barnet dei språklige ytringane det høyrer (...) Men denne analysen kan i visse høve bli ’feil’, da sker det ein *reanalyse*”. Då jag använder termen *omtolkning* avser jag på samma sätt en situation där en skrivare har feltolkat innehållet i yttringen (läs: förlagan) och på så sätt producerat en avvikande språkform. Ett viktigt vittne om processen för utfärdandet av landsvist- och gridsbreven är alltså de omtolkningar som fraser genomgår i materialet. Att dokumenten utformats enligt vissa särskilda ordläggningar som skrivare var försiktiga med att ändra på, visar de återkommande omtolkningarna som fasta fraser får. Istället för att återge sakinnehållet med egna ord, använder skrivare de formuleringar som finns i förlagan, men på så sätt att de kan få ny semantisk eller morfologisk innebörd. Den syntaktiska utvecklingen av frasen *ef hann prófast at bótamanni* visar hur obekanta uttryck omtolkas så att lexemen förblir de samma, men den syntaktiska strukturen och det semantiska innehållet ändras (se sid. 105). Det samma gäller beläggen på ursprungligt *því* (dat.n.sg), som genom stort varierande ortografisk representation och påföljande homonymi med det danska pronomenet <the> och adverbet *thi* reanalyseras på flera olika sätt (se sidorna 97 – 98, 105, 110). Dativändelsen *-e* i maskulina och neutrer i mitt material har i flera tillfällen reanalyserats som pluralformer, jfr belägget <tissze mole> X 768, som står i samma position som ursprungligt dat.sg. *þessu máli* (se sid. 104) eller <the proffwer> för ursprungligt dat. sg. *því prófi* XIV 279 (1520). Prepositionen *at* sammanblandas med infinitivmarkören *at*, t.ex. i frasen *prófast at bótamanni* (sid. 105) och i belägget <atawcka> XVI 442 för tidigare *at auka* (inf.), och både prepositionen och infinitivmärket skrivs ihop i ordkombinationer som tidigare varit särskrivna: <attij> II 1067, <attessaa> XV 158 för ursprungligt *at því* dat.sg. (se sid. 107), <atskade> XV 158 för ursprungligt *at skaði* (dat.sg.) och <attesso> II 1067 för ursprungligt *at þessu* (se sid. 104), <atther> XVI 442, XV 158 för tidigare *at-INF þér-2.pl.* samt påföljande falsk ordindelning <ath er> II 1141 (se sid. 60). Dessutom förekommer en grafematisk förväxling <r> – <n> i prepositionsuttrycket *til vár* (gen.1.pl.), där r:et förväxlas med ett *n* i fem belägg (se Tabell 4). Fraskontaminationen <i heder weder gudz saker gode manne bønestader> X 768 (se sid. 76), vittnar om en syntaktisk reanalys av prepositionen

sakir som substantiv (istället för preposition) och ordet <gudz> som tillhörande genitivattribut.

Jag har här presenterat exempel på semantisk, morfologisk och syntaktisk reanalys av ord och meningar i landsvist- och gridsbreven, och dessa tjänar som tecken på oförmåga hos skrivarna att förstå innehållet i de formler enligt vilka breven författades. Det viktiga är att notera tendensen att bevara formuleringar (lexem, flektionsändelser, ordföljd) även om tolkningen av deras innebörd förefaller osäker för skrivarna. Det att diplomerna är morfosyntaktiskt svårtolkade idag, kan återspela det faktum att de som skrev dem inte heller alltid förstod det som stod i förlagan, eller bara tog upp diktat utan att reflektera noga över innehållet. Dessa exempel visar hur osjälvständiga skrivarna var inför den språkliga utformning som de här breven fick, och till vilken grad de anpassade sitt språk för att bemöta skriftuppdragets fordringar.

6.4.2 Utjämning och förenkling

Eftersom landsvistbreven i första hand vittnar om korttidsackommodation som bara äger rum under tiden som skrivaren utarbetar brevet, är det möjligen tvivelaktigt att tala om utjämning och förenkling av språkformen i breven som resultat av språkkontakt, eftersom dessa processer i talade språk kan ta flera generationer för att utspela sig. Det att ändå breven representerar en obruten tradition¹²¹ i den tidsperiod under vilken jag har granskat breven, och att flera skrivare har kopierat av förlagor som kontinuerligt har växlat, öppnar för utvecklingar som gör att särskilda former antingen byts ut eller cementeras i brevörlagan, beroende på olika faktorer som vi inte har tillräcklig kunskap om. Detta leder också till en kontinuitet i utvecklingen av brevformlerna, på ett sätt som är analogiskt med talspråksutveckling på en bestämd ort under en viss tidsperiod. Ett exempel är tendensen hos skrivare i senare brev att använda färre böjningsformer av samma lexem i olika syntaktiska positioner, en utveckling som vi sett hos ordet *erfingi*. I brevformlerna för både grids- och landsvistbreven används från och med 1464 (X 230) samma form av lexemet för dat.pl. och ack. pl., och då en form som motsvarar den äldre ackusativ pluralisformen *erfingia*. Reflexer av dativformen *sýslumanni* används också i subjektposition i landsvistbreven börjandes med brev som ineglats av

¹²¹ Med det menar jag att ingen diskontinuitet i brevformeln kan upptäckas, till exempel en fullständig omformulering, utan att brevformeln vidareutvecklats gradvis genom ständig avskrivning och utväxling av förlagan.

kanslern Jon Paalssön (se fotnot 41), och detta förklaras rimligen av påverkan från den dativform *sýslumanni* som förekommer i gridsbreven. Liknande utjämning mellan olika böjningsformer av ett lexem sker mellan fraserna *at þessu máli* i landsvistbreven och *um þetta mál* i gridsbreven i brev från och med 1544 i mitt material (se sid 68) och i några belägg utanför. Dessutom finns det exempel på att skrivare kopierat fraser ur en brevformel in i den andra, eller gjort misstag som berott på att de blandat ihop formlerna för landsvist- och gridsbreven (se fotnot 42). I det sista gridsbrevet i mitt material (X 768, 1567) förekommer formeln *ok verði aldri bótamaðr síðan*, som för övrigt endast används i landsvistbreven. Det är emellertid svårt att fastställa orsaken bakom utjämnade former i varje tillfälle. I många fall sker det allomorfiska utjämnningar eller formsammanfall som är identiska med det vi för övrigt känner till om kasusbortfallet i Norge under den tidsperiod som mitt material täcker, och kan inte karakteriseras som enbart brevinterna utvecklingar, till exempel allomorfutjämnningen i gen.pl. (se Tabell 3), eller spridningen av s-genitivet i intitulation (se 5.4.4). Det är också möjligt att de ovannämnda hyperkorrekta böjningsformerna med ändelsen *-om* har en delförklaring i tendensen till utjämning av variantformer och morfem, vilket överensstämmer med definitionen på *simplification* som ges hos Trudgill (1986), och som jag har presenterat i stycke 3.3. Dialektkontakt leder till minskning i allomorfi, och på ett abstraktare plan till större samsvar mellan form och betydelse, som i formen <hwariom mannóm> där allomorfin mellan singularis och pluralis har neutraliserats och kasusformen representeras av ett enda flektionsuttryck. Samma förklaring har jag dryftat i samband med pronomenet *hvárrtveggja*, som är allra mest frekvent i formen *hverju tveggju*, där bägge led har samma flektionsuttryck. Liknande exempel på ändelseutjämning ger Wetås (2008: 221). Allt detta tyder på att det i skriftspråk som i talspråk i diffusa språkkontaktssituationer sker utjämning av varierande former och således en förenkling i allmorfin. I mitt fall sker det också en konvergens mellan de två formlerna för landsvist- och gridsbreven, där både enstaka ordformer och hela formuleringar överförs från den ena brevtypen till den andra. Utjämnningen är alltså såväl av rent språklig som av textuell art, där två skilda texttraditioner (landsvist- och gridsbreven) kommer att närma sig varandra i form.

6.5 Sammanfattning

Implikationerna som förekomsten av traditionalistiska och hypertraditionella former, felskrivningar och reanalyserade språkyttringar har, särskilt hos danska skrivare, är att

skrivarna försökt anpassa sig en främmande språkform istället för att använda en de behärskar bättre. Med andra ord ser vi att danska skrivare inte bara kopierar äldre norska brevformulärer, utan också ackomoderar till deras språkform och producerar skriftyttringar som bär präglet av denna språkform. Eftersom hyperkorrektion sker gentemot en målvariant med socialt prestige, kan vi deducera att den språkform som fanns i grids- och landsvistbreven var prestigeladdad, eller att den åtminstone var påkallad inom vissa domäner och att detta respekterades av skrivarna och utfärdarna i tidsperioden 1345 – 1567 (och dessutom brevet från 1576 som citerats av Indrebø (1951: 307 – 308)). Detta kan bero på den juridiska rollen som breven spelade – eftersom brevpraxisen stipulerades i lag (se st. 4.2.1 och fotnot 28) var det alltså själva brevet som utgjorde den rättsliga handlingen, varför det var viktigt att det utformades enligt särskilda formella kriterier (Hagland 2005: 90 – 91), även om själva semantiska innehållet var obegripligt för skrivarna och de således begick språkfel och avskrivningsfel.

Hos Indrebø (1951), Grøtvedt (1954, 1974) och Pettersen (1975: 68) nämns också hyperkorrektioner av den typen som jag har presenterat. Grøtvedt (1954: 138) använder omgående termen "omvent skrivemåte", vilket implicerar att skrivaren använt en ortografisk representation som inte motsvarar talspråket, eftersom han har trott att skriftformen är annorlunda, till exempel då ett språkvittne innehåller oetymologiska a-ändelser (Grøtvedt nämner exemplet <vandrada> ack.sg. i DN I 806). Detta kan tolkas som en ekvivalent term till *hyperkorrektion*, men enligt mig saknar termen "omvent skrivemåte" de implikationer för social motivation bakom skrivfelet, vilka termen *hyperkorrektion* innehar. Pettersen (1975: 68) säger om diplomspråket att "venerasjon for de overleverte formlene var så stor at de ble holdt i hevd lenge etter at de var blitt arkaiske, ja også etter at de var blitt uforståelige for skriverne selv". Indrebø (1951: 109) talar om att skrivaren kan "leggja so mykje vinn på å skriva 'korrekt' at han jamvel konstruerar uhistoriske former ('falske analogiar')" och att den medelnorska tiden var präglad av "eit ofslegt rot med bøygning og former" som kunde bero på "Usamhøve millom skriftmynster og talemålsmynster (det å skriva 'målet åt andre')". Dessutom omtalar han språkmisstag som "ov-tradisjonelle former" som beror på att skrivare försökt skriva "det gamle so rett som råd" (sid. 206 – 207). Jag är övertygad om att dessa karakteriseringar är riktiga, och att de således passar väl in på det som jag har valt att kalla "hypertraditionalismer". Eftersom denna typ av skrivfel alltså är socialt motiverade, och vittnar om prestigefyllda språkmönster och ackommodation hos skrivare, anser jag att det inte diskuterats tillräckligt om vad detta kan berätta om språkattityder och språkhållningar eller

skriftkulturen i det senmedeltida Norge. I mitt material är det till exempel intressant att notera hur danska inseglare på 1500-talet (samt år 1426, DN III 686, inseglat av danskbördige "Biskop Jens") har skrivit eller låtit skriva brev som är språkligt ackomoderade gentemot gamla norska mönster. Jag anser att vi kan dra några viktiga slutsatser av detta sakförhållande: den bild av dansk språklig imperialism som till exempel Seip har framskjutit (se st. 2.4), eller den ensidiga karakteriseringen av *danskan* som prestigespråk i motsats till *norskan* (i bemärkelse 4) som Indrebø (1951) skildrar (se stycke 2.3.2), behöver revideras. Mitt material ger exempel på en motsatt tendens till bägge påståenden, men framför allt vittnar det språkliga uttrycket i sena landsvist- och gridsbrev om en diffus språksituation som präglas av *admixture* – riklig formvariation och semantisk och morfologisk intransparens och reanalys. Att brev av detta slag blivit till, vittnar om en låg medvetenhet kring språket hos skrivarna, och utesluter att kansliverksamheten i Oslo vid inträdet under danskt kungadöme har haft en *dansk* eller *norsk* språknationalistisk karaktär.

Jag vill här spegla två påståenden som Hægstad (1902) har framfört om landsvist- och gridsbrev (som han omtalar under begreppet "landsvistbrevi") mot fynden jag har gjort i mitt material, och den diskussion som jag fört i kapitel 2:

"Alle landsvistbrevi frå 1450 og frametter er skrevne på millomnorsk, og ei lang tid paa ein slik maate at det er lett aa sjaa brevskrivaren hev kunna vel det maalet han skreiv. Og at skrivarane heile tidi hev forstade kva dei skreiv er det lite grunn til aa tvila paa." Hægstad (1902: 44)

Hægstad skriver för det första att brevskrivarna från och med år 1450 och framåt har *behärskat språket de skrev väl*, och att de hela tiden *har förstått vad de skrev*. Hægstad preciserar inte vad han menar med "ein lang tid", men det sista brevet han citerar är X 768 (1567). Med bakgrund i mina fynd har jag orsak att ifrågasätta bägge påståenden, eller åtminstone nyansera dem. För det första är det oklart om skrivarna ens på 1400-talet hela tiden har förstått vad de skrivit. Från 1400-talet har vi en del felskrivningar som <van>, <vaan> för *vår* (1461 – 1477), flera tillfällen av markeringsbortfall (till exempel i lexemet *erfingi*), omtolkning och omformulering av frasen *prófast at bótamanni* från och med 1461 (se fotnot 98), samt bruket av dativformen *sýslumanni* i subjektsposition från och med 1489 (I 962). Under 1500-talet är det än mera tvivelaktigt att skrivarna förstått formularen i sin helhet, vilket analysen och uppsummeringen ovan visar på flera punkter, till exempel i flera tillfällen av falsk ihop- och särskrivning, representationen av ursprungligt *því* (dat.sg.), samt återkommande skrivarmisstag och hyperkorrektioner som synbarligen kopierats okritiskt av

påföljande skrivare. Vad alltså förståelse och behärskan av språkform beträffar, verkar Hægstads konklusion som allt för välvillig. Att breven var skrivna på *millomnorsk* är återigen ett exempel på ett flertydigt bruk av begreppet *språk X* (se st. 2.1). Hægstad använder förmodligen begreppet i kontrast till *danska* eller *svenska*, som enligt honom var dominerande i de övriga kungabreven i tiden efter 1450, alltså använder han millomnorsk i bemärkelse 4. Det blir ändå uppenbart av i min materialanalys att det är danska skriftvanor som står som bakgrund för uttolkningen av de norska brevformulärerna, vilket jag till exempel har argumenterat för i omtolkningen av äldre dativformer till pluralisformer, och att det senast från och med år 1516 faktiskt är danska inseglare som producerar breven (dessutom DN III 686 från 1426), av allt att döma också med hjälp av danska skrivare. Vi ser också att språket i breven efter 1450, i synnerhet efter år 1500, vittnar om admixture och diffusion, eftersom vi ser tecken på formvariation, omtolkning, hyperkorrektion samt grammatikalisk förenkling och utjämning. Jag har i kapitel 2 argumenterat för att det i diffusa situationer som dessa inte är möjligt att operera med begreppet *språk x* i bemärkelse 4, och anser därmed också Hægstads andra påstående för oriktigt.

6.6 Slutsatser

Jag vill här återgå till mina två målsättningar och de hypoteser som jag presenterade i kapitel 1. Jag har för det första funnit det belysande att granska språkförändringar i brevformulärer utgående från social motivation. De förändringar som företas i brevformeln, och i synnerhet de felskrivningar som skett i språkformen, kan relateras till teori om dialektkontakt, och sker alltså i en samverkan mellan språkformen i förlagan/kommunikationssituationen, skrivarens skriftvana eller förhärskande skrifttrender och dennes talspråk, eller som Jan Ragnar Hagland (2005: 107) uttrycker saken i "spenningsfeltet mellom ein eldre norsk skriftspråktradisjon, samtidig talespråk og dansk skriftspråk i sine ulike variantar". Det har också varit viktigt att understryka att flera av utvecklingarna bara kan förstås som ett resultat av internt skriftspråkliga utvecklingar (formutjämningar i brevformlerna, hypertraditionalismer, påverkan mellan förlagorna för landsvist- och gridsbrevet) och inte kan botten i talspråksformer, vilket styrker synen på skriftspråkets autonomitet i förhållande till talspråket, och berättigar bruket av skriftspråket som ett föremål för historiska sociolingvistiska studier *an sich*, inte enbart som en indirekt källa till talspråket.

Min andra hypotes var att man med bakgrund i språkutvecklingen i breven kunde dra slutsatser om synen på språk hos brevinseglarna och skrivarna, och på prestigemönster samt gränsdragningar mellan språkformer, och kullkasta eller i varje fall ifrågasätta vissa axiom i norsk språkhistoria: *danskan* som prestigespråk i senmedeltida Norge, och en syn på en *norskspråklig utveckling* som kan granskas separat från den allmänskandinaviska (se Jahr (2008) och fotnot 1). Jag har med bakgrund i resultaten argumenterat för att dialektkontaktsmönster även kan skönjas i ett historiskt, skriftligt och formelfast material på ett sätt som ökar vår insikt i den skriftkultur som omger produktionen av breven. Denna insikt når vi genom att deducera språkhållningar hos skrivarna ut ur de språkvittnen vi har tillhanda i enlighet med likformighetsprincipen (se st. 3.2.2). Språket i landsvist- och gridsbreven tyder på att den omgivande språkliga situationen i vilka breven producerades i tidsrummet 1345 – 1567 kan karakteriseras som i tilltagande mån *diffus* enligt begreppsbruket hos Le Page & Tabouret-Keller (1985), vilket varit en följd av språk- och kulturkontakt i de högre samhällsklasserna under senmedeltiden i Norden. De tendenser till kodifiering av nationalspråken och *fokusering* av språk- och nationaliteter som sker i Norden under den postreformatoriska tiden gör sig i liten grad märkbar i språket i landsvist- och gridsbreven, vilket visar att etablerandet av nationella riksspråk i Norden inte var följd av en organisk utveckling utan ett politiskt beslut, och att idén om distinkta nordiska nationalspråk tog tid att befästa sig på gräsrotsnivå (som i kungskansliet i Oslo). Av detta skäl har jag också konkluderat att det är problematiskt att som Hægstad och Indrebø påstå att breven skulle ha författats "på norska", eftersom en dylik avgränsning mellan språkvarianter inte ännu ser ut att vara inrotad hos språkbrukarna i senmedeltiden och den tidiga postreformatoriska tiden i kungskansliet i Oslo, något som säkert kan vara representativt för resten av Norge, vilket till exempel Egil Pettersens (1975, 1991) skildring av språklig diffusion i västnorska diplom visar. Detta återspeglas också i språkformen i de senare landsvist- och gridsbreven från 1500-talet. Breven bär vittne om låg medvetenhet kring språkformen och liten ansats till språklig standardisering hos skrivarna.

En vidare undersökning i detta material, med bredare fokus på olika språknivåer och ett mera kronologiskt representativt materialurval skulle säkert ytterligare bestyrka dessa konklusioner. Därutöver vore det vara intressant att granska en större och mera varierad korpus av medelskandinaviskt diplommaterial med fokus på dialektkontaktsfenomen, eftersom det kunde bidra till vår förståelse av kulturkontakter och språkutvecklingen under den kritiska

period då de skandinaviska språken genomgick de stora typologiska förändringarna som inträffat mellan fornnordiskan och det moderna skandinaviska språkstadiet.

Litteratur

- Agerholt, Johan (1933): "Gamal brevskipnad. Etterrøkjingar og utgreidingar i norsk diplomatikk", *Meddelelser fra Det norske riksarkiv*, bd. 3, Oslo: J. Chr. Gundersens boktrykkeri.
- Agerholt, Johan (1963): "Kansler [Norge]", i: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder VIII*, Oslo: Gyldendal
- Agerholt, Johan (1965): "Landsvistbrev", i: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder X*, Oslo: Gyldendal
- Bagge, Sverre (1973): *Norske middelalderdokumenter*, Universitetsforlaget, Bergen.
- Barðdal, Jóhanna (2009): "Development of Case in Germanic", i: Jóhanna Barðdal, Shobhana L. Chelliah (red.): *The Role of semantic, pragmatic, and discourse factors in the development of case*, Amsterdam: John Benjamins
- Barðdal, Jóhanna; Jørgensen, Niels; Larsen, Gorm; Martinussen, Bente (1997): *Nordiska, våra språk förr och nu*, Lund: Studentlitteratur
- Diplomatarium Norvegicum* [nätversion]: www.dokpro.uio.no
- Ethnologue, Languages of the World*: <http://www.ethnologue.com/web.asp>
- Faarlund, Jan Terje: (2004a): *The Syntax of Old Norse*, Oxford: Oxford University Press
- Faarlund, Jan Terje: (2004b): "Diakron syntaks og språkkontakt", i: L. Elmevik (red.): *Språkhistoria och flerspråkighet. Föredragen vid ett internationellt symposium i Uppsala 17-19 januari 2003*. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Fornsvensk lexikalisk databas*, <http://spraakbanken.gu.se/fsvldb/>
- Garmann, Nina Gram (1999): *Skriftspråkstradisjoner ved Hallvardkirken og Mariakirken 1200-1350*, hovedoppgave, Universitetet i Oslo.
- Grøtvedt, Per Nyquist (1954): *Skriftspråkstradisjon ved Hallvardskirken og Mariakirken i Oslo*, Skrifter utgitt ved det norske videnskaps-akademi i Oslo. II. Hist.-filos. klasse. 1954, Nr. 3, Oslo: I kommisjon hos Jacob Dybwad
- Grøtvedt, Per Nyquist (1969): *Skrift og tale i mellomnorske diplomer fra Folden-området 1350 – 1450 I. Nordre og Østre Folden (med Båhuslen)*, Oslo: Universitetsforlaget
- Grøtvedt, Per Nyquist (1974): *Skrift og tale i mellomnorske diplomer fra Folden-området 1350 – 1450 III. Språkhistorisk oversikt*, Oslo: Universitetsforlaget

- Guyotjeannin, Oliver; Pycke, Jacques; Tock Benoît-Michel. (1993): *Diplomatique médiévale. L'atelier du médiéviste 2*, Paris: Brepols
- Hagland, Jan Ragnar (1986): *Riksstyring og språknorm. Spørsmålet om kongskansliets rolle i norsk språkhistorie på 1200- og første halvdel av 1300-tallet*. Oslo: Novus forlag
- Hagland, Jan Ragnar (1988): "Svenske notarar i produksjonen av norsk dokumentspråk ca. 1360-1380". I: Petterson, Gertrud (red.): *Studier i svensk språkhistoria*, Lund: Lund University Press.
- Hagland, Jan Ragnar (2005): *Literacy i norsk seinmellomalder*, Oslo: Novus
- Hamre, Lars (1972): *Innføring i diplomatikk*, Oslo: Universitetsforlaget
- Haugen, Einar (1976): *The Scandinavian Languages*, London: Faber and Faber
- Haugen, Odd Einar (2009): *Norrøn grammatikk i hovuddrag. Preliminær utgåve*, Bergen, digital version, <http://folk.uib.no/hnooh/grammatikk/NorrGramm-v5.pdf>
- Haugen, Odd Einar (2004): "Paleografi", i: Haugen, Odd Einar (red.): *Handbok i norrøn filologi*, EU: Fagbokforlaget
- Holm, Gösta (ed.): *Westgöta-Lagen – facsimile edition with an addendum by Otto von Friesen*, Lund Ekstrand 1976
- Hægstad, Marius (1902): *Maalet i dei gamle kongebrev*. Videnskapsselskabets skrifter I. Historisk-filos. Klasse. 1902 No. 1, Kristiania: I Kommission hos Dybwad, digital facsimile: http://www.nb.no/utlevering/contentview.jsf?urn=URN:NBN:no-nb_digibok_2006082800094
- Hægstad, Marius (1907): *Norsk målsoga for heim og skule*, Oslo: Norigs ungdomslag Student-maallaget, digital facsimile: http://www.nb.no/utlevering/contentview.jsf?urn=URN:NBN:no-nb_digibok_2009062901089
- Indrebø (1951): *Norsk målsoga*, Bergen: John Grieg
- J. Fritzners ordbok [nätversion]: <http://www.edd.uio.no/perl/search/search.cgi?appid=86&tabid=1275>
- Jahr, Ernst Håkon (1999): "Sociolinguistics in historical language contact", i: Jahr, Ernst Håkon (red.) (1999): *Language change, advances in historical sociolinguistics*, i serien: Trends in Linguistics. Studies and Monographs 114, Berlin: Mouton De Gruyter
- Jahr, Ernst Håkon (2007): "The (mis)use of linguistics: linguistic research and Norwegian nation building", i: Elmevik, Lennart (red.): *Nya perspektiv inom nordisk språkhistoria*, Uppsala: Gustav Adolfs-Akademien

- Jahr, Ernst Håkon (2008): "Nynorsk språkforskning – en historisk oversikt", i: Jahr, Ernst Håkon: *Språkhistorie og språkkontakt*, Oslo: Novus
- Johansson, Karl G. A (1999): "Att fiska i grumligt vatten – bohusländsk dialekt i medeltida brevmaterial", i: Enby, Birgitta (red.): *Från dataskärm och forskarpärm. Språkliga studier tillägnade Birgitta Ernby i juni 1999*, Meddelanden från institutionen för svenska språket 25, Göteborg: Göteborgs universitet
- Johansson, Karl G. A. (2000): "*Den bohuslänska dialekten – fornsvenska eller gammelnorsk?*", i: Edlund, Lars-Erik (red.): *Studier i svensk språkhistoria 5. Förhandlingar vid Femte sammankomsten för svenska språkets historia Umeå 20-22 november 1997*, Umeå: Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk vid Umeå Universitet
- Johansson, Karl G. A. (2002): "Skriftnormer och dialekt i jordeböcker och skattemantal från 1500-talet", i: Harling-Kranck, Gunilla & Lehti-Eklund Hanna (utg.): *Studier i svensk språkhistoria 6 : förhandlingar vid Sjätte sammankomsten för svenska språkets historia, Helsingfors 11-12 maj 2000*, Folkmålsstudier: Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi 41, Helsingfors: Föreningen för nordisk filologi
- Jørgensen, Jon Gunnar (2004): "Håndskrift- og arkivkunnskap", i: Haugen, Odd Einar (red.): *Handbok i norrøn filologi*, EU: Fagbokforlaget
- Kalkar, Otto (1881-1907): *Ordbog over det ældre danske sprog (1300-1700) I-IV, København*, digital facsimileutgåva på <http://www.hist.uib.no/kalkar/>
- Karker, Alan (1977): "The Disintegration of the Danish Tongue", i: Einar G. Pétursson & Jónas Kristjánsson (red.): *Sjötiu ritgerðir helgaðar Jakobi Benediktssyni*, band 2. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar
- Karlsson, Fred (2004): *Yleinen kielitiede*, Helsingfors: Helsingin yliopistopaino
- Labov, William (1972): *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Le Page, Robert & Tabouret-Keller, André (1985): *Acts of identity*, Cambridge: Cambridge University Press
- Ljungfors, Åke (1956): *Bidrag till svensk diplomatik före 1350*, Lund: Gleerups förlag
- Moberg, Lennart (1998): "Heliga Birgitta på birgittinnorska: Några språkliga iakttagelser", *Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet, serie 3: Smärre texter och undersökningar*, band 2, Uppsala: Svenska Fornskrift-sällskapet
- Mæhlum, Brit (1991): "En oversikt over og en vurdering av kildegrunlaget for sosiolingvistiske aspekter og innslag ved to perioder i norsk språkhistorieskrivning", i: *Maal og minne 1991*, Oslo: Det norske samlaget

- Mørck Endre (1999): "Sociolinguistic studies on the basis of Norwegian medieval charters", I: Jahr, Ernst Håkon (red.) (1999): *Language change, advances in historical sociolinguistics*, i serien: Trends in Linguistics. Studies and Monographs 114, Berlin: Mouton De Gruyter
- Mørck, Endre (2004): "Mellomnorsk språk", i: Haugen, Odd Einar (red.): *Handbok i norrøn filologi*, EU: Fagbokforlaget
- Mørck, Endre (2006): *Unormaliserte middelaldertekster. Tekstprøver, tekstkommentarer og bakgrunnsstoff*, Bergen: Fagforlaget
- P.A. Munch (utg.) (1845): *Codex Diplomatarius Monasterii sancti Michaelis, Bergensi dioecesis vulgo Munkalif dicti*, Kristiania: Chr. Grøndahl, digital facsimile: http://www.nb.no/utlevering/contentview.jsf?urn=URN:NBN:no-nb_digibok_2009082403020
- Nevalainen, Terttu & Raumolin-Brunberg, Helena (1996): *Sociolinguistics and language history : studies based on the corpus of early English correspondence*, Amsterdam : Rodopi
- Nevalainen, Terttu & Raumolin-Brunberg, Helena (2003): *Historical Sociolinguistics: language change in Tudor and Stuart England*, London: Longman
- NO = Heggstad, Leiv; Hødnebo, Finn; Simensen, Erik (2009): *Norrøn ordbok*, 5. uppl. Oslo: Det norske samlaget
- Nordberg, Bengt (2002): "Nordic language history and sociolinguistics", i: Bandle, Oskar m.fl. (2002): *The Nordic Languages, vol. 1*. Berlin: Mouton De Gruyter
- Nordberg, Bengt (2007): "Om språksociologiska aspekter på språkhistorien", i: L.Elmevik (red.): *Nya perspektiv inom nordisk språkhistoria*, Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur
- Noreen, Adolph (1884): *Altisländische und norwegische Grammatik. Altnordische Grammatik I. Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte*, Halle: Max Niemeyer
- Noreen, Adolph (1904): *Altschwedische Grammatik mit Einschluss des Altgutnischen. Altnordische Grammatik II. Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte*, Halle: Max Niemeyer
- Norges gamle love indtil 1387. Andet Bind* (1848), Keyser, R. & Munch. P.A. (utg.), Kristiania: Chr. Grøndahl, digital facsimile: http://www.nb.no/utlevering/contentview.jsf?urn=URN:NBN:no-nb_digibok_2006091500022
- Norges gamle love indtil 1387. Tredie Bind* (1849), Keyser, R. & Munch. P.A. (utg.), Kristiania: Chr. Grøndahl, digital facsimile:

http://www.nb.no/utlevering/contentview.jsf?urn=URN:NBN:no-nb_digibok_2006091400006

Norges gamle love indtil 1387. Femte bind (1895), Storm, Gustav & Hertzberg, Ebbe (utg.), Kristiania: Grøndahl & søn, digital facsimile:

http://www.nb.no/utlevering/contentview.jsf?urn=URN:NBN:no-nb_digibok_2006092000019

ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog*, <http://dataonp.hum.ku.dk/index.html>

Ottósson, Kjartan (2002): "Old Nordic: A definition and delimitation of the period", i: Bandle, Oskar m.fl. (2002): *The Nordic Languages, vol. 1*. Berlin: Mouton De Gruyter

Pedersen, Christiern (1852): *Christiern Pedersens danske skrifter, Tredie bind III*, Köpenhamn: Gyldendal, digital facsimile på: <http://runeberg.org/pedersen/3/>

Pettersen, Egil (1975): *Språkbrytning i Vest-Norge 1450 – 1550*, Bergen: Universitetsforlaget

Pettersen, Egil (1991): *Språkbrytning i Vest-Norge 1450 – 1550 II. Morfologi*, Bergen: Alma Mater

Rindal, Magnus (1993): "Norsk språk i 1350 – 1500: Gammalnorsk eller mellomnorsk?", i: Jahr, Ernst Håkon & Lorentz, Ove (red.): *Historisk språkvitenskap/Historical Linguistics*, Oslo: Novus

Rindal, Magnus (1997): "Norsk eller svensk i fire mellomalderdiplom frå Jämtland og Härjedalen", i: *Språket er målet. Festskrift til Egil Pettersen*, Bergen: Alma mater

Regesta Norvegica, [nätversion]: http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/regesta_felt.html

Romaine, Suzanne (1982) [2009]: *Socio-historical Linguistics: its status and methodology*, Cambridge studies in linguistics 34, Cambridge: Cambridge university press

Petri, Olavus (1531) [2004]: "Orsack hwar före Messan böör wara på thet tungomål som then menighe man forstondelighit är", i: *Samlade skrifter av Olavus Petri*, elektronisk utgåva (red. Lars Aronsson): <http://runeberg.org/opetri/messosak.html> [kontrollerat 5.5. 2011]

Sandvei, Marius (1938): "Birgittinernorsk", i: *Maal og minne*.

Schiller-Lübben = Schiller, Karl & Lübben, August (1875 – 1881): *Mittelniederdeutsches Wörterbuch I - VI*, Bremen: Kühtmann [m.fl.], digital facsimile: <http://www.rzuser.uni-heidelberg.de/~cd2/drw/s/Sa-schm.htm#Schiller-Lubben>

Schulte, Michael 2002: "Nordic language history and research on languages in contact and on multilingualism", i: Oscar Bandle m.fl. (red.) (2002): *The Nordic Languages, vol. 1*, Berlin: Mouton de Gruyter

- Seip (1927): "Kansleren Peter Eiriksson og språket i kongebrevene i hans tid (1350 – 70)", i: *Maal og minne*.
- Seip (1954): *Gjennom 700 år: fra diskusjonen om norsk språk*, Oslo: Fabritius
- Seip, Didrik Arup (1956): "Om personlige pronomener for 1. og 2. person dualis og pluralis", i: *Maal og minne 1955-56*, Oslo: Bymålslagets forlag
- Seip (1956b): "Birgittinernorsk", i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder I*, Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Seip, Didrik Arup: (1959): *Norsk og nabospråkene i slutten av middelalderen og i senere tid*, Oslo: Aschehoug
- Skautrup, Peter (1947): *Det danske sprogs historie II*, Köpenhamn: Nordisk forlag
- Smith Ore, Christian-Emil (2002): "Datateknologi og gamle breve, Diplomatarium Norvegicum i elektronisk form", i: Gejrot, Claes; Andersson, Roger och Abukhanfusa, Kerstin (red.): *Ny väg till medeltidsbreven : från ett medeltidssymposium i Svenska Riksarkivet 26-28 november 1999*, Stockholm: Riksarkivet
- Stefán Karlsson (1979): "Islandsk bogeksport til Norge i middelalderen", i: *Maal og minne 1979*, Oslo: Det norske samlaget
- Ståhl, Peter (2002): "Ars dictandi och medeltidsbrevens formelspråk", i: Gejrot, Claes; Andersson, Roger och Abukhanfusa, Kerstin (red.): *Ny väg till medeltidsbreven : från ett medeltidssymposium i Svenska Riksarkivet 26-28 november 1999*, Stockholm: Riksarkivet
- Svensson, Lars (1972): *Nordisk paleografi*, Lundastudier i nordisk språkvetenskap, Serie A, nr. 28, Lund: Studentlitteratur
- Torp, Arne & Vikør, Lars (2003): *Hovuddrag i norsk språkhistorie*, 3. utg. Oslo: Gyldendal akademisk
- Trosterud, Trond (2001): "The changes in Scandinavian Morphology 1100-1500", i: *Arkiv för Nordisk filologi*. Lund: Lund university press.
- Trudgill, Peter (1986): *Dialects in contact*, Language in society 10, Oxford: Blackwell
- Trudgill, Peter (2000): "On locating the boundary between language contact and dialect contact - Low German and continental Scandinavian", i: Jahr, Ernst Håkon (red.): *Språkkontakt – Innverknaden frå nedertysk på andre nordeuropeiske språk*, Skrift nr. 2 från projektet "Språkhistoriske prinsipp for lånord i nordiske språk", Köpenhamn: Nordiska Ministerrådet

- Trudgill, Peter & Chambers J.K. (1998): *Dialectology*, Cambridge: Cambridge University Press
- Weinreich, Uriel; Labov, William; Herzog, Marvin I. (1968): *Empirical foundations for a theory of language change*, i: Lehmann, Winfred P. & Malkiel, Yakov (red.) *Directions for historical linguistics : a symposium*, Austin: University of Texas Press
- Wetås, Åse (2003): "Kan ein komparativ studie av namn og appellativt materiale kasta lys over kasusbortfallet i mellomnorsk?", I: Faarlund, Jan Terje (red.): *Språk i endring*, Oslo: Novus
- Wetås, Åse (2008): *Kasusbortfallet i mellomnorsk: Ein komparativ studie av proprialt og appellativistisk materiale*. Doktorsavhandling, Acta Humaniora nr. 360, Oslo: Universitetet i Oslo
- Winter, Werner (1999): "Sociolinguistics and dead languages", i: Jahr, Ernst Håkon (red.) (1999): *Language change, advances in historical sociolinguistics*. Trends in Linguistics. Studies and Monographs nr. 114, Berlin: Mouton De Gruyter
- Wollin, Lars (2004): "Språkhistoria och flerspråkighet – i samma språk", i: L. Elmevik (red.): *Språkhistoria och flerspråkighet. Föredragen vid ett internationellt symposium i Uppsala 17-19 januari 2003*. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.

Bilaga 1: Landsvist- och gridsbreven i mitt material

DN band	Nr	Datum	Ort	Brevtyp	Inseglare
II	269	1345	Oslo	Gridsbrev	Arne Aslaksson
I	297	1346	Oslo	Landsvistbrev	
I	364	1359	Oslo	Gridsbrev	Peter Eiriksson
I	417	1372	Oslo	Landsvistbrev	os sealfum
I	473	1382	Oslo	Landsvistbrev	os sealfum
III	489	1390	Oslo	Gridsbrev	Arne Sigurdsson
I	529	1391	Oslo	Landsvistbrev	
IX	185	1394	Oslo	Landsvistbrev	
I	548	1395	Oslo	Gridsbrev	
III	686	1426	Oslo	Gridsbrev	Biskop Jens
I	806	1448	Oslo	Landsvistbrev	Gunnar Holk
III	852	1461	Oslo	Gridsbrev	Peter Magnusson
X	230	1464	Oslo	Landsvistbrev	Ivar Vikingsson
I	893	1470	Oslo	Landsvistbrev	Gudbrand Rolfsson
II	889	1473	Oslo	Gridsbrev	Ivar Vikingsson
II	892	1474	Oslo	Gridsbrev	Gudbrand Rolfsson
II	900	1476	Oslo	Gridsbrev	Ivar Vikingsson
III	916	1477	Oslo	Gridsbrev	Gudbrand Rolfsson
II	935	1486	Oslo	Landsvistbrev	Thorkell Jensson
IV	1001	1486	Oslo	Gridsbrev	
I	962	1489	Oslo	Landsvistbrev	Jon Pålsson
I	999	1500	Oslo	Gridsbrev	
II	1017	1502	Oslo	Landsvistbrev	
I	1010	1503	Oslo	Gridsbrev	
XIII	167	1505	Oslo	Landsvistbrev	
I	1016	1505	Oslo	Gridsbrev	
I	1017	1505	Oslo	Landsvistbrev	
X	303	1511	Oslo	Landsvistbrev	
XII	278	1511	Oslo	Landsvistbrev	
III	1070	1516	Oslo	Landsvistbrev	Hans Olsson
XIV	279	1520	Oslo	Landsvistbrev	Mattias Hvoruf
II	1067	1521	Oslo	Gridsbrev	
XV	158	1523	Oslo	Landsvistbrev	Hans Olsson
XVI	442	1525	Oslo	Landsvistbrev	Mattias Hvoruf
II	1141	1544	Oslo	Landsvistbrev	Nils Henriksson

VIII	787	1546	Oslo	Landsvistbrev	Nils Stub
X	768	1567	Oslo	Gridsbrev	Oluf Calips

Bilaga 2: Landsvist- och gridsbrev som jag syftat till utanför mitt material

DN band	Nr.	Datum	Ort	Brevtyp	Inseglare
X	88	1394	Oslo	Gridsbrev	Arne Sigurdsson
XXI	727	1520	Oslo	Gridsbrev	Mattias Hvoruf
VII	555	1521	Oslo	Gridsbrev	Mattias Hvoruf
I	1083	1534	Oslo	Landsvistbrev	Morten Krabbe
VIII	740	1539	Oslo	Gridsbrev	Morten Krabbe
VII	738	1539	Oslo	Gridsbrev	Morten Krabbe
XII	599	1541	Oslo	Landsvistbrev	Morten Krabbe
VII	750	1541	Oslo	Landsvistbrev	Morten Krabbe
VII	746	1541	Oslo	Gridsbrev	Morten Krabbe
XXI	914	1547	Oslo	Landsvistbrev	Peder Huitfeldt
XXI	1078	1558	Oslo	Landsvistbrev	Peder Huitfeldt
XVI	654	1558	Oslo	Gridsbrev	Peder Huitfeldt
IX	782	1559	Oslo	Landsvistbrev	Peder Huitfeldt
XI	717	1564	Oslo	Landsvistbrev	Peder Huitfeldt